

HÍD

IRODALOM · MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

MIROSLAV KRLEŽA (1893—1981)

1982

Január

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
XLVI. évfolyam

SZERKESZTŐ TANÁCS:

Ács Károly, Andruskó Károly, Bányai János, Blahó József, Bordás Győző,
dr. Bori Imre, dr. Burány Béla, Burány Nándor, Deák Ferenc, [Gál László,
Lackó Antal, Németh István, dr. Pap József, Pándi Oszkár, Petkovics Kálmán,
Sinkovits Péter, Sróder János, Szabó Ida, Szekeres László, dr. Szei István és
Vicsék Károly

A Szerkesztő Tanács elnöke: dr. Pap József
Fő- és felelős szerkesztő: Bányai János
Szerkesztő: Bordás Győző
Műszaki szerkesztő: Kapitány László

TARTALOM

<i>Bányai János:</i> Im memoriam M. K.	1
<i>Brasnyó István:</i> Miroslav Krleža a ravatalon (vers)	4
<i>Böndör Pál:</i> Három bekezdés egy Vígeposzból (versek)	5
<i>Sziveri János:</i> Credo (vers)	10
<i>Veszteg Ferenc:</i> Thomas Mann udvarias levelének késése (vers)	12
<i>Herceg János:</i> Téli rege (novella)	17
<i>Milorad Pavić:</i> Vadászaton (elbeszélés)	25
<i>Saffer Pál:</i> Menekülés (novella)	42
Francia narratológiai kutatások 2.	
<i>Thomka Beáta:</i> Elbeszélés, kijelentés, discours	53
<i>Tzvetan Todorov:</i> Az irodalmi elbeszélés kategóriái	57
<i>Gerard Genette:</i> Az elbeszélő discours	64

IN MEMORIAM M. K.

Meghalt Miroslav Krleža. Eltemették annak rendje és módja szerint. Elhangzottak az emlékbeszédek, megjelentek a nekrológok, sorra a sebtében összehozott „összefoglaló” ítéletek, nyilatkozatok, visszaemlékezések. Elindultak az első viták is az irodalmi hagyatékek körül; ki mit közölhet, mi volt a nagy író végső akarata és ezt hogyan kell érteni. Hány láda kéziratot hagyott hátra, hány kötet közöletlen naplót, és hogy mindezt mikor lehet majd, mikor kell publikálni. Valójában a halál és a temetés utáni első napokban minden egy konvencionális forгатókönyv meghagyásai szerint halad... Milyen irányba? A megszokott irányba, meglepetések nélkül, mintha csak mindent jóelőre tudni lehetett volna. Ez „megnyugtató”. Közben lassan elhomályosodik, hogy ki halt meg és kit temettek el. Az, hogy R. Z. is nyilatkozott — a közismert *-ovanok* egyike — és még hogyan: Krležát nevezve írószága mindig jelenlévő, legfőbb kritériumának, mi mást bizonyít, mint azt, hogy a *túl éles* krležai ítélet, a nem megnyugtatóra szánt krležai vélemény a „múló idő” kiszámíthatatlan fordulatai során szép lassan absztrahálódik, általános érvényű lesz, ami „nagy dolog” persze, soron következő nemzedékek sajtóhatnak ki belőle önmaguk számára ilyen vagy olyan tanulságokat, de egyre kevesebben lesznek, akiket közvetlenül érint, személyesen és mélyrehatóan. Holott ennek a Műnek nem az absztrakció és az általános érvényűség a belső motorja, hanem a közvetlenség, az *egyenes rámutatás* szépirodalomban és filozófiában, irodalmi tanulmányban és vitairatban egyaránt. Mi más magyarázhatná, mint éppen ez az egyenes rámutatás Krleža enciklopédikus indulatát. Mert eközben nemcsak a jelen forog kockán, hanem vele együtt a múlt is, egyfajta *teljessége* a dolgoknak és jelenségeknek, a dialektikusan talpra állított hegeli „világszellem”. Versek, regények, drámák, tanulmányok, esszék, naplók, máig visszhangzó beszédek és polémiák „végzik” sohasem szűnő lázzal, szenvedéllyel és indulattal ennek a rámutatásnak humánus

feladatát; első számú ellenfele, nem is ellenfele, egyenesen ellensége, tehát célpontja is a krležai közvetlenségnek és időszerűségnek a közhely és a provincializmus, az *áltörténelem* és az *álirodalom*, az ismétlődő hazugságok és ezzel együtt a fertőtlenített gondolkodás is, az üres önteltség és belenyugvás, minden ami az *ostobaság* szó-körébe vonható.

Két szimbólum jellemezheti, nem e Mű méreteit, hanem mélységeit és intenzitását: Karl Kraus *magatartása* és Füst Milán, *magános lovasának*” évezredek mélyébe nyomuló *tűnődése*. Az első az időszerűségek sorában, a második az örökkévalóság vizein határozza meg Krleža helyét.

Karl Krausról ő maga is írt, de jelezzük e magatartás jelképes tartalmát az egyenes rámutatás egy másik nagy *európai* művelőjének, Walter Benjaminsnak a szavaival: „... önmagával szemben ugyanolyan kényszerítő, könyörtelenül kényszerítő, mint a többiekkel, és sohasem fárad bele, hogy remegjen önmaga előtt (mások előtt soha!), hogy se vége, se hossza igyekezettel próbál megfelelni önmagának, hogy felel önmaga előtt, s ez a felelősség sosem az emberi lehetőségek magánkonstrukciójából s végképp nem ezek határaiból fakad, hanem mindig csak a dolgokból, legyen ez bármily igazságtalan, bármily »privát« szemléletű is.” S csak egy-két szót arról, hogy mások előtt soha, de remeg önmaga előtt. Ennek a félelemnek és szorongásnak a nyomait aligha ismerhetjük fel Krleža valamely mondatában és írásában, mégis mindig jelenvaló, de sohasem az „önellenőrzés”, mindig az igazmondás intenzitásának formájában. Lecsapódásai viszont a *naplók*, ez a „privát” műfaj, az „igazságtalanságok” közlésformája. Évtizedeken át vezetett Krleža naplót, éppúgy mint a „magános lovas” megalkotó (szó)szobrász Füst Milán. Az ember, ha naplót ír, önmaga előtti remegésének ad formát, még akkor is ha a külvilágot dokumentálja, a vele és körülötte történő eseményeket. Mert a napló helykeresés a konkrét időben: az ember önmaga helyét keresi az éppen történő napban, az *aznapi* „privát” megtörténésben... És ha nem találja meg? Ebből a kérdésből származik a remegés.

*Hol sohasem voltál azelőtt, az Arany Partok mentén
Most gondtalan csatangolsz. Am, ha rádköszönt az alkonyat
[s az árny elébe lép.
Te nyergedben felállsz és merőn nézel napnyugat felé.*

— írja Füst Milán, s az Arany Partok mentén csatangoló lovas... Igen, Miroslav Krleža ez a lovas, (de nem lovasszobor). És körülötte „csend van mindenütt”:

*Akár az álomlátás íze, oly fanyar a sárga táj
S akár a tenger mélye, hallgatag.*

És:

*Így élsz most egymagad. S el-elcsodálkozol, ha este van.
Majd löporos-táskából estebédet
Előszeded... S a hatalmas, nagy némaságban, mint a csont-
[vázé, mely enni kezd,
Iszonytató két állkapcsod ropog s egymásba kap.
És nem vagy szomorú. Lóháton álldogálsz s tünődöl társ-
[talan: —
Hogy réges-rég, az évezredek mélyén volt-e gyermeked?*

Ilyen magányos most Krleža, de nem szomorú: már nem remeg önmaga előtt, mások meg nincsenek; a „mások”: az emlékezők, a felidézők még innen vannak az Arany Partokon, és szavuk — szerencsére — nem hallatszik át a túlsó partra.

B. J.

MIROSLAV KRLEŽA A RAVATALON

BRASNYÓ ISTVÁN

Vége annak, ami képtelen arra, hogy vége legyen.
Hosszú salajkai esték, hová tűntök, vesztek —
nem az én emlékezetemből, hanem a világból,
amikor Đorđe Zličić háborús rejtékhelyén laktam.
Mindig hajnalban keltem, mert szerettem
a Szöveget, mindennapi kenyereimet.
Banális, összeidomult szavak, ahogy bokánkat összecsapva
vigyázzban állunk a Mindenség előtt,
öreg katonák, kiképezve a legkülönbözőbb akadémiákon.
Ám egy ponton meg szeretnénk állni.
Egyszerűen: nincs többé háború.
Marad ifjú élménye az Örökkévalóságnak,
egyre újabb... egyre újabb...
ahogy széles karimájú művészkalapunkat levéve
ácsorgunk önmagunk temetésén.

1981. dec. 29.

HÁROM BEKEZDÉS EGY VÍGEPOSZBÓL

B Ö N D Ö R P Á L

PRINCE ALBERT MEMORIAL

Agyrém e hely ahol tiszta röptére szépen
A megvetés rideg álma jegesedett
Mit felölt a Hattyú meddő száműzetésben
Mallarmé (Weöres Sándor fordítása)

A londoni idegenvezető
el fog vezetni
Albert herceg emlékművéhez.
Emeltette Viktória,
Nagy-Britannia és Írország királynője,
India császárnője
korán elhunyt férje emlékére.
A szász-coburg-gothai
családból származó hercegről
annyit, nem sokat,
említ a lexikon.
hogyan az 1851-i
londoni Világkiállítás
kezdeményezője volt.
42 éves korában halt meg.
A vele egyidős királynő,
kinek uralkodása
egyben a brit birodalom fénykorát is jelenti,
kerek 40 esztendővel élte túl férjét.
Úgy kell nekik! — kárörvendően mosolyogsz majd
a monumentális giccstömb mellett.
De
akkor, tudom előre,

megjelenik
szemeid előtt
az igazi hősöknek emeltetett
rengeteg ízléstelen emlékmű képe.
A mosoly ajkaidra fagy.
— A Prince Albert Memorial
tulajdonképpen telitalálat, mondd majd
te is velem.
Végül minden a helyére kerül,
de ez már egy másik történet,
és leginkább rövid hozzá az élet.

GUERNICA

Jó lenne tudni, mit gondolt ez a hársfa önmagáról,
amikor még mag volt.

Hamvas Béla

Ki ne hallott volna
a baszk városkáról,
Guernicáról?
Az évet is tudja mindenki,
esetleg még a pontos dátumot is:
1937. április 26-a
vasárnapi nap lévén,
a kisváros és környékének lakói
mind a piactéren tolongtak.
Az évszakhoz képest elég meleg volt,
izzadtak az emberek,
bőgött a kihajtott jószág.
Legyek játszottak az idegekkel.
Hirtelen zápor helyett,
délután fél ötkor
a bombázógépek kezdték el
precíz munkájukat,
csalóka szüneteket tartva
az újabb és újabb támadások között.
A hulláhegyen és a romokon
átvergődő túlélőket
a Kondor légió gépfegyvertüze várta.

Picasso, a városka nevét viselő
nagy formátumú képén,
mely az ugyanezévbeli, *párizsi*
Világkiállításra készült,
tisztán festői eszközökkel
jeleníti meg, századunknak
a Föld mosolygós képén vágott,
sajnos nem egyetlen,
csúnya sebhelyét.
Fekete-fehér képén
az abszurd barbarizmus nyerít a fülekbe.
Picasso akkori szeretője,
Dora Maar,
fényképészettel is foglalkozván,
a mű elkészültének
különböző fázisait fotografálva,
értékes dokumentumot hagyott ránk
korunk egyik legjelentősebb
képzőművészeti remekének a születéséről.
A kép eredetijét milliók látták,
a számtalan reprodukciónak hála,
az egész világ, mindannyian megismerhettük.
A kép allegorikus figuráit,
szimbolikus dramaturgiáját
számos művészettörténész, képzőművészeti kritikus,
esztéta, író és költő elemezte
és alkotta újra.
Ismerjük a kép
minden négyzetcentiméterét.
Bizonyára többet tudunk róla,
mint a szent városkáról,
névtelen lakóiról
és halottjairól.
Igen!
Ezt nevezik a művészet diadalának.

TEMERINI TAVASZ

Szentjeim
legalább statisztának fogadjatok
magatok közé.

Marin Sorescu (Balogh József fordítása)

Az üresen maradt hintaszék
még hintáztatja hűlt helyét.
Hallgass, nem hallok a híreket,
beavatkozást mondtak? — már vidám
zongora csapkod.
A mindenes fiókból kihúзва kezem,
a sörnyitóval
jelképesen *megnyitom a Világkiállítást.*
Infláció, mondja druzsám, míg
és a földön végigheveredek.
Lepke száll,
fülemben gyermek motoszka.
Bizony, lassacskán már századvégről beszélhetünk.
Alig látszok ki a fűből.
Maga a B. P.? — kérdezi
egy látogató. — Nem
ilyennek képzeltem.
Hát engem el is lehet képzelni?
Mindent el lehet képzelni.
Ki álmodozott olyanról,
hogy a betegségyézőnél legyen
görnyedt tisztviselő?
Keressél valami más zenét,
mert ettől a falra mászok!
Az ilyen bajusz már nem divat.
Hitlerrel is az történt, ami Petőfivel.
Halálát nem akarták elhinni,
hogy elkéstek büntetni és jutalmazni.
Túlvilág és Dante híján
az ügy reménytelen.
Én, az 1074/2-es számú kiállítási tárgy,
nem tehetek másként,
mint hogy
tehetségem az emberiség szolgálatába állítom.

És a fű zöldell,
egyre zöldebb,
csodálatos.
És nő, nő!
Már a bokámig ér.
Már a szívemig!
Kaszát a kezembe, hogy beleírjam a szerelmet.
Jaj, írja a fejem felett,
mint a képregény-felhőcskében,
ahogy tüskébe lépek.

CREDO

SZIVERI JÁNOS

„... mint Pilátus a krédóba.”

Itt a vérgyár
a nyár
vakmelegében.

A levegőben füst és korom
a forgótöke. S eme televényfejen
árkot hasító kondenzált köröm.

Bár mindezt másként szeretném akarni —
nehéz a szennyet a mélyből kivakarni —,
csupán ennyire telik létipari fantáziámból.
Mint afféle hidegtű az élet alap(mű)anyagán,
e törvénytelenül néptelen téren,
„kimérten” ellenállok.

(Fölhatalmazva arra is: mindezzel visszaéljek;
megvakult zsebtükör a lélek.) Valahol a bőr
alatt, mint mozdony, tolat a mindennapi kényszer,
bolond szeszély, ami *belőlem* tevők össze. —
Tehát a metszéspont adott:
mások által vagyok kíméletlenül körülírva.

— Mintha
ama szédítő fortély,
mindenkori furfang más lenne,
akár *valóval* szemben az *átom*,
holmi kimutatható testcsel —
eljátszadozik vérünk a testtel.

(Fúr a féreg —

lehet ez is egyféle lekötött szemlélet:
méreg, vagy tiszta forrás.)

És hol találsz immár ép gyümölcsöt?

Mint semmivel töltött oszcilláló üreg —
rím, kép vagy bármi csoda —,

röpül, röpül az ostoba kéreg. (Ha költőien mellébeszéllek!)

Megfertőzött, lásd, mindent az önként választott permet;
kiürítettük egyszersmind e világfelváltó termet.

S ha a versfolyam megszakad,

mit tegyek itt a fénykörön belül?

Mint aki kihűlt olvasztótégelyben ül.

— Közelebb húzódok hozzád.

Csak kibírjuk valahogy eme nyolcadik napot.

THOMAS MANN UDVARIAS LEVELÉNEK KÉSÉSE

V E S Z T E G F E R E N C

mint egy babilóniai verses füllentés az általános
sok-sok történeten át
a múlt alvilági kútmélyébe
s a fővenykulisszák „titkába” tekintve
fordítottam én is egyet az ősi bölcsesség
modern agyoncsavarásán
mivel táplált a remény
hogyan megértik végre hallgatóim (olvasóim?)
mire gondoltam
amikor a tohuvabohu nyersanyagához nyúltam
rimbaud kafka eliot révén
thomas manntól várva választ
hol vagyok
a kinyomozhatatlan őshomályban
„átszellemítetten” és „szellemekkel telten”
sápadt bámulattal művelődésünk
jelen fejlettségi foka iránt
(minő ókori álmatag pontatlanság)
százazrekéből egyetlenként menekülni a pusztulástól
ha olvasni tudok a jelekben
mert a „titoknak” nincsen ideje
— a Most és Itt csak „formája” az időtlenségnek —
erre „tanít”
óva int az emlékezet föllelevenítője thomas mann

nem vág közbe pató pál úr
nem érünk rá arra már

ímmel-ámmal enyhíteni a tudatos ridegséget
 a „szellem” diplomáciai ténykedését
 semmi kétség
 tekintélyes helyekről vitatják
 nyomaveszett fogalmát
 mit nem ültet barbár pál
 fügefát vagy olajfát
 minő svádád van drága pató pál úr
 s mily trójai idegen győztes szókkal dobálódzol
 el vagyok ámulva
 nem is tagadom

„Dejz úgy, öcsém, vessz meg, kívánom tiszta szívembül,”

embert meg nem illehet olyan „faló” kedvezés
 hogy úgy tetőzzük ezt az őületet
 a m i k é n t
 a krónikus exhibicionizmust hajhászó kor

mélységekben nincsen hiány
 már-már lám fel is áll az ember
 esze
 a kurta
 öblös röhögéstől
 mely se nem ugatás se nem nyávogás
 vígeposz és tökmítosz inkább
 tengni-lengni
 black & decker fűnyíróval fontoskodva kóvályogni
 a seízü pácban
 szilveszteri részlet versmikulásban

ameddig csak fogva tart az ide-oda-amoda-o-lógiai karbidgőz
 a lelki depresszió a pénz abszolút uralmának korából
 a nyugtot-nem-ismerés
 kutatás-figyelés
 keserű kételkedés
 fáradozás igazért helyesért
 honnan és hováért
 barbár pál tulajdon nevéért
 tulajdonképpeni gondolatáért

tovatűnő nyughatatlan szellem bélyegéért
 elveszejtett emberi méltóságáért
 gyalázatos önuralmáért

„cseréptörés”-be menekített közlékenységéért

a gondolat . . .
 (mintha ugyan a bűvészkedésre tudományos-kos-kodásra
 morzsamonumentális-bohóckodásra szokva-kényszerült
 irkászok ítések kritikászok még tudhatnák
 mi lenne az „a” gondolat)
 . . . behúzott veszettkutyafarokkal bujdosik oson
 sötét helyre izgatottsági tünetekkel pusztul
 bakonyi faliszonnyal
 boschi ESZ-ZÉ-elléssel „a” gondolat

alkalmasint
 egyféle tapintathiány ez
 irányjelentésben: egyhelytmaradás
 hasonlíthatatlan élehetetlenség
 mely nap mint nap
 másminyen formát ölt
 s végzi befelé rombolását
 az önálávetésvágy hatalmában
 elherdálja cselekvési lehetőségeit
 belső békéjére „ártalmas” szenzitív hajlamát

„nagy szívű” és átfogó „értelmű”
 akar lenni „a” gondolat
 mardug-bél: holdgrammatika-tudó
 hogy valósága szokatlanul
 de nem túlságosan feltűnően hangsúlyozódjék
 egy jelennel feltöltött mitikus keretben
 ismét elevenné ébredjen
 első személyben
 a nyílt azonosság jelenségével
 s vele összefonódva öntudatosodjon
 a körforgás-képzetek átítatásával egyetemben
 miáltal „jelleme” illetőleg „szerepe”
 réges-rég kijelölt álom volt

van és lesz
álom mely nem álmodhatja magát másuvá
sem szabadszájúsággal
sem a legfennköltebb szójelek izzásával

számum ez a vallomás
bepatyókált macskamúmia hallja látja
ahogy hordjuk neki áldozati ajándékul
a papírt
a tejet és az egeret
hisz ismétlődően épp a „tárgyfölttiség” érzése
(oppré: fényűzése)
s a szép forma önmagáért való látszólagos elsőbrendősége
az
— hozzáadva az érte történő
nagylelkűen nemtörődöm időfecsérlést — ami lényege ugye
az ember méltóságának
azaz: a természetesenél többnek
tehát KULTURÁLTnak

crede mi az újraélés
a kiválasztott
jelenbe-idézés sejtelve
mily megrázó mily fölemelő
miként a létezés
mely fény és levegő súlytalanságával egyenlő
miként újjászületett
azaz szellemi úton teremtett „lényünk”
az ad hoc egység és azonosság
mely bizonyos jellem szerep-váltakozással tud csak haladni
szívárványos pályán

mert mindig valakinek meg kell tudnia
valakivel valahogy közölnünk kell
valahová valahogy levelet kell írunk
ahonnan természetesen nem jöhet válasz
s ahová mégis
egyre nagyobb elszántsággal
egyre keserűbben írjuk a leveleket
az elkövetkező rimbaud-

kafka-
eliot-
mann-leveleket
(tas vezér utcai sport-hotel-bemutatókat)
amelyek élni fognak
mikor mi már halottak leszünk

legigazibb
legrejtettebb gondolatainkat velük szeretnénk közölni
akik nincsenek
akiket nem érdekel még
akik nem tudnak felelni
s nem is fognak felelni soha
és hiába jönnek
jöhetnek garmadával
egy irányban a levelek
nincs válasz
és nem lesz válasz
az ember jókedvvel vagy csüggedten csak át-
engedi magát az időnek
a szükségszerűség hogy így tegyen
fölötte áll megfontolásnak különbségnek bárminek

és megsemmisítő
mert nincsen súlya
se tetterős otrombasága

sej-haj állandó réjámos
vállrándító-nembánom-ingadozás
tett-vett figyelem
lavírozás
el ne tévesszük az ösztönös csinálmányt

TÉLI REGE

HERCEG JÁNOS

Ó, azok a régi telek! Szánkót húztak maguk után a kismamák, s kacéran néztek lhorgolt sapkájuk alól Godálra, aki akkor húsz-éves volt. Festett szájú, mosolygós cigánylányok hóvirágot árultak a hegy aljában, ahonnan csikorogva kapaszkodott fel a kisvasút ezekkel a szánkós mamákkal és nyugösködő gyerekekkel. A park öreg fái között modern templom állt, bejáratánál fekete szemüveges, mankós, félkarú hadirokkantak koldultak, benn deszkából fűrészelt szentek lógtak a falakon, kékszeműen és koromfeketére festett szakállal a dicsfény félköre alatt, s ő a lányra várt, akinek erre kellett iskolából jönnie.

— Hát mégis elmege? — sóhajtotta egészen halkán a lány, és félszemével visszanezett a selyemtéglás, komor iskolaépületre, nem kandikál-e ki kíváncsi szemmel valamelyik apáca. Mindent oly éles kontúrok vettek körül, hogy már szinte valószínűtlenné váltak a dolgok. És mintha mindenből több lett volna, mint amennyi volt. Lenn a kis park erdővé vált, s a nők, a nők egész tömege jött-ment az üvegesre fagyott tájban, amelyet messziről nagyon halványan vont be a téli napfény fátyla, s ettől még dermedtőbb lett a világ.

— Pedig azt hittem, megvárja, amíg leteszem az utolsó vizsgáimat és kineveznek helyettes tanítónőnek valamelyik távoli tanyára. Mert azt hittem, szeret. Legalább egy kicsit . . .

Már nem törődött az iskolanővérek zordonan vizslató tekintetével a fekete-fehér fityulák keményített keretéből, gombóccá gyúrt zsebkendőt emelt a szeméhez, és csendesen sírdogált. Néha kinyílt a templomajtó, s barna baritonok foszlányai szálltak a fák között gregoriánok monoton dallamával.

— Nem köthetem ide a sorsomat — felelte ő, s amit máskor

nem mert volna megtenni, most belekarolt a lányba, aki pedig még a mozi sötétjében is csak egy pillanatra engedte megszorítani a kezét. Most hagyta, hogy a melléhez érjen, amely mintha a kabát vastag szövete alatt is forrón és puhán átsütött volna. — Mit keresnék én azon a távoli tanyán?

— És odahaza mit keres? Itt meg hátha felvennék az uradalom irodájában valaminek, mit tudom én, minek, és együtt lenénk...

Tömzsi lány volt, vastag lábikrájú, s neki talán nem is tetszett, csak a megtisztulás ígézetével ragaszkodott hozzá. Az ártatlanságát, a szemérmét szerette, mert közben őt magát rég elrontották a szép és rossz nők.

— Gyere — mondta, mintegy a búcsúzás meghitt hangulatában felbátorodva, s a lány nem tiltakozott a tegezés ellen. — Gyere, bemegyünk egy pillanatra. Nem akarok egyszerűen elválni tőled...

Ő, akkor már ostoba hetykeséggel megtagadta Istent, nem sejtve, milyen vigasztól fosztja meg örökre magát. Verseket írt, és hülye vitákban vett részt kávéházi márványsztaloknál, s most tulajdonképp nem is haza készült. Előbb egy nagy vargabetűvel Párizsba akart menni, csak ezt, ki tudja, miért, nem merete bevallani a lánynak. Mintha a bűnök fertője lett volna az a Párizs egy iskoláslány szemében, akit apácák neveltek, Jézus fecskéi, ahogy szent Ferenc nevezte el őket, miközben a virágokkal beszélgetett.

— Jó — felelte a lány megenyhülve. — Legalább felmelegszik egy kicsit, s nem didereg itt nekem ebben a könnyű esőköpenyben. Hol a rélikabátja?

— Otthon — hazudta. — Gondoltam, nincs olyan hideg.

És megilletődve állt a lány mellett, aki térdet hajtott, miután ujjá hegyét bemártotta a szenteltvíztartóba, és széles mozdulattal keresztet vetett. Ő meg a minden dolgok mögött jelenvaló, láthatatlan, meg sem határozható tisztaságnak áldozott mellette. A gregorianokat éneklő férfikórus elnémult, egy piros arcú potrohos pap csoszogott egykedvűen, kezében a letakart kehellyel, előtte a mosolygós kis ministránssal; mert a misének vége volt. Később eszébe jutott ez is, mint valami különös jelképe két ember sorsának. A lány gyanútlanul imádkozott, még talán őt is érdemtelenül a fohászába foglalva, s a csendben asszonyok siettek ki mellettük a közeli piacra, ahol félkörben álltak a hidegtől lilá arccal, de han-

gosan és vidáman bánatos kakasok és gágogó libák fölött a kofák.

— Minek neked télikabát? — rántotta össze lenézően szemöldökét barátja, a festő, akivel Párizsba készültek. — Micsoda kispolgári ötlet bársonygalléros fekete kabátban kiszállni a Gare de l'Esten? Ebben akarsz zsákolni a Szajna partján vagy Duval ételgyárában mosogatni? Téged laposra vernek a clochard-ok, ha ebben jelensz meg munkát kérni, a kokottok meg palira vesznek. Kilométerekről meglátszik rajtad, hogy mucai vagy.

Igazat adott a festőnek, s különben is kellett a pénz.

— Nézze, uram, többet nem adhatok érte — mondta az ószeres, amikor másnap reggel lenn az udvar négyszögében éneklő hangjával körülnézett, és ő felhívta. — Én nem mondom, hogy ez egy elviselt holmi, de valamiből nekem is élnem kell. Na jó, hogy ne legyek pitiáner, tízzel megtoldom. De, köztünk legyen mondva, mert nem akarom magam lejáratni az egész kerületben.

Most azonban tényleg didergett. Még kikönyörgött egy délutáni mozit, pusztá illendőségből, mert oly szánalmasan szomorú volt, amikor a lány remegő szájszéjjel felnézett rá:

— És gondolni fog néha rám? És ír is majd? Post restante... Jaj, azt a filmet láttuk! De nem baj...

Tényleg látták, Chaplin jött be valahonnan, s ormólan cipőjével fenéken billentett egy kövér urat, majd villámgyorsan futásnak eredt, és mindenki üldözte. Jó kis jelenet volt, röhögött az egész mozi, és a lány valamivel tovább hagyta kezében a kezét.

Most még utánaézett, kicsit kacsázva csúszkált a havas járdán, s a saroknál eltakarta dühös csöngetéssel egy sárga villamos.

*

Akkor lépett hozzá Stipa Vidin.

— Nem ismer az ifiúr. Pedig amikor a házukat építették, én állítottam föl a fedélszéket... Szelencei gyerek vagyok, mindenki ismer...

Nem volt gyerek. Az apja lehetett volna, fején azonban félre csapva s hegyesen ült a báránybőr sapka. Vállán ácszszekerce lógott, s óriási tenyerében egyszerűen elveszett az ő keze.

A hegyről, mintha egy óriási madár szállt volna el fölöttük, éles szél kerekedett. De akárcsak lángot fújtak volna a pokol bugyraiból, oly forró volt ebben a kemény zimankóban ez a szél, hogy ő megtántorodott, és Stipa Vidin félkarral átölelte, mint va-

lami gyereket, hogy el ne essen. A kisvonatból kiszálló fiatal mamák meg mintha mind rajta nevettek volna csilingelő nevetéssel, ahogy a nők gúnyolják ki a tehetetlen férfiakat.

— Hol lakik? Hadd kísérjem haza — mondta Stipa Vidin, s ő akkor már alig állt a lábán. A foga vacogott, s tornyaival és kupoláival rá akart szakadni a várhegy, ahogy a keskeny sikátoron felfelé kapaszkodtak. Még benézett a cukrászdába, ahol olvasztott vaj és pörkölt cukor illata csapta meg az ember orrát, ha kinyílt az ajtó, és muzsikáló óra hangjai hallatszottak. Itt is illett volna megállni, mintegy búcsúzásként, hiszen egyszer egy héten négytől ötig habos kávét ittak itt a lánnyal, mazsolás kuglófot tördeltek hozzá, mint talán mindenütt a világon a szerelmes úrilányok. Ehelyett egy kocsmába fordultak be, sietve megitták egy-egy pohár rumot, mert Stipa Vidin szerint ilyenkor ez az egyetlen hatásos gyógyszer.

— Nem jöttem volna én ide — mesélte Stipa Vidin, amíg a söntéshez támaszkodva a rumot kortyolták. — De megsúrtam valakit veszekedés közben, tiszta önvédelemből, mert különben olyan jámbor vagyok, mint a bárány. Hanem anyámat szidni nem hagyom. Akkor nem bírok magammal.

Megigazította vállán a szekercét, s a poharakat törölgető csapos kellő tisztelettel nézett fel rá a munkájából. És várta az újabb rendelést, de ő akkor már könyörgésre fogta a dolgot, hogy menjenek innen a fenébe, mert ha ő még egy ilyen pohár rumot kénytelen meginni, abba okvetlen belehal.

— De hova mentem volna? — folytatta történetét az ács. — Itt voltam tizennyolcban katona. Őrségen itt lenn a gázgyárban, és volt egy spiném, térden állva kért, ne menjek haza, amikor vége lett a háborúnak. Az ura orosz fogságban volt, s ő fogadkozott, hogy elvállik tőle, csak maradjak itt. Tudja, hogy akkor mi volt a nóta:

Még azt mondják, Budapesten nincs kurva.

Hát az a sok hadiasszony micsoda?

Hangosan énekelte az obszcén dalt, mintha korlátlan jókedvre derítette volna az ital, úgymint megfordultak utánuk a járókelők.

— Most visszajöttem hozzá. Tíz év után. Őreg mámi lett, talán már megvan ötvenéves, az urát is eltemette azóta, de most nekem nagyon megörült. Itt lenn van neki standja a piacon. És

azt hitte, azért jöttem, hogy most már örökre ittmaradjak. Ráhagytam. Nem mondtam neki, ha megjön otthonról az értesítés, hogy a szúrás nem volt halálos, fogom magam és hazamegyek. Megvan nekem az én rendes utam Regőcénél a határon át... Addig itt eljárók a fáspercékbe dolgoztatni, mert engemet ne tartson el senki. Arra én nem szorultam rá.

Bejött vele a házba, felkísérte az emeletre. A szép Weiszné későn kelő volt, akkor rázta ki a porrongyot, mert a férje főúr volt a Miami-kávéházban, éjjél után kettőkör jött haza, s szerette, ha a felesége ébren várja. Még mintha intett is volna neki a porronggyal: Barátság, mert két sorban előtte énekelt a dalárdában: Hej, te bunkócska, te drága... S vasárnap délelőtt a Normafánál almáspitével kínálta végig mind a dalosokat. „Alászolgája”, köszönt a főpincér, nem vállalva semmiféle mozgalmi közösséget. Őt nem az eszmei összetartás hozta ide, csak a felesége.

— Nem akarom elhinni, hogy nincs közöttetek semmi — mondta Klári, valahányszor felnézett a negyedik emeletre, s a szép Weiszné látható lett a nyitott ablakban, a feketére festett vaslándzsás korridor fölött, amely végigfutotta a régi bérház négyszögét. — Hogy csak énekelni jártok együtt. Ne gondold, hogy féltékenységből mondom. Amióta hallom, hogy azzal a kis dundi apácapalántával jársz, érezned kellett, hogy hűlök ki melletted. De már egy Weisznéért, aki legalább harmincöt éves, nem fogom krenkolni magam!

— Hozom a beteget — mondta Stipa Vidin. — Fektesse mindjárt ágyba, tegyen rá hideg borogatást, mert rázza a hideg.

— Szentisten! Mit akar azzal a fejszével? — csapta össze a kezét Klári. — Hazajön a másik lakóm s meglátja itt magát, kileli a frász!

A hangja árulta el, a nagyra nyílt szeme, ahogy szinte aláfeküdt a csontos, tagbaszakadt ács tekintetének, mennyire nem ijedt meg a Stipa Vidin vállán hintázó baltától. Ellenkezőleg, még tettzett is neki a látvány.

*

Órá akkor már tényleg rászakadtak a jéghegyek. Hiába viaskodott velük. A hegy az hegy, az ember meg csak ember. Fel, munkások, fel a harcra... És ezt már nemcsak a dalárda fújta, a szép

Weiszné ezüst szopránját követve, hanem a kisvasút kokett mamái valamennyien. S fölöttük ott állt, óriásira nőve Stipa Vidin. Csak Klári maradt a prózai beszéd realitásánál.

— Miért? Az baj, ha egy férfi első látásra megtetszik az embernek? Én például nem csinállok titkot belőle, hogy poligám természetű vagyok. Attól még egy nő nagyon tisztességes lehet... Jól van, mama, mindjárt hozom magának is! De kórházra már igazán nem vagyok berendezkedve. Te meg idd, ha egyszer a szádhoz tartom! Igyál!

Valami irtózatosan savanyún ömlött el benne. És keserű! Rettentő keserű! Epébe mártották a szivacsot, amikor felnyújtották neki... Röhögtek és lándzsájukkal hadonásztak a római katonák, sisakjuk taraján megtört a napfény. Csak durván röhögő pofákat lehetett látni a kismamák édes arca helyén, és a szép Weiszné is becsukta az ablakot.

Lovak tűntek fel a messzire nyúló zöld mezőben, karikás ostorukat csattogtatva a csikósok egy egész ménest hajtottak maguk előtt, és ő a Kaszinó udvarán kuglizott az urakkal. A lány, aki most már nyilvánvalóan nem lány volt, gyerekeket vezetett kettős sorokban.

— Nyertél, Godál! — kiáltotta az aljegyző, s a kancsal udvaros előbújt deszkafedezékéből, hogy felállítsa a babákat.

Ahelyett azonban, hogy magasra emelték volna a söröskancsókat, eltűnt a mező a ménessel, el a lány is, az akácfák alatt kettős sorokban vonuló iskolásgyerekekkel, és a Fekete Ember lépett a kis cselédszobába.

— Mit akar? — kiáltott rá minden bátorságát összeszedve. — Menjen ki innen! Nem akarok hazamenni! Nem, nem!

A Fekete Ember csak ült komoran és szótlánul a szobácska egyetlen székén, amelynek támlájára a nadrágját szokta szépen összehajtva fektetni este, hogy össze ne gyűrődjék reggelig.

De hiába kiabált, a Fekete Ember nem mozdult. Óriási tenyerét a térdén nyugtatva ült, és hallgatott. Akkor lett a csend körülötte, hogy ledőltek tőle a falak, és mindent elárasztott a harsogó csend.

— Jó, jó — mondta Stipa Vidin, mert ő volt a Fekete Ember, és a hangja egyszerre bársonyosan meleg lett, az ácsbalta se lógott a vállán. — Azt mondta az ifiúr, előbb Párizsba megy. Ebbe én nem szólok bele. De hogy én hazamegyek, az olyan igaz, mint a

hét szentség! Itt a disznóvágás ideje. Ilyenkor én nem győzöm a munkát. Hajnalban már forr a víz, amikor én az asszonnyal belépek a házba, ahol vágni kell.

— És mi lesz a rendőrséggel? — szólt be Klári a nyitott ajtón át, és ebből is látni lehetett, milyen jóba keveredett az áccsal. — Magát elkapják, és leültetik pár esztendőre, mert egy embert mégse lehet csak úgy leszúrni.

— Most már nem félek. Nem is tett följelentést ellenem. Tegnap üzenté az asszony. Nem azért, mert jó komám, hanem mert jobban utálja a rendőröket, mint én. Május elseje után ötet is mindig beviszik, és huszonötöt vernek rá...

— Te meg térj magadhoz — intézte beszédét ezután Godálhoz Klári. — Egy hete rakom rád a borogatást lábtól fejig, mint valami ápolónő. A festő is itt volt legalább háromszor, azt mondja, ő nem ér rá várni rád. Miért, mondom neki, azt hiszi, elviszük helyéről a diadalívét, ha pár napot késik?

— Hallja, Klárika — mondta erre Stipa Vidin —, maga napról napra jobban tetszik nekem. Ha nem lenne feleségem, mindjárt elvinném magát haza. Isten az atyám. Mért? Mi baja lenne mellettem? Hamar beletanulna az ottani munkába, nyáron még markot szedni is eljönne velem, mert akkor kell megkeresnem aratásban az évi kenyereimet.

— Maga tényleg egy drága ember, Stipa — libegett be erre Klári, ölébe ült a behemót ácsnak, és hosszan szájon csókolta.

— Sicc! — szólt rájuk Godál az ágyból, mint az inasok a moziban, ha Rudolf Valentinót lehetett látni hasonló helyzetben Gloria Swansonnal. — Én mintha itt se lennék...

— Hát nem is voltál itt sokáig. Még a szép Weiszné is lejött, hogy mi van veled. Vártam, hogy a lány is beállít, akivel az utóbbi időben láttak, de annak több esze volt. Az biztosan talált magának másikat azóta!

— Na, most már látom, hogy kutya baja — mondta Stipa Vidin, és fölállt. — Ha majd otthon összetalálkozunk, elmesélem, mi volt magával egy hét alatt.

A vadrózsás kordon még deres volt reggel, mintha angyalok meszelték volna fehérre éjszakánként a téli zimankó küldetésében, s Klári kihúzta az ágy alól utazókosarát, hogy segítsen berakni a holmiját.

A várhegy fehér sapkával a fején űrködött az idő felett, ami-

kor poggyászával a kezében kilépett az utcára, a sarkon megint épp befordult haragos csöngetéssel egy sárga villamos, erre visszaneézett.

De a lányt vastag takarójába bagyulálta a téli köd és a feledtető messzeség.

VADÁSZATON

MILORAD PAVIĆ

Nekiduráltuk magunkat az ősznek, mint egy tányér elhűlt levesnek. Azt a kezemet, amelyikkel ettem, az idő tájt még mindig csak kilenc szakasztott olyan, de kisebb kéz szorongatta egymásba préselődve, akár az orosz babák. Abban az esztendőben az iskola nem kezdődött idejében, de sehogy sem akaródzott elkezdődni később sem. Egyáltalán megvan-e még, morfondíroztam magamban, ott van-e a régi helyén repedezett deszkatábláival és a földrészeket ábrázoló térképeivel, amelyek akkorák voltak, hogy Észak-Amerika térképe, például, be sem fért a tanterembe. Két szegen és egyszerre két falon, derékszöget alkotva lógott úgy, hogy a városok és folyók között a szögletben tanyát verő pókháló képezte a legrövidebb összeköttetést. New Yorkból San Franciscóba ezen a pókhálón utaztunk a legrövidebb úton és fele annyi idő alatt.

Odakint egymást váltották az őszi hónapok, úgy közelgett el mindegyik, mint valami óriási földrész, egy Újvilág, új Atlantisz, amelyet rövid időre felfedeztünk, megpillanthattuk, és lábunkkal megérintettük szőrös, zordon hasát, de amely mindörökre el is tűnik látómezőnkből. A szeptember valóságos szigetvilágot lyugatott fejünk felett az égbe, majd önnön sötétjébe hanyatlott, úgy-hogy végül már nem is tudtuk eldönteni, volt-e vagy sem. Az október, dagadó, fehér vitorlával, úgy úszott be, mint egy hajó, s én minden reggel Kolumbusznak éreztem magam fedélzetén, Kolumbusznak, aki új meg új világokat fedez fel, s Amerikába vezető útján a hajó orrával ködrongyokat hasogat. Az út végén azonban, Amerika helyett, a november várt ránk. Meghozta az esőt, az utcasarkokon a szél belekapott az esernyőkbe, és egy szempillantás alatt kifordította őket. Denevérszárnyú kisördög lett belőlük, egy-egy hím- vagy nőnemű lelket tartott maga alatt a

karmaiban mindegyik, akiket jární tanított láthatatlan, bűnös utakon. Végül aztán, sarkvidéki kontinensként, a november is kiúszott világunkból, bevezett emlékezetünk vizeibe, majd eltűnt abban a zöld fényben, amelyikből bő szárú pantallóban, mintha két szoknya tekeregne a lába szárán, egyszerre csak kibukkant egyik osztálytársam, s közölte, hogy az iskola már réges-rég elkezdődött, a tanítás már hetek óta tart, s hogy hiányzásomat a szüleim orvosi bizonylattal igazolták.

Így tudtam meg, hogy beteg vagyok. S hogy aztán nem járok iskolába. Egy reggel aztán beállított Mila, a bácsikám, hogy magával vigyen. Derékszóján hatalmas nyúl lógott a földig, úgyhogy amit a nyúl a pofájával összevérezett, azt a fülével, menet közben, mindjárt fel is törölte.

— Ha az er-es hónapokba fordul! — mondta köszönés helyett a maga talányos kifejezésmódján a bácsikám, és mi ketten, Mila bácsi homokfutóján, melynek nyikorgásán az ujját megvághatta az ember, még aznap elhagytuk Belgrádot.

Lezörögtünk a Duna-hídról, majd amint beúszattunk a bánáti portengerbe, a bácsikám megsuhintotta az ostorát, én pedig éles fájdalmat éreztem a tenyeremen. A bal kezem a zsebben tartottam, s éreztem, ahogy két párhuzamos csíkban végigsajog rajta a fájdalom. Majd kinyitottam és megnéztem a tenyeremet. Két vörös csík kúszott rajta az ujjak felé, s amikor összehasonlítottam a keréknyommal, amelyet a kocsink hagyott az út porában, teljesen egyformának találtam őket. Ezek után már csak be kellett csukni a markom, és mindörökre megőrizni benne mindent: a bácsikámat az ostorral, jómagamat és a szaladó fogatot.

— Hová viszel? — kérdeztem a bácsikámat.

— Nem viszlek én téged sehova — felelte. — Csak megúsztatjuk a bajod a folyóban...

1.

A bácsikám starčevói volt, de mint erdőőr a karadordevói erdő közelében levő erdészlakban lakott. Egy kis levegőváltozás végett időnként én is eljártam hozzájuk, így volt ez mindig, mióta az eszemet tudom. A bácsikám sárgabojtos vadászpuskát hordott, mert a sárga megóv a hazajáró lelkektől, s kapásból el tudta találni a pontyot, amikor fölveti magát a vízből. Egyből meg tudta különböztetni az üldözött vad hímjének ürülékét a nőstényétől,

beleértve az emberét is. Olyan élesekett füttyentett, hogy azon kést lehetett volna köszörülni, de a kutyáit néha hangos szellentésekkel hívta. S az ebek szót fogadtak. A földről mindent tudott, s azt vallotta, hogy a föld mindent gyógyít. Egyszer, amikor a kígyó megmarta a tenyerét, s kezét beásta a földbe, jómaga pedig hasmánt leheveredve, úgy betemetett kézzel, az erdőben töltötte az éjszakát. Reggelre kutya baja sem volt. Ha meg tetves ing akadt, annak is gödröt ásott, beletette, jól megtaposta fölötte a földet, majd a végén leszúrt egy szalmaszálat. Nem telt bele fél óra, egyetlen tetű sem maradt az ingben, mind kimászott azon a szalmaszálon. „Ez amolyan cigány furfang”, mondogatta. Nem ismert irgalmat a vadorzókkal szemben, ember, állat — a kutyák — egyaránt rettegte, a nénikém pedig csak utánalegyintett:

— Hagyd a francba! Két lába van, de azok is legszívesebben kétfelé szaladnának ijedtükben . . .

Kutyát, farkast halálos biztonsággal talált el a csizmája orrával, egyetlen rúgással eltörte állkapcájukat. A vadorzókat bilincsbe verve állította elő, de a bilincs páráját nem a maga csuklójára, mint általában szokták, hanem a csizmába bújtatott lábára csatolta. Így aztán a fogoly a kezével kényszerült a lépést tartani vele. S mi csoda ujjai voltak! Hatalmas, vastag, csupa bütyök ujjai, semmi hús, olyanok, mint a lerágott csont. Azt a kettőt, amelyekkel szamárfület szoktak mutatni, „Ömagasságának” és „Útmutatónak” nevezte, mintha valami királyról és csatlósáról volna szó; a hüvelykujj volt a „színész”, a gyűrűsujja pedig afféle királyné szerepét játszotta az uralkodó és a kisujj, „az icipici huncutka” között. Vacsora előtt, a munkától fáradtan, mindig lábat mosott. S én rezzenéstelen szemmel elnéztem, ahogy a király és a királyné, az udvaroncokkal és a trónörökössel egyetemben, úgy mossák és szolgálják azt a lábat, mint valami istenséget. Rendszerint levetette magát a kályha mellett álló, fiákerből kiserelt, öblös ülésre. Porcelán gombokkal volt körülszegve, amelyek úgy hullottak sora, mint a tejfogak, s úgy ropogtak a sarkunk alatt, akár a meggy-mag. A lavórban megmosta a lábat, majd hosszasan vakarásztta szőrös lábszárait. Utána vacsorához ültünk. A néni cérnával szelgetelte és szétosztotta a gyenge túrót, a bácsi pedig az éles villát forgatta, amely — ha oldalt fordítják — vág, mint a kés. Képtelen volt megmaradni igazi szerepében, minduntalan kiesett belőle, s valaki más lett, aki óriási erőfeszítéseket tesz, hogy legalább né-

mileg megtartson bennünket abban a hitünkben, hogy hiszen ő továbbra is a mi rokonunk, akárcsak az imént is még:

— Tiszta bort vedelj, gyomrod ha kordul! — fűzte tovább akkor este a még Belgrádban elkezdett, homályos értelmű gondolatát, s a télire eltett görögdinnye felett rám emelte tekintetét. Csendesen ködölt valami a szemében; noha szerda volt, az ő kék szeme még keddre nézett, áttetsző könny futotta el, de benne maradt, ki nem csordult. Elnéztem, hogy issza meg a szeme önnön könnyét, hogy hörpinti fel minden cseppjét, miközben farkasszemet néz velem. S abban a pillanatban a bácsikám nagyot böffentett, úgy tetszett, a füléből jön a hang, a szeme, előbb az egyik, majd a másik, kihamvadt, a könny elapadt, ő pedig tovább folytatta a rejtélyes, végtelen gondolatfüzért:

— Ha a hónapban R betű nincsen ...

Nem is tudott ő úgy beszélni, mint a többi rendes ember. Hosszú, végtelen hosszú körmondatokban beszélt, az egyes szakaszokat napokon át fűzte mind tovább és tovább, a gondolat olyan lassan épült nála, akár a kenyérsütő kemence; míg nagy sokára alakot öltött, hát ahhoz néhány napi vadászatra volt szükség. Az embernek úgy kellett összeszedegenie ezeket a mondattöredékeket, aztán még egy jó hétig észben is tartani, ha azt akarta, hogy a végén egy egészsé álljanak össze.

— ... Vízet a borba! — e tanács intsen — fejezte be a bácsi a gondolatsort, majd két fiatal között megállt, mint aki kővé dermedt. Azt mondja, érzi, ahogy őszül a haja szála, ezért aztán áthúzta a gyertyalángon az ujját, a nénivel meghúzatta a fülét, s mi mindent nem csinált, csak hogy megállítsa az őszülést. Ha mindez nem segített, magába roskadva csak ült, s hangtalanul mozgatva a száját, egyenként megszámolta az imént megöszült szálakat. Amikor látta, hogy mozdulatlanul bámulom, rám ripakodott:

— Egyél! — s ez az e úgy csordult ki a száján, mint a kanál leves.

A szobát, amelyben ültünk, a kenyérsütő kemence osztotta ketté. Úgy festett, mint valami téglával telerakott és belülről kimeszelt, óriási levegőköcca. A házban mindig tüzek illatoztak. Már-mint két tűz. Az egyik a vendégszobában, vagyis nálam, csutkából rakott, kékelő, jóllakott tűz, és egy másik, a kenyérsütő kemence szalmából rakott, örökké éhes, hatalmas nagy máglyája, amely úgy sárgult, mint a tágra nyílt macskaszem. Kora reggel

benne égett el az éjszaka utolsó hírmondója, amely este bebújt a szobába és a kemencébe, s ott ragadt, mivel maga az éjszaka elta-
karodott. Amikor először jöttem ide e tüzek közé, a dolgok még
rendetlen összevisszaságban és ijedten heverték körülöttem a szo-
bában, s még nem foglalták el helyüket az időben. A falon vámpí-
rira emlékeztető, vörös óra kondult, s üvegyönggyel hímcs po-
hárból adtak innom. Emlékszem arra a tarka foltos vászonha-
rangra, amivel a forró süteményt és a főtt tojást takarta el az
ágyikám; emlékszem arra a néma agyagharangra, amely alá a
túróféleség került, és annak a kristálycsengőnek a hangjára, amely
ebédre hívta a gyerekeket és a macskát. Emlékezetemben élnek az
ezüst koppantók és az üvegnyelű kések. Az ujjunkra húzott tész-
tagyűrűk és a rogyásig való játék a napfényes szobákban, ame-
lyekben, délutánra, meghízott a ház elé ültetett hársfák árnyéka.
Öt óra körül háromszögletű vánkösokra emlékeztető, forró kalá-
csot ettünk, s én ilyenkor mindkét lábbal bebújtam a bácsikám
csizmájába, belekapaszkodtam a csizma fülébe, és addig ugráltam
a süket délutánban, amíg meg nem állított egy hang, amely min-
dig egyazon időben tolaodott be az ősz hidegéből a szoba langy-
melegébe. Valakinek a hallása megrészegült fülembé költözött. S
én hallottam, amint valaki ismeretlen csodálatos palotát épít han-
gokból. A hangoknak ez az építménye fékevesztetten nőtt, növe-
kedett, káprázatos sebességgel megsokszorozódtak az oromfalak, a
forgószéiben csigalépcsők szökkentek a magasba, a folyosók egy-
más hegyén-hátán tülekedve loholtak más-más épületszárnyakba,
leverve útközben a sarkokat és elhullatva az ajtófélfákat. Majd
amikor két lépcsőház ugrott egymásnak, eget verő üvöltéssel ösz-
szecsapott és röpítőmra tört, vége lett mindennek.

— Mi ez? — kérdeztem egyszer. Odamutattak a falon lógó tü-
lökre, s azt mondták, a hang ilyen tüllökből jön. Később pedig
meg is mutatták „Disznóharisnyát” — mármint azt az embert, aki
fújta a tüllöt, s akinek — még mielőtt egyszer is láttam volna —
évekig köze volt a hallásomhoz.

Egy reggel, óriási, átlátszó bűzlabdájában, amely mindenhová
elkísérte, beállított az udvarba. A lábán vörös sárcsizma, a fején
gyapjú harisnyasapka volt, a haja sűrű csigáiban pedig hadsereg-
nyi légy zümmögött. Ő volt a kondás, olyan homlokkal, amelynek
barázdáit nemzedékek kitarató csillagnézése írta rá, s akit senki be
nem engedett a házába az orrfacsaró bűz miatt, amely körülötte
terjengett. Az ángyi kivitte neki a bort az udvarra vagy a ház

elé, „Disznóharisnya” karja azonban rövidnek bizonyult ahhoz, hogy bűzlabdájából kinyúlva lekezeljen vagy elvegye az odakínált itókát. Ennek okaért az ángyikám rendszerint úgy kínálta meg, hogy csak letette a poharat az ablakdeszkára. A faluban egyébként köztudott volt, hogy a kondás meg tudja hallani a ballal a jobb fülét, hogy tele van furcsábbnál furcsább történetekkel, de — azt mondják — legszebben a disznainak mesél. Az ángyi, a pálinka fejében, meg akarta meséltetni néha, ő azonban hallani sem akart róla. A poharat érintetlenül visszatette az ablakba, és sértődött, vagy azzal a kifogással, hogy „részeg emberrel a macska is elbánik”, elvonult. Vagy pedig csak elnézett valamerre a bűzfelhőn keresztül, s hallgatott. A pálinkát elfogadta, egy cseppnyit a tenyerére lötytyintett belőle, aztán erősen összecapta, majd megszagolta a tenyerét.

— Jó! — mondta ki az ítéletet, és kiitta a poharat. De mesélni — azt már nem! Az ángyom egy kissé félt is tőle, viszont suttyomban rendszeresen küldött neki a tejéből, hogy a szemét kúrálja vele.

Mert az ángyikámnak teje volt. Amióta az eszem tudom, mindig nedves volt a réklijje. Örökké két nedves folt terjengett azon a helyen, emiatt sűrűn át kellett öltöznie. Akkortájt csak mi hárman, a bácsikám, az ángyi és én voltunk a házban, noha voltak gyerekeik. Az ángyom ugyanis háromszor ment férjhez a nagybácsimhoz (közben persze el is váltak), és mindhárom házasságukból egy-egy leánygyermek született. A lányok közül az egyik már félserdült, a másik kettő pedig Pancsován, az ottani nagynénik szárnya alatt, éppen iskolába indult. Egyforma nevet viseltek, csak éppen az egyik Ana, a másik Anica névre hallgatott. Szombatoként, amikor az apjuk hazahozta őket, a könnyeiket a kályhasutba vágták, maguk pedig futottak a sámlijukért, majd oda-telepedtek az anyjukhoz, hogy megszoptassa őket. Mindhárman ily módon kárpótolták magukat azért, hogy nincsenek együtt. Az ángyom óriási élvezettel szoptatta őket, nem volt az a hatalom, amely elválasztotta volna gyerekeitől, még kevésbé a gyerekeket tőle, teje pedig annyi volt, hogy úton-útfélen pazarolhatta. A ház népének kalácsot süttött belőle, fölnevelte vele a nagybácsim szuka nélkül maradt kölyökkutyáit, a tej pedig kiapadhatatlanul csak buzogott és folyt, folyt, mint az idő; mondogatta is a bácsikám, hogy az ángyomnak több a teje, mint az ideje. Ez igaz is volt. Mivelhogy lassú lévén, nehezen fogott munkához, de nehezen is hagyta abba. Sopánkodott, hogy a túró drágább, mint a föld, min-

den pénteken megsózta a rózsáit, és mentás-csalános babot főzött. Ropogtak a csontjai, mint a rózsetűz, azt tartotta, hogy nem jó a kenyérnek hátat fordítani, a haja meg, mint az üveg, úgy töredezett, hogy tűszerű törmelékével tele lett a nyoszolyája. A szobái tele voltak zsúfolva kivénhedt és lesántult bútordarabokkal. Irrózott a még ki nem tapasztalt, új dolgoktól, úgyhogy a szakadt cipőt, elvászott főzőkanalat mindig el kellett dugni előle, mert különben a világ kincséért elő nem vette volna az újat. Félt a még érintetlen, új holmitól, de nem kevésbé attól is, hogy a testének jegyeiről árulkodó, régi holmit félre ne dobják, el ne idegenítsék életéből. Ugyanezen okokból alig tudott zöld ágra vergődni a saját testével és hajával is. Óvakodott tőle, nehogy bármi is változzon, nehogy változtasson hajviseletén, fésülködési módján. Beszéltek — ahogy manapság a szemét —, lány korában a mellét festette, és hogy bolondult a bácsikámért, aki valahányszor csak váltak, mindig így valahogy bocsátotta útjára a feleségét:

— Egyik csöcsödet az egyik, a másikat a másik hónod alá, és tolass, amerre a szemed lát!

Az ángyikám teste és haja, a keble és a fehérenműje annyi ápolást, annyi időt és fáradságot igényelt, hogy a szegény asszony valósággal leesett a lábáról igyekezetében. Noha kora hajnalban kelt, mégsem érkezett úgy rendbe tenni magát, ahogy szeretete volna, s rettegett még a gondolatára is, hogy netán fésületlenül fogják eltemetni. Kedvenc szavajárása volt, hogy a fején fájdalommas töviskoszorút visel, súlyos kővel megtetézve a bal halántéka fölött. S ahogyan tartotta szép, férfias fejét, az is mintha ennek a láthatatlan koronának, a töviskoronának a méltóságteljes viseléséről tanúskodott volna.

— Nini, te vagy? — mondta azon az estén, amint beléptünk az ajtón. Ahogy rám nézett, éreztem, mint változik el az arcom fájdalmasan, amiközben elveszíti azokat a vonásait, amelyekre ő emlékezett, s veszi fel a maiakat. Rettenetes volt egy szempillantás alatt még egyszer megöregedni.

Feküdtem az ágyamban, sebes járású, bő vízü patakként zúgott, iramlott a csönd az éjszakai szobában, átzúdult a székek — mint valami hidak — alatt, nekiverődött a tükörnek, s ott összeütközött a lánytestvéreim esőndjével, amely viszont a tükörből buzogott errefelé, a szobámba. Áthatolhatatlan, talán ragályos, mindenesetre alapos tanulmányozást igénylő csönd, olyan, hogy a macska megrészegül tőle, és a szeme váltogatja a színét minden

hullámára ennek a csöndnek, melynek tajtékja lecsapódik a szoba szögleteiben, ahonnan aztán a nénikém reggel, a porral és a homokkal együtt, káromkodva kisöpöri. Néha valósággal siketített, s ez a süketség, a káromon keresztül, lekúszott az ujjaimba úgyannyira, hogy akár egy poharat is fel tudtam volna emelni az asztalról ezzel a süketséggel. Jól ismertem ezeket a sebes járású csöndeket — ennek a háznak a csöndjeit, merthogy minden háznak más a csöndje. Ezenfelül a karadordevói ház telis-tele volt közönséges és szép csiszolású tükrökkel, az pedig tudni való, hogy ez utóbbiak messzebbre visznek. Az egyik, emlékszem, valóságos bajnoknak számított közöttük. Ezt, a két Ana meg én, kicipeltük a tanyára, és nagy titokban olyan hihetetlen dolgokat fogtunk be vele, amelyeket szabad szemmel soha nem lehet látni: menetelő hegyeket, például, sőt, egyszer, októberi álruhát öltött augusztust is láttunk. A lányok nagyon mély szabású bugyit hordtak, csipkeszegéllyel, és ez a csipke nyáron, az ujjatlan ruha hónalji kivágásában jól látszott, elől viszont, ott, ahol a mellkivágásból előbukkant, jócskán ki volt rojtosodva. A kislányok azt csinálták, hogy amikor senki sem látta őket, a foguk közé vették az álluk alatt mutatkozó csipkeszegélyt, s behunyt szemmel, erősen hátraszegve a fejüket, feszesre húzták magukon a bugyit. Ez, láthatóan, óriási gyönyörűséget szerzett nekik. Ők tanítottak meg, hogy a szúnyogcsípést nem vakarni kell, hanem forró vízzel lespriccelni. Egyik télen, a hordószínből, egy dézsába ültetett kis fát mutattak. A druzsám és egyivású velem, mondták, mert Blagoje pap egyszerre keresztelt bennünket, mármint engem és a fát. Közelebb mentem a fácskához, és alaposabban szemügyre vettem. Ágainak egy része virágzott, több más ágon érett dió volt, ismét más ágak már hullatták leveleiket, azok pedig, amelyek a hordószín hideg bejáratára néztek, már jégpáncélban a téli álmukat aludták.

Este, vetkőzés közben, keresni kezdtem magamon a négy évszakot . . .

A testvérek tanítottak meg arra is, hogy az időt, akár a mentát, el lehet ültetni, hogy kikeljen. Az ablak sarkában volt egy ilyen műidő-ültetvényem, azt gondoztam, trágyáztam és locsolgattam. Ebben az üvegházban tenyészték a szakállas kis ünnepnapok, tetvesedtek a vasárnapok, búzlóttek a kék keddek, egyik zugában ott sarjadt a karácsony, két éretlen ikerpéntek fickándozott egy közös száron, a miniatűr szombatok pedig, jácint- és birsalmaillatot előlegezve, jelentőségteljesen hirdették az elközelgő ünnep-

napot. Itt, a kertemben, éreztem meg azt, hogy egyes gondolataim gyorsan tovaszárguldanak, mások viszont lassúdan és egyenetlenül töltik, töltögetik jócskán felserdült vénségemet. E koravénységben már több volt a gyors, mint a lassú gondolat. S amiközben levontam az ebből adódó tanulságot, magamban összeállítottam bácsikámnak az utóbbi hetekben elejtett lassú mondatait, s rájöttem, hogy együttesen valami versféle kerekedik belőlük:

Ha az er-es hónapokba fordul,
Tiszta bort vedelj, gyomrod ha kordul.
Ha a hónapban R betű nincsen,
Vizet a borba! — e tanács intsen.

Az üres esteli házban, miután engem már ágyba fektettek, a bácsi meg a néni leültek kártyázni. Sokáig tartott, míg megértettem, mibe játszanak. A lányukat tették fel, és így nyerték meg vagy veszítették el kártyán a saját élő vagy meg sem született gyermekeiket. Ha az ángyom nyert, akkor, nagy diadalmasan, a vendégszobában alhatott egyedül, ahol különben az én ágyam is állt. Ha pedig a bácsikám nyert, akkor a néninek bent kellett aludnia a széles ágyon, a hálószobában, amelyből kis ablakocskán nézett a vendégszobára, ahol én aludtam. Így aztán megtanultam, hogy az ember sose csináljon gyereket sötétedés előtt, s azt is, hogy a gyerekek világra jöttéhez, legalábbis a bácsikám házában, az ásznak és a királynak, az alsónak és a tízesnek is köze volt, merthogy a bácsi és a néni is sokat emlegették őket a játék döntő pillanataiban. Egyszer-másszor kicsentem a pakliból a királyt vagy az ászt, s megmutattam a kislányoknak, ők azonban semmi érdeklődést nem mutattak e képek iránt, amelyeknek pedig olyan döntő szerepük volt életükben. Megegett, hogy egy-egy játszma után, amikor már bizonyossá vált, hogy a bácsikám azon az éjszakán az ágyába vezeti a nénit, a kártyázók új játszmába kezdtek, amelyet — ha elveszíti — a néninek további és mind homályosabbá váló engedményekkel kellett megfizetnie, most már az ágyban. Ilyenkor aztán fojtott párbeszéd és nevetgélés szűrődött ki a két szobát elválasztó ablakocskán keresztül.

— Én mintha a Milivoj apádat vettem volna feleségül, nem pedig téged — zsémbelt a bácsi.

— Én meg — nem maradt adós az ángyi — mintha a megboldo-

gult Lepša anyádhoz mentem volna feleségül, s most megözvegyültem tőle...

Más alkalommal még, mielőtt bement a bácsihoz, az ágyi lábujjhegyen az ágyamhoz jött, hogy lássa, alszom-e, majd — becsukva a két szoba között az ablakot — így szólt:

— Jár a szeme, mint ló segge...

Miközben elhallgattam a szobájukból kiszűrődő neszeket, makacsul azt az utcát — gondolatot — kerestem, amely a legrövidebb úton vezet az álom birodalmába. De hát mindig eltévedtem ezekben az utcákban, s így mind messzebbre kerültem az álom békés kikötőjétől. Azon járt az eszem, hogy a bácsikám lehetne az a bizonyos „Ömagassága”-ujj, a király, a nénikémnek, a királynénak, a gyűrűsujj felelt meg, a hüvelykujj, vagyis a „színész” szerepét a kondás töltötte be, nekem pedig a kisujj, azaz a „huncutka” jutott. Még csak az „Útmutató” helye maradt betöltetlen. Ki lehetne az „Útmutató”? — törtem a fejem már-már álomba merülve... De ilyenkor rendszerint a bácsikám kezdett hallatni magáról. Sehogyan sem sikerült utolérnie és betörnie csökönyösödő és mindegyre tovairamodó álmát, amely — óvakodva az ébrenlét szakadékeitől, az álom és valóság között kanyarogva — vonatként kígyózott előtte. Nyugtalan álma azonban egyszerre csak megállapodott, majd teljes gőzzel előreleldítette olyan nyílegyenes sínen, amely mellett puskalövésnyire sem volt már egy szemernyi valóság. Időnként, meglehetősen ritkán, egy-egy állomáshoz ért — ez hallatszott —, ekkor minden elcsendesedett, egy időre feleslegessé vált minden hangjelzés, hiszen a bácsi, szemmel láthatóan, azért állt meg, hogy új utasokat vegyen fel. Ez azonban egészen rövid ideig tartott, utána folytatta a zajos és mind sebesebb iramú utazást, amely azzal fenyegetett, hogy olyan mélyen fejeződik be a bácsi szőrös mellkasában, hogy onnan már nincs is visszatérés. De akkor, hajnal felé, álma felületesebbé vált, jómaga belefáradt a nagy iramba és a sebbel-lobbal megtett, irdatlan távolságokba. Ekkor, mintha elvágták volna, hirtelen vége lett mindennek, a bácsi felkelt, kihajolt az ablakon, és kihányta azt a rengeteg megemészthetetlen és zűrzavaros álmot, amely megfeküdte a gyomrát. Vagy — volt úgy is, hogy a bácsi álmába, mint ablakba a kavics, a néni álma röpönt, és ripittyára törte. A bácsikám ekkor sebzett vadként hánykolódott az ágyon, s ilyenkor a néni kelt fel elsőnek. A hajnali szürkület fátyolán át látszott a tükörben, ahogy a haját

borral megmossa, majd ezzel a boros hajjal megtörölgeti a mellét; ahogy megmeríti a kanalat a zsályamézben, az ágyamhoz lép, a számba adja előbb a mézet, majd az emlőjét, hogy megszoptasson ...

2.

Egy reggel azt mondja a bácsikám:

— Szép az idő, aki tegnap meghalt, mára megbánta. Gyerünk vadászni.

— Mire vadászunk? — kérdeztem, amikor útnak indultunk, de nem kaptam választ. Ehelyett idemutatta a kulcsokat, amivel a csapóvasat nyitják. Csak úgy ragyogott a várható zsákmány gondolatára.

— Bár csak én is tudnék gyűlölni! — morfondíroztam magamban a bácsi nyomában haladva. — Csak ne fárasztana olyan szörnyen a gyűlölködés. Elnézem a két lánytestvért, természetes szükségét érzik, hogy gyűlöljenek, az apjuktól örökölték; olyanok, mint valami nagy macskák, örökké fenniük kell valamin a körmüket. Nekem meg minden reggel újra kell tanulnom, hogy kell gyűlölni, és minden reggel óriási fejtörésembe kerül, míg kitalálom, ki mindenkit kellene gyűlölnöm, és milyen sorrendben.

— Elejtünk hamarosan valamit? — kérdeztem a bácsikámat, látván, hogy a puska sehogyan sem kerül le a válláról. Ő csak belenevetett a pipájába, s azt mondta:

— A nap bajos dolog; amíg maga nem mozdul arrébb — ne piszkáld!

A napsugárküllők foglyaiként üldögéltünk, mint valami óriási pókhálóban, amely a pók szívverésének ütemére reszketett velünk együtt, akik benne voltunk. A dél olybá tetszett, mint a foglyul esett pillangó — elég, ha csak hozzáérsz, soha többé nem repül: a földre esik, a tehetetlenül csapkod szárnyaival, melynek bélelése, szégyenlősen, az éjszakáról árulkodik. A bácsikám pipázott és hallgatott, de nem úgy a pipája, mely fennen pőfékelt, furcsa szavakat hangoztatott, füstbetűket rajzolt a levegőbe. Ez a pipa üzeneteket továbbított, ha kellett, segítséget, ha kellett, vendégeket hívogatott, amikor pedig a bácsi egyszer egy köteg macedón dohányt kapott ajándékba, a pipa, titokban, macedón nyelvórákat adott, noha a bácsi egy kukkot sem tudott macedónul.

— Az erdőben, ezt jegyezd meg, a fülével gondolkozzon az

ember! — mondogatta a nagybátyám. — S tudni kell hallgatni. Te meg úgy ordibálsz, mint akinek elment a jó dolga. Könnyű lár-mát csapni. „Csinálj” te csendet, ha tudsz!

Majd fölkel, és odaállt egy fához vizelni. Követtem példáját.

— Az állatok meg az emberek abban is különböznek, hogy nem egyformán vizelnek — mondta. — Az ember le meri vizelni a tü-zet, a farkas nem meri. Ha látod, hogy mégis levizeli, biztos le-hetsz benne, hogy nem farkas, hanem farkasbőrbe bújt ember...

Zsíros vizeletének ívén szivárványszínben tört meg a napsugár, s én odanéztem, hogy vajon az enyémen is megjelenik-e. De mire odanéztem, az enyém bizony elapadt, s így nem derült ki, hogy tudok-e én is szivárványt csinálni. Ehelyett olyan erőteljesen ráz-tam le magam, hogy még a számra is jutott egy csepp.

Délután lett, a bácsi sorra járta a csapdákat, csupa apró vadat lelt bennük, ezeket teljesen érdektelenül szabadon bocsátotta. Va-lami mást, nagyobbbat várt. Ekkor már észrevettem, hogy min-denik csapóvas mellett, csak még jobban elrejtve, ott van egy másik is.

— Mire szolgál ez a másik csapóvas? — kérdeztem.

— Ez embert fog. Vadorzót. Azért állítok ilyeneket is, mert már régóta vámolja valaki a csapdáimat...

S ekkor a bácsi elsütötte az egyik csapóvasat, hagyta, hogy ret-tenetes erővel összezsapódjanak az acélfogak.

— Legalább pokol volna, ha nem másban, hát legalább a po-kolban hihetne az ember — szólt elgondolkozva, s én megfigyel-tem, hogy amikor gondolkodik, a pipa segíti. Hamarosan ismét megálltunk, s a bácsi tüzet gyújtott, mert alkonyodni kezdett. Fel-támadt az északi szél, erre aztán a szélről is mondott egy talányos értelmű mondatot:

— Na, ez se evett tegnap óta semmit...

Fejünk felett felragyogtak a két- és háromismeretlenes egyenle-tekbe rendezett csillagok, végezték a maguk számtani műveleteit, összeadták és kivonták a fényt, az égbolt ellentétes sarkaiban is megsemmisítették egymást, szorzódtak — sokasodtak — és osztód-tak, mérhetetlen mennyiségű csillagpor alakjában a földre szórván a maradékot, s egyúttal eleve a sötétbe taszítván a réves ered-ményeket, amikkel a sötétség amúgy is annyira tele volt, hogy ki-csordult az éjszaka szélein, és másnapra maradt... A bácsi meg-szorította a karomat, amivel jelt adott, hogy maradjak veszteg. A tűz túloldalán egy szempár világított. Mozdulatlanná dermedve

ültünk, amikor a fekete árnyalak kivált a sötétből. Farkas volt, amelynek hiányzott egyik mancsa. Felemelte a lábát, és belevizelt a tűzbe, amelyből sisteregve csapott fel a gőzpára. Ebben a pillanatban a bácsi felordított, és maga után vonszolva engem is, belevetette magát az éjszakába. Alig távolodtunk el néhány lépésnyire, amikor eliszonyodva láttam, hogy a bácsi a földre ereszkedett és — állat módra — négykézláb bakugrált tova, majd fejét leszegve, egy ideig mozdulatlan maradt. Már amikor meghallottam, hogy iszik, értettem csak meg, hogy folyóparton vagyunk, s a folyó úgy hever ott a sötétben némán és mozdulatlanul, mint a szántás. Itt lecsillapodtunk egy kissé, s a bácsi talpra ugrott.

— Mi volt? Hím vagy nőstény farkas? — kérdeztem.

— Ki tudja? A léleknek nincs neme; a léleknek csak teste van.

— De mi lett az egyik mancsával?

— Azt ő maga leharapta. Amikor a farkas csapdába esik, s megérzi, hogy nincs szabadulás, olyankor saját maga leharapja a becsípődött testrészét, és így megmenekül. Két baj közül a kisebbiket választja...

S én akkor ráébredtem, hogy a félelem még jobban felajzotta a nagybátyám gyűlöletét. Gyors léptekkel előrelendült, egy bozót mögött megtorpant, s hüvelykujjával, a figyelmeztetés jeléül, megnyomta a fejem búbját. A bozótton túlról nyögdecselés, nyöszörgés hallatszott. Lélegzetvételéből ítélve, valami nagy és súlyos test hevert előttünk a sötétben. A bácsikám leemelte válláról a puskát, áthuppant egy kis árkon, és ott találtuk magunkat a holdvilág sápadt derengésében.

— Úgy vigyázz, most újhold van — jegyezte meg, s most már nem törődött vele, hogy észrevétlenek maradunk-e vagy sem —, ezért bármit találunk a csapdában, az biztosan farkas lesz.

Még két lépést tettünk lefelé, különös szag csapta meg az orunkat, majd az egyik fa alatt nyöszörgő embert pillantottunk meg. Mindkét kezével a csapóvasba szorult lábát fogta.

— Nyisd ki! — üvöltötte, amikor meglátta a nagybátyámat.

A bácsi azonban ahelyett, hogy kiszabadította volna, angyali nyugalommal rőzsegyűjtéshez látott. Aztán gyufa sercent, tűz lobbant.

— Előbb megmelegszünk egy kicsinyég. Ráuntál a disznóhúsra, és most egy kis vadhúsra ehültél, ugye?

Az ember nem válaszolt, halkán nyöszörgött csak, majd amikor a tűz lángra lobbant, a kelepcebe került emberben a kondásra is-

mertem. Ott ült torzonborzan, elvadult szakállal, a nyakáról pedig kanyargós patakokban csurgott a verejték. A hátán átvetve ott volt a tülök . . .

— Eressz el, Mila, ne bolondozz . . . — szólalt meg újból.

— Majd ha előbb mesélsz. Azt mondják, szépen mesélsz. Halljuk.

— Mindenkinek olyan mesére van joga, amilyen messzire dob. Aki messzebbre dob, hosszabbat mesélhet. De mekkorát dobhatok én ebben a nyomorúságomban?

— Te csak mesélj, akkor elengedünk. Nézd, ez az úrfi fogja megrendelni, hogy melyiket. Ugye, mondasz egyet? — fordult a bácsi felém, és elővette a pipáját a tüszőből. Rágyújtott, s hozzákészülődött a mesehallgatáshoz. Amikor láttam, hogy a bácsikámnak esze ágában sincs kiszabadítani az embert a csapdából, majd elsírtam magam. De mivel ez csak elodázta volna a dolgot, kivágtam, ami éppen az eszembe jutott:

— Meséld el, hogy fedezte fel Kolumbusz Amerikát . . .

A kondás felsőhajtott, és így szólt:

— A Duna a mennyországban ered, és a pokolba torkollik. Mi, úrfi, középen vagyunk. Ahhoz, hogy innen a mennyországba kerüljünk, víz ellen kell úszni, és hát ameddig jut az ember; de a pokolba egykettőre eljutsz — nem kell hozzá más, csak elengedni magad, vigyen a víz . . .

A bácsikám erre elővette a pálinkás csutorát, s odanyújtotta nekem. Én meg beléptem abba a bűzlabdába, és a kondás kezébe nyomtam. Alaposan meghúzta, majd mit sem késlekedve most már, érthető sietséggel belefogott.

Mese Kolumbuszról

Azt mondják, amikor Kolumbusz útnak indult, hogy fölfedezze Amerikát, különös frizurát csinált magának. Olyan tengerészcsomókat font a sisak alatt hordott hajába, amilyenekkel a halászok szoktak titkos üzeneteket váltani egymással. Beszéli, hogy hajának csomóiban, fonataiban valami fontos volt, amit ő persze titokban tartott mások előtt. A szeme abban az időben már két helyen is rongyos volt, úgyhogy nem látott mindent, amit nézett. Ellenben hajójának minden jövőendő útja ott volt, ott lapult kígyókarikában, a mutatóujjában. Azzal csak meg kellett mutatnia az irányt, s a hajó arra fordult.

— Napos időben a bolond is eligazodik, azt mindenki érti — mondogatta. — De a rossz időjárást és a vihart csak a kiválasztottak...

A hajón vele volt az a szentek képeivel díszített naptár, amelyvel egy festegető görög hajós ajándékozta meg. Ráfestette a hajóúton töltendő év minden napját, amelyek mindegyikét egy-egy szent személyesített meg. Így aztán Kolumbusz mindig tudta, hogy melyik napon melyik szenthez kell fohászzkodni jó időért. Az egyik kék szemű és szakálltalan szentet a naptárnak abban a fertályában, ahol az útnak — számítása szerint — az új földrész, azaz Amerika felfedezésével véget kellene érnie, krétával megjelölte, majd útra kelt. Elnézte, hogy szabdalja meg a víz a partot, sírt egy sort a leves fölött, és röptében kapdosta el a könnyeit, akár a legyet.

Aztán a hajó viharokba került. Volt közöttük fehér és fekete, vörös és kék, zöld és sárga, egyszóval mindenféle vihart kiállt a hajó. A legénység még álmában is boldogtalan volt miattuk. A hajó hintázásának arányában hullámozott a kedélyállapotuk is, epeömlést kaptak az éppen elfogyasztott halételtől, és zöldre vált a szemük, akárhányszor megdőlt az árboc. Ujjaikon hegyes körmök nőttek, a fogsorukra hártya borult, a gerincük hosszán minden csigolyából tüske fejlődött, amely kiszúrta a csíkos trikót, a fülük tátogott, mint a kopoltyú, és esténként a lábujjaikat szorosan összekulcsolva tették össze talpukat, mintha imádkoznának. Fokozatosan hallá változtak. Egyedül Kolumbusz dacolt ezzel az alul-fölül csupa víz világgal. Látni ritkán látták, volt, aki nem is látta még, ünnepnapokon „egygyertás bort” vedeltek, azért nevezték el így, mert le sem égett a gyertya, máris berúgtak tőle, — és közben mind sűrűbben emlegették, hogy Kolumbuszt el kéne tenni láb alól, a hajót pedig megfordítani, és hazamenni, míg nem késő. De hát Kolumbusz — ezt mindenki tudta — sebezhetetlen volt.

— Az az emberfajta, aki este is „jó reggelt” köszön — suttogták róla. Néhány évvel azelőtt akadt egy matróz, aki merényletet kísérelt meg ellene egy kikötőben. Azt mondják, azért nem sikerült, mert a tőr hegye nem akart a bordák közé fúródni.

— Egyáltalán van rá mód, hogy eltegyük láb alól? — kétségkedtek a tengerészek.

— Van — válaszolta egy öreg matróz, aki már utazott Kolumbusszal. — A kapitánynak, akárcsak az óvatos emberek többségének, a rendes keresztneve mellett egy másik, titkos neve is

van. Ezt soha senkinek nem árulja el, noha ugyanúgy viseli, mint a másikat. Ez a titkos név a talizmánja. Aki megtudja, megölkheti. Csak az kell hozzá, hogy olyan mozdulatokat tegyen, mintha a törrel azt a nevet írná. S a tollként használt tör könnyen a testbe fog hatolni a betűk mentén. S meg fogja ölni.

Így azután nyomozni kezdtek Kolumbusz másik neve után. A hajón volt egy félkezű halász, aki értett a halászhálóba meg a hajfonatba kötött csomók megfejtéséhez. Megbízták, tartsa szemmel Kolumbuszt. Egy reggel aztán meg is jött a hírrrel:

— Kolumbusz a sisak alatt, a hajába fonva viseli a titkos nevet. Minden reggel újból és újból belefésüli. Én elolvastam, mert nincs az a csomó, amelyet ne tudnék megfejteni. Kolumbusz másik neve így hangzik: *Kő*.

— Két írni tudó ember kerestetik — mondták erre a matrózok —, és kést vigyenek magukkal. Siessetek — noszogatták azt a kettőt, akit kiválasztottak —, mert különben halak lesztek, és elfelejtetek írni, ha túlságosan halogatjátok a dolgot! . . .

Így hát az emberek mindjárt fölkerelkedtek. Indulás előtt még a lelkükre kötötték:

— A törrel csak azt az egy szót kell a mellébe vésetek, hogy *Kő*, s ez megöli, mert a betűkön keresztül a kés könnyen be megy. Csak vigyázzatok, nehogy betűhibát vétsetek! . . .

Egy magában találták. A kajüt legsötétebb zugában ült, a szemben levő sarokban pedig, az ablak mellett levő pulpituson, kitért könyv hevert, ezt olvasgatta úgy, hogy időnként felkelt és átsétált a szobán, hogy lapozzon. Arca foltos volt, mintha a színek egymáshoz volnának toldozva. A homlokán szájra emlékeztető, rövid, de mély ránc futott keresztbe, olvasás közben úgy mozgatta is. Úgy tetszett, a homlokával is meg tud harapni.

— Hogy írják a *kő* szót: nagy vagy kis K-val? — kérdezte az egyik matróz, amikor már bent voltak a kajütben.

— Jobb lesz nagy K-val — jegyezte meg a másik, és Kolumbusz hasába mártotta a kést, annyiszor és úgy, amíg le nem írta: *Kő*. Kolumbusz iszonyú dühe és fájdalma nyomán sorra kigyulladtak a kajüt gyertyái, de mindez nem segített. A kés könnyen merült a húsba, és így megölték. Majd azonnal visszafordították a hajót az anyakikötő felé . . . Ennyi az egész.

A mesének vége lett, a bácsikám fölkel, és kizárta a csapóvas zúváriját. A kondás, amint észrevette, hogy a vas enged, felpattant, majd sántikálva eltűnt a sötétben.

— Hát Amerika? Mi lesz Amerika felfedezésével? — kiáltottam utána, de ő konokul hallgatott, és elvitte magával a csonka mesét...

Hazafelé ballagtunk. A bácsi káromkodott, én pedig furcsa nyilallásokat éreztem a bal kezemben. Abban a bojtorjános, óriási pusztaságban ott előttünk, azokban a hosszú-hosszú gerincek között kanyargó szurdokokban, amelyekben időszakonként víz — a föld veritéke — folyik, én a tenyeremre ismertem, s úgy éreztem, kettős nyom: apró szúrások és mellettük egy hosszú vágás helye rajzolódik ki rajta. Az ujjaimtól felfelé, a karom hosszán, sántikálva haladt valaki a szívemig, s a nyomában úgy oszladozott a fájdalom a tenyeremen, ahogy a kocsinyom tűnik el az út porában s válik ismét parlaggá és vízmosásokká, mint minden elvetett és bejárt ösvény ezen a világon.

Láttam, itt vannak mind a markomban: a király-, „Ömagassága”, vagyis a bácsikám, az „Útmutató” mint Kolumbusz, királynő-ágyom a fájdalomkoronával a fején, a „Színész”-hüvelykujj, mármint a kondás, és itt van csekélységem is a „kis huncutka” képében.

Most is itt vannak, itt vagyunk még valamennyien, a bal markomban. Csak ki kell nyitnom, s a jobb kezemmel leírnom azt, amit a balban látok.

BORBÉLY János fordítása

MENEKÜLÉS

S A F F E R P Á L

A varrótéremben egymás után álltak le a gépek, és a hangoskodva kivonuló asszonyok közül az egyik odakiáltott:

— Etu, hagyd már a csudába, holnap is nap lesz.

Ő csak felvetette a fejét, hogy sima, csillogó haja, amelyet mindenki irigyelt, palástként repült a nyaka körül, és nevetve kiáltott vissza:

— Nem rakosgatom már ezt a pár darabot, inkább megcsinálom.

Az asszonyok nevettek, valaki még odavetette, hogy „ilyen fiatal asszonynak nem a varrógépet kellene ölelgetni”, a másik hozzátette, hogy „meglátjátok, miatta még felemelik a normát”, azután békén hagyták.

Mire befejezte, a varrónők helyét már a takarítóasszonyok vették át, ezek is kiabáltak, fecsegték, mesélték egymásnak az ügyesbajos dolgaikat, és puha, hosszú nyelvű keféikkel kotorásztak a gépek között. Órá ügyet sem vetettek.

Összeszedte a holmiját, az öltözőben, a szekrényből kivette a kabátját és sietett az irodára, mert Pozsonyi, az öngazgatási szervek titkára még délelőtt kiüzent, hogy a munkástanács tagjai hazamenet forduljanak be hozzá.

Most ott ült az apró emberke a nagy íróasztal mögött, előtte körberakott székeken a munkástanácsstagok, mint a csirkék a kotlós körül, és Pozsonyi, kerek szakállkáját simogatva, szenvedő hangon magyarázott nekik valamit. Mindig így beszélt a tanácsüléseken is.

Sokáig nem tudták, mi baja, de egyszer a kantinban többet ivott a kelleténél, és eldicsekedett, hogy ő a diplomáját kilencsekkel

meg tízesekkel szerezte, és az ilyen jogász nem arra való, hogy bugrisoknak magyarázza a törvényt:

— Onigazgatás?!... Én vagyok itt a munkástanács meg az igazgató bizottság is. Nélkülem nem mennének semmire.

Az asztal körül egyszerűen csend lett. Az emberek nem szerették az ilyen beszédet. Egyébként is volt bennük valami sötét gőg, amit a kubikos nagyapáiktól örököltek, akiknek a kezében könnyen villant az ásó, ha a mérnök úr sokat okoskodott, a gyár-ra pedig, amit a minimális fizetéseikkel valóságga kikoplaltak maguknak, különösen érzékenyek voltak.

Pozsonyi megérezte, hogy valamit nem jól mondott, de részegen ezt úgy magyarázta, hogy nem értették, megint nem értették, és most valami nagyot kell mondani, ami majd mellbe vágja a bugrisokat.

— Maradhattam volna én tanársegédnek is az egyetemen. Hívtak is. De azután pályázott egy szerb koma... Én meg visszaléptem... Semmi értelme. Tudjátok, hogy van...

Az emberek most már sunyin bólogattak, érzett, hogy érlelődik valami. Végül is az egyik odaszólt:

— Mi meg azt hittük, Józsikám, hogy te a Mincike meg az emeletes ház miatt jöttél vissza.

Mindenki tudta, hogy a Mincike mögött a két makszimumos após áll, aki emeletes házzal, autóval, bútorral megvette a gyorsan gazdagodni akaró béresivadék jogászt, és ezt nem is tartotta sokra, mondván, hogy a lánya ilyen hozománnyal igazi doktort is kaphatott volna.

A Tisza menti kisvárosban, amely két-három törpe gyárral éppen csak hogy kezdett kivakarózni a falusi sárból, ahol még mindenki mindenkinek a tányérjába is belelátott, az ilyen kijelentéseket különösen tudták értékelni.

Ezért az asztal körül kitört a csendes, rosszindulatú röhej.

— Mincike? Mi bajotok a Mincikével? — hebegte zavartan Pozsonyi. — Jó asszony az...

A röhej most már hangos nevetéssé erősödött, annyira, hogy a szomszéd asztaltól is feléjük fordultak. Onnan érkezett a következő ütés:

— Persze, hogy jó asszony, Józsikám, csak nem paragrafus kell neki...

Ki tudja, mi lett volna a dolog vége, ha a gyerekkori pajtása, Obrad, a szerviztechnikus fel nem nyalábolja a kis emberkét:

— Gyere haza, Jóska, sokat ittál, nemoj da praviš budalu od sebe.

Pozsonyi az eset óta még fanyarabbul beszélt a gyűléseken, és csak olyankor csillant fel a szeme, ha valamire azt mondhatta, hogy nem lehet. És ezt mindig csak a végén mondta, előbb hagyta, hogy az emberek vitarkozzanak, veszekedjenek, és amikor végül is megegyeztek valamiben, akkor ő bejelentette, hogy a határozat törvénytelen.

Ilyenkor töménnyé, szinte tapinthatóvá sűrűsödött körülötte a gyűlölet, és úgy látszott, hogy ez jólesett neki. Az örömét csak Etelka rontotta, aki néha mérgesen megkérdezte, hogy miért csinál belőlük bolondot a jogász.

Amikor most belépett az irodába, Pozsonyi nem állta meg, hogy rá ne szóljon:

— Miért nem jöttél, amikor a többiek? Nem magyarázhatok mindenkinek külön-külön.

Az asszony elpirult, a többiek pedig lehajtott fejjel, sandán lesték, hogy mi lesz.

Ismerték Etelkát, tudták, hogy mit jelent ez a pirulás, hogy nem tűri a rossz szót, se maga, se más ellen, és most várták a folytatást, de úgy látszik Pozsonyi is tudta, és idejében észrevette magát:

— Nem azért mondtam... — kezdett szabadkozni, de Etelka csak legyintett.

— Jól van, maga csak mondja a magáét. Minek a fölösleges beszéd!?

Most Pozsonyin volt a sor, hogy piruljon. Ismerte az idevalósi, kevés szóval sokat mondó beszédet, és Etelka válaszából megértette, hogy ő Pozsonyi a „magáét” mondja, amit akar, vagy amit kénytelen és hogy ezenkívül kettőjüknek semmi beszélgetnivalójuk nincs, vagyis „fölsleges a beszéd”.

De Pozsonyi már régen elfelejtett pirulni, csak meghunyászkodni tudott. Egyetlen elégtétele apró furfangjai voltak, amelyekkel, úgy gondolta, túljár mindenki eszén.

Ez az összejövetel is ilyesvalami volt.

Valami számjegyeket kellett megváltoztatni a másnapi tanácsülésre készített anyagban. A tanácstagok unottan hallgatták. Legtöbbjük bele se nézett a kimutatásba, de aki belenézett, az se sokat értett belőle. Nagyon jól tudta ezt Pozsonyi is. De ő még azt is tudta, hogy az emberek, ha a lényegről nem dönthetnek, rend-

szerint bekapaszkodnak valami apróságba és ezekről órák hosszát vitatkoznak, vagy egyszerűen elnapolják az ügyet.

Ezt akarta megelőzni. Azt a két-három számjegyet magán a tanácsülésen is ki lehetett volna javítani, de ezt a határidős kimutatást okvetlenül jóvá kellett hagyatni, és ő most azt a benyomást akarta kelteni, hogy minden rendben van, és nincs róla mit vitatkozni.

Miután felsorolta a kiigazításokat, összecsukta az iratait, és eldarálta az értekezlet utolsó mondatát, amit a gyárbeliek miatyánknak hívtak:

— Van-e még valakinek valami mondanivalója vagy kérdezni valója, ha nincs, akkor befejeztük.

A tanácsstagok gyorsan felkeltek, és igyekeztek kifelé. Morogtak, hogy ez már megint valami jogászpraktika, hogy az ember minden vacaksággal feltartják, és annyira benne voltak már az otthoni dolgokban, kukoricatörésben, hordásban, jószágetetésben, a „második műszakban”, hogy némelyik még köszönni is elfelejtett.

Etelkát nem várta se jószág, se gazdaság, de ő is sietett. A poros váróterem és a fülledt iroda után élvezte az arcába csapódó hűvös levegőt és a lába alatt sustorgó lehullott levelekből szállongó fanyar illatot. Már a kapunál járt, amikor valaki a nevét kiáltotta. Sörös Kató szaladt utána a csomagolóosztályról. Szürke arcú, kopott külsejű, idő előtt megöregedett asszony volt ez a Kató, abból a fajtából, amelyik egymaga vonszolja az életen át az egész családot, az öregedett szülőket, a tehetetlen férjet, a gyerekeket.

A gyárban szökött előle mindenki, mert örökké tele volt bajjal, panasszal. Hol pénz kellett neki kölcsön, hol helyettesíteni kellett, és úgy tudott mesélni a szerencsétlenségéről, hogy aki hallgatta, szinte bűnösnek érezte magát.

Etelka nem menekülhetett előle. Valamikor együtt jártak iskolába, és Kató úgy ápolta ezt a kapcsolatot, mint valami rokonságot.

Most megint bajban volt. Lakásra pályázott, de lemaradt a listán. Olyanok, akik nemrég jöttek a vállalathoz több pontot kaptak a szabályzat szerint mint ő, és ebbe nem akart belenyugodni. Arra miért nem adnak pontot, hogy az ő rokkant térje naphosszat csak hever az ágyban és semmi haszon belőle? — kérdezte szinte sikoltva, azután könnyöngésre fogta a dolgot:

— Etelkám, te benne vagy a tanácsban, tegyél már valamit!

— Mit tehetnék? — kérdezte Etelka. — Ilyen a szabályzat, te is szavaztál rá.

— Ugyan, ne beszélj, gazemberség az egész. Ismerem én az ilyesmit. Csak az irodai urak kapnak lakást. A munkásembernek meg ezt, ni! . . .

— Nem igaz, a Sós Rózsi is kapott, a Mária is, meg a Pista, a fűtő — szabadkozott Etelka, aki mint tanácstag egy kicsit magára vette az előbbi mondatot.

— Persze, igaz is, minék védenéd te a gyengébbet. Neked nincs bajod. Van jó férjed, aki a rendes munkája mellett még maszokol is, lakásod, szép gyerekeid. Hogy nekem mi fáj, azt csak én tudom, azt nem érzi más senki.

Ez igaz volt, ez ellen nem volt mit mondani. De Kató folytatta.

Elkezdte mesélni azt, amit már százszor elmondott, hogy az apja öreg léte, mennyit megeszik, hogy az ura majd minden este részegen jön haza, — „csak tudnám, hogy ki az az istentelen, aki még italt ad neki” —, hogy a gyerek megint egyest kapott az iskolában, mert nincs szegénynek hol tanulni . . .

Etelkát elöntötte a forróság. Rájött, hogy ennek nem is segítség kell, hanem valaki, akit kínozhat, akire kiboríthatja a keserűségét, a mocskot, ami felgyülemlett benne. Ennek véget kellett vetni, és erre csak egy mód volt:

— Ugyan, Kató, az apád talán kanállal ette meg mind a tíz holdat, amit rátok íratott? Ha nekem tíz holdam lett volna, biztos nem görnyednék itt a varrógép fölött, nem is könnyörögnék senkinek lakásért.

Kató nem fogta fel mindjárt a mondottakat, és vitatkozni próbált.

— Könnyű neked, ha olyan dolgos urad van, meg nem is iszik.

— Ismertem én a te Péteredet is még legénykorában. Akkoriban az se ivott.

Ez hatott. A szóáradat egyszerűben elapadt, Kató rámeredt, még kinyögött olyasvalamit, hogy „úgy is van, ennek is én vagyok az oka”, utána még azt, hogy „no szervusz”, és elindult vissza az osztályra. Nem sírt, ahogy szokta, nem is feleselt, és Etelka nem tudta, hogy haraggal ment-e el vagy csak fájdalommal.

Ez az utóbbi lehetőség beléhasított, mint a kés. Mindig félt, még gyerekkora óta, azoktól, akik fájdalommal vagy szótlanul, lehajtott fejjel mennek el. Az apja szokott így elmenni otthonról, valahányszor a kikapós anyja, hogy a saját vétkeiről elterelje a figyel-

met, patáliát csapott valami semmiségért. Az anyja idegen volt neki, az apját imádta, és ilyenkor egész nap rettegett, hogy soha többé nem jön vissza. Már férjes asszony volt, amikor az apja meghalt, és akkor sem a fájdalom lett úrrá rajta, hanem az eszelős félelem, hogy apa ismét szó nélkül ment el, ki tudja, mivel bántották meg, és most már csakugyan nem jön többé vissza.

Nézett a távolodó Kató után, szeretett volna utána kiáltani, vagy utána menni, de tudta, hogy hiába, az még rosszabb lenne, mert segíteni úgysem tud. Így csak sóhajtott egyet, megrázta a fejét, és elindult ő is.

Először is a boltba igyekezett, ami nem volt könnyű dolog, mert át kellett vergődni az utcát borító sártengeren. Aszfalt és kővezet a gyárból csak a város felé vezetett.

A kis üzlet tele volt, mintha az egész gyár odaköltözött volna. Az asszonyok, akik reggel, munkába menet nem jutottak el a boltba, most intézték a napi bevásárlást. Ennek az az előnye is megvolt, hogy nem kellett cipelniük a sót, cukrot, lisztet, megymást a gyárba és azután dugdosni a ruhatárban. Amikor Etelka belépett, a bent levők felvihogtak:

— Hát te hol voltál ilyen sokáig? Neked talán külön magyarázott a Pozsonyi... négyszemközt, az irodában?

A megjegyzés nem neki szólt, hanem a másiknak, aki nyilván szívesen maradt volna egyedül vele az irodán, de Etelkának így sem volt mindegy.

— Nem szeretem a hepciáskodó embereket — mondta, és ezzel elhárította a megjegyzés sikamlós élet.

Sanyi, a boltos, még megpróbált bedöbni egy tréfát, ami nem is volt egészen tréfa, mert már régen szemet vetett erre a rátarti asszonykára, és olyasvalamit mondott, hogy bizony ő is szívesen mérné négyszemközt a cukrot, de az asszonyok letorkolták.

— Otthon mérd a cukrot négyszemközt. Itt meg ne sokat beszélj, hanem csináld a dolgod, mert sose jutunk haza.

Etelka kenyeret vett meg lisztet. Már épp indulni akart, narancsot hoztak ki a raktárból. Szép piros narancsok voltak. Eszébe jutott, hogy valamelyik nap az anyja azt kívánt. Gondolkozott, hogy vigyen-e a gyerekeknek is, de azután mégis csak fél kilót vett. Majd vesz a gyerekeknek máskor. Fizetéskor.

Már indult az anyjához, amikor eszébe jutott, hogy a tisztítóban mára ígérték a kisebbik gyerek nadrágját. Tudta, hogy nincs már ideje, de restellte, hogy a kicsi a másik kopottban jár iskolába. Elő-

kotorta hát a pénztárcájából a cédulát, és befordult a tisztítóhoz.

Ott is várni kellett, és így, mire megérkezett az anyjához, az öregasszony már sértődötten ült az ágyban, és alig akart szóba állni vele, illetve csak annyit, hogy beleszúrjon.

— Sok a dolgod, lányom?

— Van elég, miért kérdezi?

— Mert mindennap később jössz. Alig várod már ugye, hogy ne is kelljen többet jönni!?

Etelka megint elpirult. Szerinte a mamának volt a legkevesebb joga az ilyen szemrehányásra, mert világlátásban csak önmagával meg a fiaival törődött, akik végül is a saját boldogulásukat keresve szétszéledtek a világba. Órá csak akkor fanyalodott, amikor már kezdett magatehetetlen lenni. De nem volt már kedve veszekedni. Nem is volt értelme, mert az öregasszony olyan volt már, mint egy gyerek. Nyelt hát egyet, és békésen válaszolt:

— Dolgom volt, nem jöhöttem előbb. Nézze, hoztam magának narancsot. A múltkor említette, hogy megkívánta.

Az öregasszony egy ideig hallgatott, forgatta a kezében a narancsot, gyanakodva nézte a lányát, hogyan tesz-vesz a szobában, azután maga is békülékenyen folytatta:

— Olyan lettél már te is, mint az apád. Avval se lehetett soha veszekedni.

Etelka nevetett.

— Csak nem akart velem veszekedni!? Nézze, itt az orvossága. Még reggel kivettem.

Mire rendbe tette az öregasszonyt és elindult hazafelé, már szürkülni kezdett a novemberi délután. A lakásban csend és félhomály fogadta. Sehol senki. Az ura elment valahova dolgozni, a gyerekek meg hatig vannak az iskolában. Sóhajtott egy aprócskát, azután meggyújtotta a gázt a tűzhelyen levő lábos alatt, tányért, kanalat tett az asztalra, kenyeret vágott, és amikor az étel felmelegedett, szedett magának, és lassan megfontoltan enni kezdett.

Évés közben jutott eszébe, hogy még nem nedvesítette be a vasalnivalót. Gyorsan kihozta a szobából, befrocskolta, összegöngyöltette, és csak azután evett tovább. Az étel közben kihűlt, de nem melegítette újra.

Alighogy hozzáfogott a vasaláshoz, csengettek. Teri jött át a szomszédból. Magányos vénlány volt, akinek a regényeken és a tévén kívül az volt az egyedüli szórakozása, hogy délutánonként néha átjött hozzá, és jól kibeszélgette magát.

Igaz, a beszélgetés többnyire csak annyiból állt, hogy Teriből ömlött a szó, Etelka pedig néha közbeszólt vagy kérdezett valamit, de ez alapján véve mindkettőjüknek megfelelt. Terinek, mert napos hallgatások feszültségét vezethette le, Etelkának pedig, mert Teri végtelen locsogása közben nyugodtan töprenghetett a saját dolgain. Olyan volt ez, mintha egyszerre két mesét hallgatott volna.

Volt azért az egészben valami, amit sehogyan sem tudott magának megmagyarázni.

Valahányszor eljött hozzá, Teri mindig kiöltözött, mintha kime-nője lenne, pedig csak az udvaron kellett neki átjönni. Most is sötétvörös bársonyruhában volt, a vállán hófehér horgolt kendő, a lábán magas sarkú cipő, és csak úgy áradt belőle a kölni illata.

Amint leült, keresztbe vetette a lábát, rágyújtott, és megkérdezte:

— Főzöl egy kávét?

— Főzhetek — mondta Etelka, feltette a vizet, azután visszavert a vasaláshoz.

— Már megint vasalsz?

— Mit csináljak... kell a tiszta, az uramnak a gyerekeknek, anyámnak is.

— No persze — mondta Teri, mint aki tulajdonképpen nem is erről akar beszélni, és elfészkelődött a széken, hogy hozzákezdjen az igazához.

A tűzhelyen közben forrni kezdett a víz. Etelka befőzte a kávét, a vendég elé tette, jómaga pedig csak a tűzhelynek támaszkodva ivott.

— Miért nem ülsz le?

— Nem akarok. Így gyorsabban megiszom. Sok a vasalnivaló.

Teri hörpintett egyet a kávéból, azután rátért a mondanivalójára.

— Azért te is meg vagy áldva. Egész délelőtt a varrodában... hallom be is választottak... délután a háztartás, meg a beteg anyád is rád maradt. Á, nem mennék én férjhez a világért sem.

— Nem kényszerít senki — mondta Etelka, és elpirult.

— Tudom, nem is azért mondom, csak téged sajnállok.

— Mi sajnálnivaló van rajtam?

— Az, hogy így gürcölsz, szenvedsz, nem is tudod, mi az élet...

— Miért, te honnan tudod?

— Tudom. Képzeld, valamelyik nap is mit olvastam. Egy ame-

rikai tanárnő bebizonyította, hogy a férfiak szándékosan butítják a nőket, hogy könnyebben kihasználhassák őket.

Nem is bánád te, ha lenne, aki kihasználna — akarta mondani Etelka, de nem szólt, mert közben más jutott az eszébe. Előbb az, hogy tegnap betette a húst a hűtőbe, azután azon gondolkodott, hogy mit is főzzön belőle. Valami nagyon finomat akart, mert tudta, szinte hallotta előre, hogy a két gyerek, amikor hazaér az iskolából, már az ajtóban azt kiabálja, hogy szia anya, mi van vacsorára? Azután jön az apjuk a maszekolásból. Az nem kérdez, de amikor azt hiszi, hogy nem látják, megemeli a lábos födelét, szippant egyet, és jelentőségteljesen bólint. És akkor eszébe jutott, hogy megdinszteli a húst, zöldséggel, fokhagymával, azt szeretik legjobban.

Abbahagyta a vasalást, és kivette a húst a hűtőszekrényből.

Közben Teri haladt a mesével. Már azt bizonygatta, hogy a nőknek harcolniuk kell a férfiak ellen és hogy Amerikában meg Nyugat-Németországban alakultak is ilyen egyesületek.

— No és te melyik férfivel fogsz harcolni? — kérdezte incselkedve Etelka, és Teri megállt a mesével.

— Hogy én!?

— Te hát.

— Nekem arra szerencsére nincs szükségem. Én nem eresztem közel magamhoz egyiket sem. Ezt csak úgy mesélem neked, mert te férjes asszony vagy.

— Nekem sincs kivel harcolni.

— Nincs, ugye!? — fortyant fel Teri. Etelka tudta, hogy most valami rosszat akar mondani az ő uráról, és feszülten figyelt. De Teri visszakozott.

— Á, hiába is mondom, nem érted te az ilyesmit... Egészen más lenne a világ, ha nem lennének férfiak — és már beszélt is tovább másról, valami regényről, ahol olyan gyönyörűen írtak le egy női estélyt: — Tudod, csupa szép fiatal nő jött össze, estélyi ruhákban, előbb megittak egy koktélt, megdicsérték, meg is simogatták egymás ruháját, azután asztalhoz ültek. A szobalány, olyan szép, bögyös, hófehér karú, behozta a vacsorát, és képzeld, sehol egyetlen férfi, csak nők; esznek, kínálják egymást, beszélgetnek, egymás szemébe néznek, és mosolyognak...

Erről Etelkának is eszébe jutottak az esték, amikor körülülük az asztalt, és miközben tömik magukba az ételt, tele szájjal meséli neki mind a három egyszerre, hogy mi minden volt aznap. Mintha

mindegyikük csak erre várt volna, és ő nem tudja hirtelenében, melyikre is figyeljen, úgy érzi mintha mindegyik fogná a kezét és húzná magához, hogy csak őt hallgassa, csak az övé legyen. Olyan érzés az, hogy nem is lehet elmondani. Azután a gyerekek lefekszenek, és ők ketten az urával egyedül maradnak a konyhában... suttogva beszélnek, hogy ne zavarják az alvókat, és attól olyan meleg lesz körülöttük a levegő...

Amikor gondolataiban idáig jutott, ismét elpirult, azután csendesen nevetni kezdett. Terinek elakadt a szava:

— Megbolondultál? Mit nevensz?

— Semmit — kacagott most már hangosan Etelka —, csak hallgatlak, és eszembe jutott, hogy azt mondtad, nem tudom, mi az élet.

— Nem is tudod — biggyesztette a száját Teri, de erre Etelka még jobban nevetett. Le kellett tennie a vasalót, mert egész testét rázta a nevetés.

— Veled nem lehet beszélni — vonta le a következtetést Teri, és nem lehetett tudni, hogy megsértődött-e vagy csak egyszerűen szomorú, hogy nem sikerült a beszélgetés, amire annyira készült, és így kell visszamennie a csendbe.

De Etelkának most már mindegy volt. Kikísérte a látogatóját, és annyit se mondott neki, hogy ne haragudjon. Amikor Teri mögött becsukódott az ajtó, még ott állt egy darabig, csóválta a fejét, és félhangon mormogott:

— Még azt mondja, hogy én nem tudom, mi az élet. Az anyja istenit!

Nem volt ez káromkodás, csak valami nagyon nagy szóval kellett kifejeznie azt az irdatlan bizonyosságot, ami egyre nőtt benne, hogy szinte fojtogatta.

Visszament a vasalóállványhoz, és a kezével kezdte simogatni az ura félig kivasalt kockás ingét, mintha benne lett volna az erős, boltozatos melle, amire az ember csak ráhajtja a fejét, és hallja, hogy dobog, csak dobog ott bent, nyugodtan, egyenletesen, mintha így akarna dobogni az örökkévalóságig.

Simogatta az inget, és arra gondolt, hogy ma már túl van minden: a varrodán, Pozsonyin, Katón, az anyján és Terin, és ami még hátravan a napból, azzal már nem tartozik senkinek. Az már csak az övé.

Megint felnevetett, és a szeme sarkából kitörölt egy odalopako-

dott könnyet. Emiatt elszégyellte magát, és kórhólóan csendesen megszólalt:

— De bolond vagyok . . .

A vasaló ott melegedett türelmesen a deszka végén. Erélyesen marokra fogta, és befejezte a megkezdett inget. Azután villanyt gyújtott, és készíteni kezdte a vacsorát.

FRANCIA NARRATOLÓGIAI KUTATÁSOK 2.

ELBESZÉLÉS, KIJELENTÉS, DISCOURS

THOMKA BEÁTA

A francia irodalomkutatás mai arculatát a formalizmus—strukturális—szemiotika egymást követő, egymásból kinövő, egymást támogató szemléleti-módszertani fázisai határozták meg. E meglehetősen széles keretből igyekszünk egy olyan vonulatot nyomon követni, mely feladatául az elbeszélés elméletének kidolgozását tűzte ki. A nyelvészeti kiindulópont-hoz közvetlenebbül kapcsolódó irányzat mellett, melyet Claude Chabrol tanulmánya tekint át, egy poétikai alapállású szárnya is van a francia kulturális szemiotikán belül működő elbeszéléskutatásnak. Tzvetan Todorov 1968-ban kiadott, majd 1973-ban átdolgozott *Poétikája* rövid foglalata a fent jelzett hármasság talaján kibontakozott irodalomelméleti szemléletnek. A poétika tárgya nem maga a műalkotás, írja Todorov. Gondolatát Arisztotelész példájával támasztja alá, akinek *Poétikája* nem más, „*mint az irodalmi beszéd bizonyos típusainak sajátosságaira vonatkozó elmélet*”. Mint „bizonyos típusú irodalmi beszéd”, az irodalmi elbeszélő formák poétikai vonatkozásai is helyet kapnak Todorov munkájában: Todorov azonban sem a műfaji, sem a jelentéstani kérdéseket nem tárgyalja. Az utóbbiakat egyértelműen az *interpretáció* hatáskörébe tartozóknak tekinti. „Poétika és interpretáció par excellence egymást kiegészítő kapcsolatban állnak. (...) Az interpretáció egyszerre előzi meg és követi a poétikát: ez utóbbinak fogalmi a konkrét elemzés szükségleteinek megfelelően alakulnak ki, amely viszont csak úgy haladhat előre, hogyha használja az elmélet által ki-munkált eszközöket.”

Elmélet és elemzés kreatív egymásra hatására magának Todorovnak a munkái kínálnak fel példát. Elemző módszere a formalistáktól átörökölt szemlélet befolyása alatt áll: a kutatás középpontját a mű megszerkesztődésében megnyilvánuló *irodalmiság* képezi, melynek *feltételeit*

igyekszik a struktúrákban megragadni. A jelentés szempontjának mellőzése Todorovnál tudatos gesztus: „amit megragadhatunk, az sohasem az értelem, hanem csak a történelmi és pszichológiai tényezőknek alávetett *egyik* értelem.” A jelentés éppúgy, mint a konkrét olvasat által felmutatott *egyik* jelentés mindig a megrást és az értelmezést egyformán befolyásoló külső, pszicho-szociális, eszmei-történelmi hatások és erők keresztüzében alakul ki. A jelentés kutatásától való elfordulás, valamint az irodalmiságra mint önelvű rendszerre való összpontosítás Todorov poétikai nézeteinek egyik legvitathatóbb vonása, melynek nyomai interpretációban, elemzéseiben is fellelhetők. Prózakutatása azonban mindezek ellenére tanulságokkal szolgál: a narratológia poétikai indítatású vonulatában Todorov munkássága igen jelentős. Mielőtt néhány általa javasolt fogalmat és elemzésmodot közelebről megvizsgálnánk, szeretnénk kitérni egy olyan problémára, mely Todorovon kívül a kutatók egész csoportjára jellemző. Az irodalmi elbeszélés és elbeszélő formák kérdéseit vizsgáló tanulmányok kevés kivétellel a francia és az európai irodalom klasszikus műveire koncentrálnak. A kor mítoszait és divatját, századunk tünetértékű jelenségeit oly érzékenyen követő Roland Barthes alapvető tanulmányait Sade, Fourier, Loyola, Racine, Balzac műveiről írta. Todorov Choderlos de Laclos 18. századi levélregényének, a *Veszedelmes viszonyoknak*, majd a *Decameronnak* az elemzésével vált ismertté. Julia Kristeva, a Tel Quel-kör egyik legkülönösebb tagja néhány évvel ezelőtt egy középkori regény újrafelfedezésével egészítette ki excentrikus érdeklődését. A *Poétique* egyik narratológiának szentelt száma is kifejezetten a klasszikus prózairadalomra támaszkodik. Talán csak a francia új regény valamint *Az eltűnt idő nyomában* képeznek kivételt: az utóbbinak Gérard Genette szentelt figyelemreméltó tanulmányokat.

Genette *Figures*, III. című kötetében olvasható a Proust metonímiáiról szóló tanulmány mellett *Az eltűnt idő nyomában* beszédmódjának, retorikai-stilisztikai-nyelvi megszerveződésének szentelt, *Az elbeszélő discours* című elemzés is. E nagy terjedelmű munka bevezető fejezete néhány alapvető elbeszélélméleti fogalmat kíván tisztázni. Az *elbeszélés*, a *kijelentés* és a *discours* fogalmaira szeretnénk röviden kitérni. Az elbeszélés a magyar nyelvben az elbeszélő eljárást/folyamatot és annak eredményét, sőt a műfajfogalmat is felöleli. A kijelentés szó, az elbeszéléshez hasonlóan, aktust és eredményt is jelöl. A többi európai nyelv e fogalmakat más-más szóval fejezi ki. A nyelvészeti-logikai eredetű kijelentés (énoncé) kategória a francia szóhasználatában a narráció eredményét képező elbeszélés, valamint a discours és a jelentő fogalmával áll korrelációban. A kijelentés aktusa (énonciation) pedig a narrációval, az elbeszélő folyamattal. Egy másik rendszerben, a Theun van Dijk által képviselt generatív poétikában, az énoncé (kijelentés) a saussure-i *langue* valamint a kompetencia szférája kerülnek azonos szintre. A *parole*,

a performancia és az énonciation képezi a jelenségek másik csoportját. Az irodalmi szöveg létrehozása és megértésének folyamata az irodalmi performancia elméletéhez tartozik. Dijk modelljének értelmében az elbeszélő szöveg egy mikro- és egy makroszerkezetre bomlik: az első szinten a szöveg kijelentések halmaza, a kijelentés összetevői pedig a predikátum és az argumentumok.

Genet módszerét és szemléletét nem befolyásolta a generatív poétika, csupán a fogalomhasználat érzékeltetése miatt térünk ki Dijk elképzelésére. Genet harmadik fogalma, mely egyébként az egész francia kulturális szemiotika egyik legelterjedtebb kategóriája, a *discours*. A *discours* a saussure-i koncepció meghaladásának terméke, mellyel a francia elméletírók egy külön nyelvészet kialakítására tettek javaslatot. (Chabrol tanulmányához írott jegyzetünkben kitértünk a narratív grammatikának és a *discours*- vagy beszédnyelvészetnek az összefüggéseire.) Ez a nyelvészet nemcsak az irodalmi gyakorlatra, hanem az összes többi *diszkurzív praxisra* kiterjed, a pszichológiára, szociológiára stb. Ezért emlegetnek álommal és tudatalattival, jóslással, gyógyítással és újsághírrrel kapcsolatban is külön *discours*-típusokat. Todorov szerint a *discours* az irodalom fogalmánál is általánosabb kategória: „A nyelv (*langue*)... a mondaton belüli grammatikai kombinációk szabályait rögzíti... Ezt a minden kijelentésre (*énoncé*) egyaránt jellemző szabályegyüttest az egyedi kijelentés pontos jellemzésétől a meghatározatlanság szándéka választja el. Ezt a szakadékot egyfelől az egy-egy *discours*-ra jellemző szabályok töltik ki, másfelől a kijelentés aktusának kontextusából keletkező kényszerek... A *discours* úgy határozható meg, mint ami túl van a nyelven (*langue*), de innen a kijelentés aktusán (*énonciation*). Valamely *discours*-típust pedig azoknak a szabályoknak a listája definiál, amelyeknek alkalmazását megköveteli.” (*Az irodalom fogalma*) Genette, Todorovval egybehangzóan, az irodalmi beszédet is *diszkurzív* gyakorlatnak tekinti, a fogalmat tehát mint specifikusan szervezett, sajátosan használt beszédet alkalmazza.

Az elbeszélést mint *discours*-t, továbbá az elbeszélést mint történetet vizsgálhatjuk, állítja Todorov. E két kérdéskör tükröződik prózaelemzéseiben és *Poétikájában* is. A prózaelméletben a formalisták óta nyilvánvaló az elbeszélő szöveg e kettős szintje: a fabula/szűzsé fogalom pár helyét váltotta fel a franciáknál a Benveniste-től származó *histoire/discours* kettősség. A történet-szint feltárásában (a *Veszedelemes viszonyok* elemzése során) Todorov három *bázisállítmány* megállapításából indul ki. Ezek az alapállítmányok Propp funkcióival azonos szinten mozognak, és meghatározzák az elbeszélés, jelen esetben a levélregény cselekményének alakulását. A regény e három alapeleme: a vágy (szerelem), a kommunikáció (kapcsolat) és a részvétel (segítség). E három predikátum dönti el a regényhősök egymás közötti *viszonyát*. A tizenkét viszonyfajta, mely a hősök között létesül, e három állítmány függvénye,

s két *derivációs* (származtató) szabállyal levezethető belőlük. Az egyik ilyen szabály az *oppozíciószabály*, a másik a *passzívum* (a szenvedő alak) *szabálya*. E szabályok formalizálják az alappredikátum és a származtatott állítmány viszonyát. Az oppozíciószabály lényege, hogy az alappredikátumnak van ellentétes állítmánya (pl. szeretet-gyűlölet). A második szabály a cselekvő módból a szenvedőbe való átmeneten alapul. Az említett származtató szabályokon kívül Todorov *cselekvésszabályokat* és *személyes transzformációkat* jelöl ki. Működésük az ágensek és az állítmányok kapcsolatán alapul. Az ágens a cselekvés alanyának és tárgyának közös neve. Az ágensek és az állítmányok egy művön belül mindig állandó egységek (gondoljunk Propp funkció-fogalmára). A cselekvésszabályok az ágensek között létrejövő viszonyokra vonatkoznak, ezeket irányítják. Todorov részletes elemzéssel jut el itt felsorolt elméleti következtetéseiig. A hősök közötti *viszonyrendszer* nemcsak a *Veszedelmes viszonyok* központi fontosságú eleme, hanem egy meghatározott regénytípusé is. Todorov alapállítmány- és viszonytipológiája azonban e konkrét regényre vonatkozik, más szövegeknél nyilván más predikátumok szerepelnek bázisállítmányokként. A hősök közötti viszonyok kutatására azonban Todorov elfogadható modellt kínált fel. Greimas és Hamon hasonló tárgyú munkái mellett kétségtelenül Todorov elképzelése tűnik még olyannak, amely a Propp által megkezdett úton előrelépett.

A francia tudományos gondolkodás alakulását kitűnően ismerő, nemrégén elhunyt Józsa Péter több tanulmányban ismertette, értelmezte és bírálta a francia szemiotikusok sokrétű tevékenységét. Jegyzetünket szeretnénk Józsa Péternek azzal a gondolatával zárni, mellyel *A saussure-i fogalomrendszer szerepe a francia kulturális szemiotika alakulásában* című dolgozatát befejezte: a saussure-i ánus szemiotika gyakran ellentmondásos és zsákutcákba vezető utakon járva végül is a tisztázatlanságok feloldása felé halad, s „Közben azonban megtartja Saussure életművéből azt, ami a legfontosabb: a szöveget szervező szabályok strukturális autonómiájának gondolatát és ezzel az emberi megnyilatkozások megértésének lehetőségét.”

AZ IRODALMI ELBESZÉLÉS KATEGÓRIÁI

I. Az elbeszélés mint történet
(Részlet)*

TZVETAN TODOROV

b) A szereplők és viszonyaik

„A történetnek aligha van szüksége hősrre. A történet mint motívumok rendszere egészen jól megvan a hős és annak karakterisztikus jegyei nélkül”, írja Tomasevszkij (*Théorie de la littérature*, 1965. 296.). Ez az állítás szerintünk inkább az anekdotikus történetekre és talán a reneszánsz novellákra vonatkozik, mint a Don Quijote-tól az Odüsszeáig terjedő klasszikus nyugati irodalomra. Ebben az irodalomban elsőrangú szerepet játszik a hős, s az elbeszélés többi eleme is körötte rendeződik el. Csupán a modern irodalom egyes irányzatainál válik ismét másodrendűvé a hős szerepe.

A szereplő tanulmányozásakor számos megoldásra váró problémával találkozunk. Maradjunk egyelőre annál a szereplőtípusnál, melyről viszonylag bővebb az ismeretanyagunk: a szereplőnek ezt a típusát kimerítően jellemzik a többi szereplővel való kapcsolatai. Nem kell azonban azt hinni, hogy ha a mű minden alkotóelemének értelme megegyezik a többi elemhez való viszonyainak együttesével, akkor minden szereplőt kizárólag a többihez való viszonya határozza meg. Ez az egyik irodalmi típusra, pontosabban a drámára vonatkozik. A szereplők viszonyainak első modelljét E. Souriau állította fel a dráma alapján; mi az A.-J. Greimas által megadott alakban használjuk e modellt. A *Veszedelemes viszonyok* című levélregény több szempontból is közel áll a drámához, az említett modell tehát e regényre is vonatkozik.

A BAZISÁLLÍTMÁNYOK. Első pillantásra a sok szereplő miatt igen változatosak e viszonyok, de hamarosan kiderül, hogy számuk igen könnyen háromra csökkenthető: vágy, kommunikáció és részvétel. Kezdjük a *vágygal*, amely minden szereplőnél jelen van. Legelterjedtebb formájával, a szerelemmel Valmont-nál (Tourvel, Cécile, Merteuil, a márkiné, Emilie iránt), Merteuil-nél (Belleruche, Prévan, Danceny iránt), Tourvelnél, Cécile-nél és Dancenyénél találkozunk. A másik tengely kevésbé nyilvánvaló, de ugyanilyen fontos, a *kommunikáció*, amely a titkos, „bizalmas közléseken” keresztül valósul meg. Ennek a viszonynak a

* *Les catégories du récit littéraire*, Communications, 1966. 8. sz.

jelenléte igazolja a bizalmasokhoz illő őszinte, nyílt, információgazdag leveleket. Valmont és Merteuil a könyv nagy részében bizalmas viszonyban áll egymással. Tourvel bizalmasa Madame de Rosemonde; Cécile-é előbb Sophie, majd Merteuil. Danceny Merteuil-t és Valmont-t fogadja bizalmába, Volange Merteuil-t stb. A viszonyok harmadik fajtája az ún. *részvétel*, ami „segítség” formájában nyilvánul meg. Valmont például segít Merteuil-nek terveivel valóra váltásában; Merteuil előbb a Danceny—Cécile párnak segít, majd — Dancenyhez hasonlóan, aki ezt akaratán kívül teszi — Cécile-lel való kapcsolatában Valmont-nak. Ez a viszonytípus a legritkább, s leginkább a vágytengelynek alárendelve jelentkezik.

Mindhárom viszonyfajta igen általános jellegű, mivel már az A.-J. Greimas által megadott modellben is megtalálható. Túlzás lenne az elbeszélések minden emberi viszonyát e három változatra szűkíteni, s nem is ez a célunk, hanem ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy minden elbeszélés szereplőinek egymás közötti viszonyait bizonyos mértékben csökkenteni lehet számbelileg. E viszonyhálózat alapvetően fontos szerepet játszik a mű szerkezetében. Ez igazolja eljárásunkat.

Három olyan állítmánnyal rendelkezünk tehát, amely meghatározza az alapviszonyokat. Minden más viszony ezeknek a függvénye, és két *derivációs szabály* segítségével levezethető belőlük. Ilyen szabály formalizálja az alapállítmány és a származtatott predikátum viszonyát. Az állítmányok közötti kapcsolatok ilyen bemutatását előnyben részesítjük a pusztá felsorolással szemben, mert logikailag egyszerűbb, és pontos képet nyújt az elbeszélés során végbemenő érzelmi transzformációkról.

OPPOZÍCIÓSZABÁLY. Az első szabályt, amelynek a hatása a legszerteágazóbb, oppozíciószabálynak nevezzük. Mindhárom predikátumnak van ellentétes állítmánya (szűkebb fogalom, mint a tagadás). Ezek az ellentétes állítmányok ritkábban jelentkezők, mint pozitív megfelelőik. Ennek oka természetesen egy levél, amely a baráti kapcsolat tanúbizonyosságaként szolgál. Így a szeretet ellentéte, a gyűlölet, inkább ürügy, előzetes elem, mint nyilvánvaló kapcsolat, melyet a márkiné és Gercourt, Valmont és Madame de Volanges, Danceny és Valmont között észlelhetünk. Nem mint jelenlevő cselekvés, inkább mint mozzगतó-, ösztönzőerő hat.

A bizalommal ellentétes viszony, egy titok nyilvánosságra hozása gyakoribb, s úgyszintén magától értetődő. A Prévanról szóló elbeszélés például teljesen az esemény elmondásának elsőbbségén alapszik. A fő bonyodalmat itt hasonló gesztus oldja meg: Valmont és Danceny megjelentetik a márkiné leveleit, s ily módon büntetik őt meg a legszigorúbban. Az ilyen predikátum gyakrabban fordul elő, mint hinnénk, csak rejtve marad: ismertté válni az emberek előtt, olyan félelmet ébreszt, amely nagymértékben meghatározza a szereplők cselekedeteit. Ilyen érzés készíti Cécile-t arra, hogy elfogadja Valmont ajánlatait. Madame

de Merteuil nevelése is nagyrészt ilyen értelemben történt. Valmont és Merteuil hasonló céllal igyekszik rendíthetetlenül megkaparintani Cécile kompromittáló leveleit: így árthatnak ugyanis legjobban Gercourt-nak. Madame de Tourvelnél a predikátum személyes átalakuláson megy keresztül: nála a mások beszédétől való félelem interiorizálódik, és abban nyilvánul meg, hogy önmaga tudatának nagy jelentőséget tulajdonít. A könyv végén, nem sokkal halála előtt, nem az elveszített szerelmet sajnálja, hanem öntudata törvényeinek megszegését, amelyek végeredményben egyenlőek a közvéleménnyel, mások beszédével: „Végül, amikor feláldozásának kegyetlen módjáról beszélt nekem, ezt mondta: »Úgy éreztem, belepusztulok és meg is volt hozzá a bátorságom, de túlélni a boldogtalanságomat és a szégyenemet nem bírom.«”

Legvégül a segítség aktusa ellentétét a megakadályozásban, az ellenszegülésben találja meg. Valmont meghiúsítja Merteuil kapcsolatát Prévannal és Dancenyét Cécile-lel, s Madame de Volanges-nak a hozzájuk fűződő kapcsolatát is.

A PASSZÍVUM SZABÁLYA. Az alapállítványokból kiinduló második deriváció eredményei kevésbé elterjedtek. A cselekvőmódból a szenvedőbe való átmenetről van szó, amit a szenvedő alak szabálya határoz meg. Valmont sóvárog Tourvelért, és az is kívánja őt; gyűlöli Volanges-t, őt, Valmont-t pedig Danceny gyűlöli; vallomást tesz Merteuilnek, és bizalmasává válik Dancenynek; nyilvánosságra hozza kalandját a vicomte feleségével, de Volanges sem tétlenkedik; segít Dancenynek, aki viszonzásul egyengeti neki Cécile meghódításának útját; ellenzi Merteuil bizonyos tetteit, közben Volanges és Merteuil hasonló módon viszonyulnak az övéihez. Más szóval, minden cselekvésnek van alanya és tárgya, de ellentétben a nyelvészeti cselekvő-szenvedő transzformációval, mi nem változtatunk helyükön: csak az ige ölt szenvedő alakot. Minden állítványt tehát tárgyas igeiként kezelünk.

Az elbeszélés folyamán tizenkét különböző viszonytal találkozunk, amelyeket a három alapállítvány és a két derivációs szabály segítségével írtunk le. Jegyezzük meg, hogy ennek a két szabálynak nem teljesen azonos a funkciója: az oppozíciószabály segítségével olyan mondatot hozunk létre, amelyet másképpen nem lehet kifejezni (pl. a *Merteuil segít Valmont-nak* mondatból *Merteuil útjába áll Valmont-nak* lesz); a szenvedő mód szabálya a már meglévő két mondat közötti rokonságot mutatja ki (pl. *Valmont szereti Tourvel-t és Tourvel szereti Valmont-t*, ez utóbbi, szabályunknak köszönve, az előbbiből következik olyan formában, hogy *Valmont szeretett Tourvel által*).

A LÉTEZÉS ÉS A LÁTTSZAT. Ez a leírás a kapcsolatok egy szereplőben való megtestesülésének absztrakciója. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk őket, láthatjuk, hogy minden érintett kapcsolatban van más megkülönböztető elem is. Minden cselekedet eleinte szeretetnek, bizalomnak tűnhet, majd később egészen más alakot ölthet, a gyűlöletét, az el-

lenkezését és így tovább. A látszat nem okvetlenül azonos a kapcsolat lényegével, még ha ugyanarról a személyről és ugyanarról a pillanatról van is szó. Figyelembe kell tehát vennünk a viszonyok két szintjét: az egyik a létezésé, a másik a látszaté. (Ne feledjük, hogy a szereplőkéről s nem a mi észleletünkről van szó.) A két szint megléte Merteuil-nél és Valmont-nál tudatos, s ők álnoksággal érik el céljaikat. Merteuil látszólag bizalmasa Madame de Volanges-nak és Cécile-nak, de tulajdonképpen arra használja fel őket, hogy bosszút álljon Gercourt-on. Hasonlóan cselekszik Valmont Dancenyvel.

A többi szereplőt is ilyen kettős kapcsolatok fűzik egymáshoz, de nem a kétszínűség, hanem a rosszmájúság vagy naivitás. Tourvel például szereti Valmont-t, de nem meri ezt bevallani magának, s a bizalom palástja alá rejti. Hasonló Cécile és Danceny esete (Merteuil-jel való kapcsolata) is. Az áldozatok egy csoportjánál ebből kifolyólag feltűnik egy újabb predikátum, amelynek a többihez viszonyítva másodrendű a szerepe: a *tudatosulás*, a *részmélés*. Arra a folyamatra vonatkozik, amikor a szereplő rádöbben, hogy egy másik szereplőhöz való viszonya más, mint hitte.

SZEMÉLYES TRANSZFORMÁCIÓK. Egyazon néven — szerelemnek vagy bizalomnak — nevezünk a szereplők tartalmilag eltérő érzelmeit. A viszony *személyes transzformációja* fogalmat az árnyalatok érzékeltetése végett vezetjük be. Azt a transzformációt már említettük, ami Madame de Tourvelnek a nyilvánosságra kerüléstől való félelmében következik be. Másik példa erre Valmont és Merteuil szerelmének megváltozása. Ezek a szereplők előzőleg úgymond elemeire bontják a szerelmi érzést, felfedezik benne mind a szeretet tárgya iránti megalázkodást és hódolatot, mind a birtoklási vágyat, majd csak ez utóbbit őrzik meg. A vágy kielégítése után az érdektelenség következik. Ilyen Valmont és Merteuil viselkedése minden szeretőjükkel szemben.

Végezzünk most rövid áttekintést. A szereplők világának leírására látszólag három fogalomra van szükség. Az első funkcionális fogalom a *predikátumok* fogalma, mint például a „szeretni”, „vallomást tenni” stb. A következő az *agens* generikus fogalma, amely a cselekvés alanyát és tárgyát jelöli. Egy művön belül az ágensek és a predikátumok állandó egységek. Ami változik, az a két csoport viszonya, kombinációi. S végül, a harmadik fogalom, a különböző állítványok közötti viszonyokat leíró *derivációs szabályok* fogalma. E fogalmak segítségével kimondottan statikus leírást végezhetünk. A viszonyok változásainak, s ezáltal az elbeszélés lendületének a leírása végett, a derivációs szabályoktól való megkülönböztetés érdekében, egy újabb szabálysorozatot vezetünk be, a *cselekvésszabályokat*.

CSELEKVÉSSZABÁLYOK. Ezen szabályok kiindulópontjai az ágensek és az állítványok, amelyekről már volt szó, s amelyek eleve bizonyos kapcsolatban állnak egymással. Végeredményként e szabályok meg-

határozzák az ágensek között létrejövő új viszonyokat. A jobb érthetőség kedvéért megmagyarázunk néhány ilyen szabályt a *Veszedelemes viszonyok* alapján.

A szabályok első csoportja a *vágy* tengelyére vonatkozik.

1. szabály. *Van két ágens: A és B. A szereti B-t. A arra törekszik, hogy e predikátum passzív transzformációja is megvalósuljon, vagyis az, hogy A-t szeresse B.*

Az első szabály a szerelmes vagy szerelmet színlelő szereplők cselekvéseit tükrözi. Valmont, aki szerelmes Tourvelbe, mindent megtesz, hogy Tourvel viszonszeresse őt. A Cécile-be szerelmes Danceny hasonlóan jár el, Merteuil és Cécile szintén.

Az előző fejtegetésben szó volt az egyik hősnek a másik iránti színlelt vagy igaz érzelmeiről. Erre a megkülönböztetésre szükségünk lesz a második szabály megfogalmazásánál.

2. szabály. *Van két ágens: A és B. A igazán szereti B-t, nem színleli a szeretetet. Ha A ráébred a valóságra, saját szerelme ellen fog cselekedni.*

E szabályt példázza Madame de Tourvel viselkedése: midőn rájön, hogy szerelmes Valmont-ba, hirtelen elhagyja a kastélyt, és önmaga gördít akadályokat érzelme kiteljesedése elé. Hasonló helyzetbe kerül Danceny is, amikor azt hiszi, hogy Merteuil-höz a bizalom szálaifűzik: Valmont ráébreszti, hogy szerelme hasonló ahhoz, amit Cécile iránt érez, s ezzel az új viszony elutasítására ösztönzi. Megjegyeztük már, hogy amit e szabály „feltár”, a „gyengének” nevezhető szereplők kiváltsága. Valmont és Merteuil nem tartoznak közéjük, náluk nem „tudatosulhat” a két szint közötti különbség, mivel ők ennek állandóan tudatában vannak.

Térjünk át most azokra a viszonyokra, amit a *részvétel* fogalma felölel. A következő szabály így hangzik:

3. szabály. *Van három ágens: A, B és C. A és B bizonyos viszonyban állnak C-vel. Ha A ráeszmél, hogy az A—C viszonytal azonos a B—C viszony, B ellen fog cselekedni.*

Jegyezzük azonban meg, hogy ez a szabály nem „magától értetődő” cselekvést tükröz; A fordulhatott volna C ellen is. Ezt több példával is alátámaszthatjuk. Danceny szereti Cécile-t, és azt hiszi, Valmont a bizalmasa. Amint megtudja azonban, hogy közöttük szerelemről van szó, Valmont ellen fordul, párbajra hívja ki. Valmont éppúgy Merteuil bizalmasának hiszi magát, és nem is gyanítja, hogy Danceny szintén az. Amint megtudja ezt, Cécile segítségével ellene fordul. Merteuil, aki ismeri ezt a szabályt, felhasználja arra, hogy Valmont-ra hasson. Ilyen céllal írja neki azt a levelet, amelyben tudomására hozza, hogy Belle-roche megkaparintott bizonyos javakat, amelyeknek Valmont vélte magát egyetlen tulajdonosának. A reakció azonnal bekövetkezik.

Megfigyelhető, hogy több oppozíciós folyamat, valamint a segítség folyamata sem magyarázható ezzel a szabállyal. De ha közelről vizsgáljuk e folyamatokat, láthatjuk, hogy mindig egy másik, a viszonyok első, a vágy köré összpontosuló csoportjából következnek. Merteuil azt segít Dancenynek Cécile meghódításában, mert gyűlöli Gercourt-t, és így akar rajta bosszút állni. Ugyanezen okból segíti Valmont Cécile-lel való kapcsolatát is. Ha Valmont igyekszik meggátolni Danceny Madame de Merteuil-nek szóló udvarlását, ezt csakis azért teszi, mert ő maga szeretne neki udvarolni. Végül Valmont és Cécile kapcsolatát Danceny igyekszik megkönnyíteni, mert így remél Cécile közelébe férkőzni, akit szeret. És így tovább. Míndezek után rájövünk, hogy a részvétel az „erős” egyéniségeknél (ilyen Valmont és Merteuil) tudatos, míg a „gyengéknél” nem tudatos, akaraton kívüli folyamat.

Most pedig térjünk át a viszonyok negyedik csoportjára, a *kommunikációs viszonyokra*. Így a negyedik szabály:

Van két ágens: A és B. B bizalmasa A-nak. Ha A ágense lesz az első szabálybeli mondatnak, akkor bizalmast cserél. (A bizalmas hiánya a bizalom határesetének tekinthető.)

A negyedik szabály illusztrálása az az eset, amikor Cécile Valmont-nál való viszonya kezdetén bizalmast cserél (Sophie helyett Madam de Merteuil lesz az). Tourvel is, amint beleszeret Valmont-ba, Madame de Rosemonde-ot választja bizalmasául, s ugyanilyen okból, de enyhébb fokon, megszűnik az őt Madam de Volanges-hoz fűző meghitt kapcsolat. Danceny Cécile-hez fűződő érzelmei készítetik arra, hogy vallomást tegyen Valmont-nak, Merteuil-jel való kapcsolatát viszont megsemmisíti ezt a bizalmas viszonyt. Ez a szabály Valmont és Merteuil számára még szigorúbb korlátozást jelent, e két hős ugyanis csak egymásnak lehet bizalmasa. Minden ilyen nemű változás tehát a bizalom megszűnéséhez vezet náluk. Merteuil attól fogva nem bizalmasa többé Valmont-nak, amikor ennek szerelmi óhaja túl heves lesz. Valmont sem őszinte többé hozzá, amint Merteuil elárulja neki övéitől eltérő kívánságát. Merteuil-t a végén már a birtoklásvágy vezérli.

Ennyit a regényünket létrehozó szabályokról. Íme néhány észrevétel.

1. Határozzuk meg pontosan a *cselekvésszabályok* hatáskörét. Ezek olyan törvények, amelyek regényhőseink társadalmi életét irányítják. Azt a tényt, hogy képzelt, nem valós alakokról van szó, nem vesszük figyelembe. Hasonló szabályok segítségével bármely homogén embercsoport implicite törvényeit és szokásait leírhatjuk. Maguk a szereplők is tudatában lehetnek ezeknek a szabályoknak: ekkor a történet s nem a discours szintjén vagyunk. Az így meghozott szabályok az elbeszélés fő szálainak felelnek meg, anélkül, hogy közelebbről meghatároznák az előírt folyamatok megvalósulási módját. Az ilyen megoldás szerintünk olyan eljárásokkal írható le, amelyek figyelembe veszik a szóban forgó *cselekvések logikáját*.

Hozzáteesszük, hogy ezek a szabályok tartalmilag nem különböznek a *Veszedeles viszonyok*kal kapcsolatos régebbi észrevételektől. Eljutotunk előadásunk érthetőségének kérdéséhez. Nyilvánvaló, hogy egy olyan írás, amely nem nyújt betekintést az elbeszélés megérzéseken alapuló értelmezésébe, nem érte el a célját. Szabályainkat át kell ültetnünk köznyelvre, hogy láthatóvá váljon, milyen közel állnak a *Veszedeles viszonyok* erkölcsére vonatkozó bírálatokhoz. A másra ráerőszakolt akarat szabályát például a bírálók többsége „a hatalom akaratának” vagy „az intelligencia mitológiájának” bélyegezte. Azonkívül nagyon jelentős tény az, hogy az általunk e szabályokban használt kifejezések egy meghatározott erkölcshez kapcsolódnak: könnyen elképzelhető egy olyan elbeszélés, ahol ezek a szabályok társadalmiak vagy formálisak stb.

2. A fenti szabályok formája külön magyarázatra szorul. Könnyen a szemünkre vethetik, hogy banális dolgokat áltudományos köntösbe öltöztetünk. Miért mondjuk azt, hogy „A arra törekszik, hogy a predikátum passzív transzformációja (vagyis hogy A-t szereti B) is megvalósuljon”, ahelyett, hogy „Valmont rákényszeríti akaratát Tourvelre”? Meg vagyunk győződve, hogy ha arra törekszünk, hogy állításaink precízek és érthetőek legyenek, ez önmagában nem tekinthető fogyatékoságnak. Legfeljebb azért lehetünk elégedetlenek, hogy nem sikerül mindig elég pontosan és világosan fogalmaznunk. Az irodalomkritika számos vonzó, de terminológiai fogyatékosága miatt zsákutcába torkolló állításra nyújt példát. A szabály mint forma lehetővé teszi következtetéseink ellenőrzését, miközben sorra létrejönnek az elbeszélés fordulatai.

Másrészt csakis az egészen precíz megfogalmazás teszi lehetővé a különböző könyvek világát uraló törvények összehasonlítását. Sklovszkij például az elbeszélés kutatása során felállította a szabályt, amely szerint lehetővé teszi az emberi viszonyok változásának megértését. Boiardonál (*A szerelmes Roland*) vagy Puskinnál (*Anyegin Eugén*): „Ha A szereti B-t, B nem szereti A-t. Amikor B kezdi megszeretni A-t, A nem szereti többé B-t.” Ennek a törvénynek hasonló a megfogalmazása, mint a miénknak, s így lehetővé válik e művek világának összehasonlítása.

3. Az így megfogalmazott szabályok ellenőrzése céljából két kérdést kell feltennünk: vajon a regényben minden cselekvés létrehozható-e ezeknek a szabályoknak a segítségével? S minden így létrehozott cselekvés megtalálható-e a regényben? Az első kérdésre válaszolva először arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az itt megfogalmazott szabályok példaként s nem mint kimerítő leírások érvényesek. Ami a második kérdést illeti, nem hisszük, hogy negatív válasz esetén az adott modell értékére vonatkozóan kétely merülne fel. Egy regény olvasásakor ösztönösen megérezzük, hogy a leírt cselekvések bizonyos logikán alapulnak, míg más ide nem tartozó cselekvések megfelelnek vagy nem felelnek meg e logikának. Más szóval, minden műből, ami nem más, mint *beszéd* (parole), kiérzünk egy *nyelvet* (langue), amelynek a mű csupán megnyilván-

nulási formája. Feladatunk ezt a nyelvet tanulmányozni. Csakis ilyen reménnyel kutathatjuk, miért választotta a szerző a szereplőinek épp ezeket s nem más bonyodalmakat, hisz mind ugyanazon logika függvénye.

LOVAS Edit fordítása

AZ ELBESZÉLŐ DISCOURS

GÉRARD GENETTE

Az *elbeszélés* szót (franciául *récit*) igen gyakran használjuk, s rendszerint elhanyagoljuk vagy figyelembe sem vesszük a szó két jelentését. Ebből a narratológiának számos problémája származik. A félreértések elkerülése végett a szónak három különálló jelentését kell megkülönböztetnünk.

Az első az *elbeszélésnek* a legvilágosabb és legalapvetőbb mai köznyelvi jelentése, a narratív kijelentés (énoncé), azaz olyan szóbeli vagy írott beszéd (discours), amely eseményt vagy eseménysort közöl: ebben az értelemben nevezhető *Odüsszeusz elbeszélésének* a főhősnek a főnőiakhoz intézett beszéde, melyet az *Odüsszeia* IX.-től a XII.-ig terjedő négy énekében, a homéroszi szövegben olvashatunk.

Az *elbeszélés* második, kevésbé gyakori, de a narratív tartalom mai elemzői és teoretikusai körében meglehetősen elterjedt jelentése a discours tárgyát képező valós vagy fiktív események egymásutánja, vagyis azok láncszerű, ellentétes, ismétlődő és egyéb kapcsolata. Az „elbeszéléselemzés” ez esetben a cselekvések és helyzetek egészének tanulmányozását jelenti, függetlenül a nyelvészeti és egyéb vonatkozásoktól: például Odüsszeusz átélte kalandjai Trója elestétől Kalüpszóba való érkezéséig.

Legrégibb értelme szerint az *elbeszélés* eseményt jelöl: nem az elbeszélt dolgokat, nem a történetet, hanem magát a történet elbeszélésének, narrációjának aktusát. Az *Odüsszeia* említett négy éneke (a IX.-tól a XII.-ig) tehát Odüsszeusz elbeszélését tartalmazza, míg a XXII. a kérők lemeszárlását. E kalandok elmesélése ugyanúgy cselekedet, mint a feleség kérdőinek meggyilkolása. Hogy ezeknek a kalandoknak a megléte (valóságnak tekintve őket, mint maga Odüsszeusz is) egyáltalán nem függ ettől az elbeszélő cselekedettől, magától értetődik, s ugyanígy nyilvánvaló, hogy az elbeszélő discours (Odüsszeusz elbeszélése mint egy eseménysor közlése) kizárólag tőle függ, mert a narráció *terméke*, mint

Gérard Genette: *Figures*, III. (Discours du récit).

ahogy minden kijelentést (énoncé) a kijelentés aktusa (acte d'énonciation) hoz létre. Ha viszont Odüsszeuszt hazugnak s az általa elmesélt kalandokat pusztán fikciónak tekintjük, az elbeszélő aktus még nagyobb fontosságot nyer, mert tőle függ nemcsak magának a discours-nak a létrejötte, hanem az általa „közvetített” cselekvések létezésének fikciója is. Ugyanez vonatkozik természetesen magára Homérosz elbeszélő aktusára is, mindenütt, ahol az közvetlenül kapcsolódik Odüsszeusz kalandjaihoz. Elbeszélő eljárás nélkül tehát kijelentés (énoncé), sőt néha még elbeszélő tartalom sincs. Meglepő, hogy az elbeszéléselemélet mindeddig igen keveset foglalkozott a narratív kijelentés (énonciation narrative) problémáival, a figyelmét szinte kizárólag a kijelentésre (énoncé) és annak tartalmára összpontosította, mintha másodlagos fontosságú lenne az, hogy Odüsszeusz kalandjait hol Homérosz, hol maga Odüsszeusz beszéli el. Pedig tudjuk, s majd visszatérünk még rá, hogy Platon annak idején már figyelemre méltatta ezt a témát.

Mint a cím is jelzi, tanulmányunk tárgya a köznyelvi értelemben vett elbeszélés, vagyis az irodalomban jelentkező narratív discours, s különösen a bennünket érdeklő narratív *szöveg*. De, mint később láthatjuk, az elbeszélő discours elemzése mindig magában foglalja egyrészt a discours és a tárgyát képező (az elbeszélés második jelentése szerinti) események, másrészt a discours és az őt létrehozó valós (Homérosz) vagy fiktív (Odüsszeusz) (az elbeszélés harmadik jelentése szerinti) eljárás közötti kapcsolatok tanulmányozását. A félreértés és a fogalomzavar elkerülése végett ezentúl egyértelmű kifejezéseket fogunk alkalmazni a narratív valóság három aspektusának jelölésére. *Történetnek* (histoire) nevezzük a jelentetett vagy a narratív tartalmat (még ha ez a tartalom kevésbé drámai vagy eseményes is), *elbeszélésnek* (récit) a szó legszorosabb értelmében a jelentőt, kijelentést (signifiant, énoncé), a discours-t vagy magát az elbeszélő szöveget, *narrációnak* pedig az alkotó elbeszélő eljárást és tágabb értelemben a valós és fiktív helyzet egészét, amelyben az eljárás is benne foglaltatik.

Vizsgálatunk tárgya tehát a szűkebb értelemben vett elbeszélés. Kézenfekvő ugyanis, hogy a megkülönböztetett három szint közül a szövegelemzés számára pillanatnyilag az elbeszélő discours a leghozzáférhetőbb, és ez az egyedüli rendelkezésünkre álló vizsgálati eszköz az irodalmi elbeszélés és különösen a fikciós elbeszélés kérdéseiben. Ha például Michelet művében, a *Franciaország történetében* leírt eseményeket kívánánk tanulmányozni, számos Franciaország történetére vonatkozó művön kívüli dokumentum állna rendelkezésünkre; ha pedig magának a műnek a létrejötte érdekelné bennünket, Michelet művén kívül ugyan csak találnánk még feldolgozandó, anyagot, valamint a szerző életére és munkásságára vonatkozó adatokat. Annak azonban, akit *Az eltűnt idő nyomában* c. regényt alkotó elbeszélésben közölt események vagy az őket

létrehozó elbeszélő eljárások foglalkoztatnak, nem innen kell kiindulnia. Nem találna olyan művön kívüli dokumentumot vagy egy jó Marcel Proust-életrajzot (ha egyáltalán létezik ilyen), amely felvilágosítást nyújtana az eseményekről vagy az elbeszélő eljárásról, mivel mindkettő fikatív, és nem Marcel Proustot állítja elénk, hanem Proust főhősét és regényének narrátorát. Szerintem *Az eltűnt idő nyomában* narratív tartalma és szerzőjének élete között van bizonyos összefüggés, ez azonban nem teszi lehetővé, hogy ez utóbbi magyarázatul szolgáljon a műhöz (vagy fordítva). Ami az elbeszélést létrehozó narrációt, vagyis Marcel életének múltbéli eseményeiről szóló közléseit illeti, nem szabad azt összetévesztenünk Proust narrációjával, melynek eredménye *Az eltűnt idő nyomában*. Tehát egyedül az elbeszélés az, ami számunkra egyfelől az eseményeket, másfelől az azokat létrehozó eljárást közvetíti: más szóval, sem az előbbiekről, sem az utóbbiról nem értesülhetünk közvetlenül, vagyis a narratív discours nélkül. Az előbbieket képezik ugyanis magát a discours tárgyát, az utóbbi pedig olyan megjelölt és értelmezhető nyomokat hagy rajta, mint a főhőst és a mesélőt leleplező személynév más első személyű alakja, vagy egy múlt idejű ige, amely az elbeszélő cselekményt időben a narráció aktusa elé helyezi anélkül, hogy az időpontot konkrétan és egyértelműen meghatározná.

A történet és a narráció számunkra csak az elbeszélés révén létezik. S fordítva: nincs elbeszélés, nincs narratív discours történetmesélés nélkül: elbeszélő nélkül (mint pl. egy régészeti dokumentumgyűjtemény esetében) nincs sem narratív (pl. Spinoza *Etikája*), sem discours. Mint narratív, az elbeszélő történethez fűződő viszonya által létezik, mint discours pedig a narrációhoz való viszonya által.

Számunkra az elbeszélő discours elemzését elsősorban az elbeszélés és a történet közötti viszonyok, valamint (attól függően, hogy mennyire tartoznak az elbeszélő discours-hoz) a történet és a narráció közötti viszonyok tanulmányozása fogja jelenteni. Ez az álláspont megköveteli a vizsgálandó terület újrafelosztását, amelynek kiindulópontjául Tzvetan Todorov 1966-ban megadott felosztása szolgálhat. Ez a felosztás az elbeszélés problémáinak három kategóriáját különbözteti meg: az *időt*, „mint a történet és a discours idejének kapcsolatát”, az *aspektust*, vagyis „az elbeszélő nézőpontjából érzékelt történetet” és a *módot*, vagyis „az elbeszélő által alkalmazott beszédmódot”. Az első probléma a megadott formában elfogadható: Todorov illusztrálja is, midőn „időbeli deformációkról”, az események időrendbeli keveréséről beszél, s midőn a történetet képező cselekménysorok láncolatát, váltakozásait vagy beszövését említi. Foglalkozik továbbá a „kijelentés idejével” (temps de l'nonciation) és a narratív „érzékeléssel” (az írásra és az olvasásra fordított egybeolvadó idővel), ami szerintünk túllépi a meghatározás kereteit, mivel az elbeszélés és a narráció viszonyát érintő más témakörhöz tartozik. Az

aspektus kategóriája főként az elbeszélő „nézőpont” kérdéseit foglalja magába, a módé pedig a „távolság” problémáit, amit a james-i hagyományt őrző amerikai kritika általában mint a *showing* (Todorovnál „bemutató”) és a *telling* („narráció”) ellentétét nevez meg. Felmerülnek a *mimézis* (tökéletes utánzás) és a *diegézis* (tisztá elbeszélés) kategóriái a hős beszédének (*discours*) különféle bemutatásai, továbbá az elbeszélő és az olvasó explicit vagy implicit jelenléte az elbeszélésben. Mint az ímént a „kijelentés idejénél” (*temps de l'énonciation*), itt is szükségesnek tartjuk különválasztani a problémáknak a narrációra és a szereplők cselekvésére vonatkozó csoportját. Viszont egy átfogó kategóriában egyesítenénk a *mimézis* fokait, illetve a bemutatás módozatait, melyek Todorov aspektus és mód szerinti felosztásán kívül esnek. Ez az újrafelosztás az eredetitől meglehetősen eltér, s az itt használt kifejezéseket mint sajátos nyelvészeti metaforákat nem szabad mindig szó szerint értelmezni.

Mivel minden elbeszélés — még az olyan terjedelmes és összetett is, mint *Az eltűnt idő nyomában* — egy vagy több esemény kapcsolatának nyelvi terméke, bármilyen meglepően hangzik, talán egy — a szó nyelvtani értelmében vett — *igei* forma kifejlesztésének nevezhető. *Megyek, Péter megjött*, számomra az elbeszélés minimális egységei, és fordítva, az *Odüsszeia* vagy *Az eltűnt idő nyomában* bizonyos értelemben az *Ulysses visszatér Ithakába* és a *Marcel író lesz* mondatok (retorikailag) kiterjesztett formái. Ennek alapján az elbeszélő *discours* elemzésének problémáit az ige grammatikájától kölcsönvett kategóriák szerint három csoportra oszthatjuk: az első az elbeszélés és a *diegézis* időbeli viszonyai, melyet az *idő* kategóriájába sorolunk; a második az elbeszélő reprezentáns és az elbeszélés módozatait, alakjait és fokozatait felölelő kategória, tehát az *elbeszélésmód*; a harmadik pedig annak kutatása, milyen helyet foglal el az elbeszélésben maga a narráció, vagyis, mint már említettük, az elbeszélő szituáció vagy narratív instances (*Benveniste*) és két szereplőjük, az elbeszélő és a hallgató, legyenek akár valóságok, akár virtuálisak. E harmadik meghatározás a „személy” cím alatt szerepelhetne, de a „személy” szónál egy kevésbé pszichológiai színezetű kifejezést használunk (amely a hagyományos első személyű—harmadik személyű elbeszélés opozíciójára utal), a hang fogalmát, mely *Vendryès* nyelvtani meghatározásában: „Az igei cselekvés alanyhoz való viszonyainak egyik szempontja...” A szóban forgó alany természetesen a *kijelentés* (*énoncé*) alanya, míg számunkra a *hang* a *kijelentés* (*énonciation*) alanyához való viszony kifejezője. Tehát megismétlem, csak kölcsönvett kifejezésekről van szó, melyek nem szigorúan vett homológiákra támaszkodnak.

Amint látjuk, tanulmányunk tárgykörét és a következő fejezetek sorrendjét meghatározó hármas felosztás javaslata nem fedi, hanem inkább egybeveti a fent említett három elbeszéléskategóriát. Párhuzamot von az *idő* és a *mód*, azaz a *történet* és az *elbeszélés* között, míg a *hang* magá-

ban foglalja a *narráció* és az *elbeszélés*, valamint a *narráció* és a *történet* közötti viszonyokat. Óvakodnunk kell azonban e fogalmak hiposztázálásától és olyasminek az általánosításától, ami minden esetben a viszonyok egyszeri rendje.

LOVAS Edit fordítása

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

ARANY JÁNOS

BORI IMRE

AZ „ÚJ” ÜZENETÉNEK MEGHALLÓJA

Az első modern magyar költő Arany János. „Itt egy nagy-nagy modern költő áll...” — írta Kosztolányi Dezső 1917-ben, és azóta az irodalomtörténeti kutatás nemcsak megkérdőjelezte a költő állítását, hanem több érveléssel igazolta is lényegre mutató meghatározását. Arany János költészetének modernsége azonban nem egyértelmű, nem ellentmondásoktól mentes modernség, főképpen ha egészen korai jeleit vesszük számba. Ezekre az 1860—1861-es esztendő verstermésében ismerünk, de nyomait találjuk az 1859-es akadémiai székfoglaló beszédében, a *Zrinyi és Tasso* című tanulmányában. Nem véletlen a történelemnek és a költői pályának ez a találkozási pontja: akkor vált egészen nyilvánvalóvá, hogy az önkényuralom s vele a Bach-korszak megrendült, de eresztékeiben rázkódott meg a magyar feudalizmus is, olyan módon, hogy mind jobban szem elé került, ami benne és mögötte született: a polgárosodás, a magyarországi kapitalizmus. Ami addig nem volt, látható, akkor vált egészen nyilvánvalóvá, és a felismerésnek hatása drámai erejű volt: az addig problémamentesnek hitt világ a látszat és a valóság egymástól gyorsan távolodó részeire esett szét, olyan módon, hogy az egyik csillogó, ám csalóka fényeit, a másik riasztó meztelenségét mutatta. A valóság ez átváltozásának az élménye már belekerült az ugyanezekben az esztendőkből születő Madách-drámának londoni színebe is: lírai, ugyanakkor allegorikus-szimbolista megfogalmazása Arany Jánost jellemzi *Az örök zsidó* című versében:

S melyet hazud a sivatag,
Mind délibáb: tó és patak;
Gyümölcs unszol, friss balzsamu!
Kívül arany, belül hamu...

Kivételes költői pillanatról van szó, amit a költemény nem szokványos jellemzői is kiemelnek. A „szinte expresszionista módon túlságá-

zott hang” benne (Komlós Aladár) s a drámai monológot idéző forma egyaránt a „lírai én mély megindultságáról” vall (Barta János), a képek pedig „hallucinatív érzékletességgel” telítődnek, annak jeleként, hogy a költő új és ismeretlen világába lépett, s nyomban remekelt is a „líra objektív változatában” (ua). Ha tehát Arany János költői modernségének prototípusát keressük, ennél a versnél kell megállapodnunk, hiszen Arany János nagyon is jellemző lesz, hogy sokáig makacsul és következetes esztétikai eltökéltséggel igyekezett megőrizni az 1850-es években kimunkált lírai formanyelvének eredményeit, ugyanakkor ő jut a maga korában a legmesszebbre is a költői modernség útján. A látszat és valóság kettőssége, amelynek látványa oly fájdalmasan érintette, beolta magát a költői világképbe is, és költői gyakorlatának kettős vonulatát hozta létre. Nem véletlen tehát, hogy ez a szereplírárt hozó Arany-vers is két „nemzeti” veretű vers, a Széchenyi-óda és a *Rendületlenül* között kapott helyet Arany kisebb költeményeinek kritikai kiadásában. Egy kéz, de már nem ugyanaz a lélek írta ezeket a verseket. *Az örök zsidót* a másik, amely az Ahasvérus- és az erre rájátszott Tantalusz-mítosz segítségével egy „mélyebb, egzisztenciális szinten” (ua.) próbál létet értelmezni, amelynek problematikus voltára éppen rádöbent. De nem lehetett szó csupán a látszatokra és valóságra szakadt világ látványáról, hanem arról is, amivel ez a látvány szorosan együvé tartozik: az idő-élmény jellegének megváltozásáról is. Az Ady Endre emlegette „Perc-emberek” körvonalazódnak ebben a versben először ily felfogás nyomán a modern magyar irodalomban. A léterzékelés új vonásainak egész hálózatát teríti hát Arany János versének olvasói elé:

Rettent a perc, a létező,
S teher minden következő;
Új léptem új kigyón tapod:
Gyűlölöm a mát s holnapot...
Tovább! tovább!

— — — — —
Rohannom kell — s a földi boly
Mellettem gyorsan visszafoly:
Ködfátyol-kép az emberek:
Én egy arcot sem ismerek...
Tovább! tovább!

A vers jól mutatja, hogy Arany Nagykőrösről kész urbánus lelki-séggel költözött Pestre, s nyomban a „polgári-városi idegenségérzetnek” (Németh G. Béla) adott hangot, s ez kíséri és kísérti majd pályája utolsó húsz esztendejében is. Ha 1860-ban az emberek és a „ködfátyolkép”, 1877-ben a „szép világ” és a „köd-lepel” közé ír egyenlőségi jelet *A lepke* című költeményében.

Általánosabb esztétikai és egészen konkrét költői-gyakorlati kérdések egyaránt következtek az érzékelés és a kifejezés e vers megfogalmazta síkján Arany János számára. Szólt róluk értekező prózában és verses ars poeticában egyaránt, s mind a két változatban a modern költő modernségének gondjait igyekszik feltárni és megragadni, a maga számára biztató és termékenyítő módon tisztázni. Arany kérdésének gyökerét *Az örök zsidó* című versében kell keresnünk. A friss irodalomtörténeti interpretáció erre figyelmeztet: „Amint Arany, tehetsége egész irányából következően, megérzi azt, hogy az élményszerűség nem zárja ki a művességet, ugyanúgy túljut azon, hogy az élményszerűséget minden esetben azonosítsa a személyességgel, az individuális hitelességgel.” (Barta János) Arany János nagyon is tudatában volt, hogy új költői csapáson készül elindulni, amelynek jelzőtábláján az „általános emberi”, illetve a „tisztán emberi” olvasható. Nem meglepő tehát, hogy a *Zrínyi és Tasso* című akadémiai székfoglalójának bevezető részleteit éppen ennek a kérdésnek szenteli, és jut el a kor világirodalmi gondolkodásával egybehangzó felismerésekig. S ahogy *Az örök zsidó* „műfajbéli társaihoz mérve” vitathatatlanul modern, mind a kortársainak, Browningnak és Tennysonnak, mind az utána következőknek, Eliotnak, Yeatsnek, Ezra Poundnak példája alapján (Barta János), ugyanúgy akkor nagyon is korszerű nézeteket vallott, „gyakorlatában megelőzte a legmodernebb naturalista és l'art pour l'art-os irányokat”, elméletben „többszörösen megelőzte Taine-t, először módszerben, alkalmazva a millieu- és race-elméletet írói arcképeiben és *Zrínyi és Tasso*-ban; azután az eszményítés elméletében, megírva a *Vojtiná*-t hat évvel a Taine híres előadásai előtt *De l'Idéal dans l'Art* (1867), amelyben nincs több, mint a *Vojtinában*.” (Babits Mihály) A *Zrínyi és Tasso* a romantikus-népies költészetfelfogással való esztétikai leszámolás igényének a megfogalmazása is, essék szó líráról vagy epikáról, s abban az esztendőben hangzott el, amikor *Az örök zsidó* is keletkezett. A megírás feladatának a nehézségéről szól tanulmányában, amikor is a „költő oda van szorítva, hogy tisztán emberi alapon, vagy legfőképpen oly mellék képzetek hozzáadásával teremtsen érdekes emberi viszonyokat, melyek tapasztalása körén kívül esnek”: „Az általános emberi, mint lassú folyam, örök egyformasággal lejt alá szeméi előtt, ritkán csavarodik örvénybe, ritkán vét nagyobbyszerű hullámot; vagy ha néző látkörén túl szirtekbe verődött, ha merész bukásban porrá tördelve a szivárvány minden színét játszotta is, erről neki, a rónatájon szemlélőnek, semmi képzete, fogalma nincs.” Jól érzékelhető, hogy az „esetleges” és a „mindennapi” kerül szembe a „tisztán emberivel”, s ezek szorításából kell a költőnek kibújni, ha ihlete forrásait az eldugulástól megóvni, invenciójának működését pedig biztosítani akarja. Megszületik tehát Arany János taine-i gondolata:

„Az élet viszonyai, bármily tarkán jelentkeznek előttünk, néhány, számtanilag ugyan meg nem határozható, de korlátolt mennyiségű alap-

vonásra vihető vissza. E vonások tisztán emberi természetünk eredményei, annál fogva örök ismétlésben újulnak fel, ivadékról ivadékra. Az ember a nemi, családi, társas, nemzeti kapcsolatban többnyire ugyanazon benyomások alá vertetett: hasonlók vágyai, küzdelmei, az akadályok, a győzelem, a szakadás, a kiengesztelődés. Való, hogy ez alapviszonyok egyéni színezet, továbbá azon esetleges járulékok által, melyet azokhoz népirati sajtóság, éghajlat, kor, műveltségi fejlődés stb. told, a végtelenig módosulhatnak: de az is igaz, hogy valamely költő előtt annál szűkebb tere nyílik e részben az inventiónak, minél kevésbé ölelheti fel az esetleget, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra utasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik...

Látszólag az „alkotó” képzelet elsőbbségének kérdése a „teremtő” képzelet ellenében izgatja, a tudatos alkotó, a műves költő jogát védi-magyarazza, akinek — tudja — éppen akkor jött el az ideje, s messze már a kor, amelyben az „egyéni sem volt még bizonyos naív egyformaságból teljesen kibontakozva”, valójában ezt is az örök zsidóban megszólaltatottak kontextusában szemléli, hiszen azok emezt kétségtelenül időszerűsítették, feleletre váróvá tették. És Arany János versben is felelt, nyíltabban is, mint értekezésében, amikor 1861-ben megírta a *Vojtina ars poeticája* című költeményét, amelynek lehető legszorosabb a kapcsolata a *Zrinyi és Tasso* című tanulmányának bevezető gondolataival. S ha esetleg kétségeink lehettek az akadémiai székfoglaló célzatát, intim költői problémakörét illetően, ez az ars poetika eloszlathatja őket. Először azzal, hogy elutasítja, időszerűtlennek nevezi a „lány-bor-haza” ihletkört, másodsor azzal, hogy felfedezi a költő feleslegessé válásának a tényét, harmadszor pedig, hogy újrafogalmazza *Az örök zsidó* megszólaltatta, a látszat és valóság körét érintő problémáját, s egyúttal egy új és más költői recept alkalmazásának az igényét hirdeti meg, ami megoldaná és feloldaná mindazokat a költői dilemmákat, amelyek az 1850-es évek végén és az 1860-as évek elején foglalkoztatták.

A *Vojtina*-vers központi gondolata a problematikussá vált valóságglátást hirdeti. Előbb közvetlenül:

Minden hazugság, földön, a mi szép;
Csontváz, ijesztő a valódi kép...

Azután közvetetten, most már költői feladatként:

Győzz meg, hogy a mi látszik, az való...

S majd tovább:

S a mit tapasztalsz, a konkrét igaz,
Neked valóság, egyszersmind nem az...

Ne hagyjuk figyelmen kívül az Arany János kiemelte szavakat, hanem olvassuk őket össze, s végső pontjához jutunk Arany János valóság-élménye problematikus voltának: „amit tapasztalsz, a konkrét, nem az”. Pár sorral arrább, nem véletlenül a valóság *árnyékát* említi, összhangban az előző sorok „bölcselemi eszméjével”. Érthető tehát, hogy a *valót* fel kell cserélnie az *igazzal*, amikor művészből és művészetről beszél, de ez az *igaz* is csak a *látszat* előállításához mutatkozik szükségesnek, mert „nem a mi részszerint igaz, — Olyan kell, mi egészben s mindig az”. De ez az „igaz” is problematikus, a költői használhatóság szempontjából fokozatai vannak. A „nyers igazzal, mely dacos, kemény”, a költő nem tud mit kezdeni. Az egységesnek, oszthatatlannak tartott világ bomlik fel a szem előtt, s az Ady Endre énekelte „minden Egész törik el” — a „való” költői kategóriaként az *egésznek* a látszatát hivatott vissza-idézni.

Jelentős és fölöttébb tanulságos Arany János eszmei-esztétikai küzdelme ezekkel az új felismerésekkel, mert 1860—1861-ben nem is volt felkészülve annyira, hogy impulzusaira reagálni is tudjon közvetlenebb, spontánabb módon. A majd bontakozó „új idők új dalainak” fogalomtárát, eszmei alapjait és költői gyakorlatának „technikáját” egyaránt fel kellett volna ölelnie, messze meghaladva korának gondolkodásbeli szintjét. Arany János modern ráérzéseiről lenne helyesebb beszélni, ez évekkel kapcsolatban és elsősorban a költő rádöbbenéseit venni számba. Még csak meg sem ismerkedhetett valójában az előállott új helyzettel, amelyben nemcsak „nemzeti” költőként, hanem általában költői mivoltában is feleslegessé vált, de tájékozódnia kellett az addig annyira szilárdnak és megbonthatatatlannak látszó „valóság” mozdulatainak, képlékenységének, csalfaságának, kétarcúságának tényével is:

Vásár az élet: a földnek lakossa
Lót-fut, könyökli egymást, és tapossa,
Ad-vesz, civódik, káromol, kacag;
Por, sár megöl, megfojt a hagyma-szag...

Tudomásulvétel és visszautasítás egyaránt benne foglaltatnak idézetünkben és szöveggörnyezete mondanivalójában. De már ironikus, és nem is kis mértékben, amikor a „való” helyett „árnyéka” után kap, ami „tündéri kép”, melyben a valóság „tisztára mosdva, felfordítva ring” — mint a Duna vizének tükrében Buda panorámája. Mert nincs-e éle a felkiáltásnak:

Itt, itt a nimfák! itt a cháriszok!...

S mindez akkor, amikor „az utcán por, bűz, német szó, piszok”, a valóság van hétköznapi mivoltában!

Ha el is fogadjuk azt az állítást, hogy Arany János itt naturalizmus-ellenes álláspontot képvisel (Lukács György), azt is leszögezhetjük, hogy impresszionisztikus a kép, amit Budáról fest, noha ez is, akárcsak az élet-vásár rajza, indítékaiiban ironikus. S ez az, ami „látását” felszabaddította, s a benyomás rögzítésére alkalmassá tette. Ilyen vers-képre évtizedeken át azután hiába várunk, Babitsék lesznek majd, akik versenyre tudnak vele kelni:

Állok Dunának szélén, a pesti parton:
 Elöttem a kép, színdús üde karton:
 Felleg s hegy által a menny kékje csorba,
 A nap most száll le a város-majorba;
 Büszkén a Gellért hordja bársonyát,
 S fején, mint gondot, az új koronát;
 Lenn a Tabánban egy toronytető
 Gombjának fénye majdnem égető;
 Míg fönt a Mátyás ódon temploma
 Szürkén sötétlik, mult idők roma;
 És hosszú rendje apró sűrű háznak
 Fehérlik sorba', mint gyepen a váznak...

E részlet ugyan társtalan általában is, Arany opusában is, eszme- és élményfedezete azonban ennek is van. Akkor kellett volna inkább csodálkozunk, ha Arany János nem talál erre az impresszionizmusra. A lehetősége a költői perc-élményben mintegy adva volt, kibontakozásához pedig a látszatra és valóságra szakadt világ felismerése segített. A művészettörténet ugyanis az impresszionizmus ősförmuláját a „pillanatnak a tartósság és állandóság fölötti diadalára” vezeti vissza, s úgy tartja, hogy benne az „objektív tárgyi valóságot a szubjektív látásfolyamat helyettesíti”, „minden stabilit és szilárdat metamorfózisokban old fel” (Arnold Hauser). Természetesen egyéni leleményről és korigényről egyaránt szó van itt: öt esztendővel később, 1866-ban Szinyei Merse Pál is megfesti majd első „kartonját” impresszionista felfogásban.

Onámító illúzió volt azonban, amikor a „jelennek ír, ki a jelenben él” jelszavával képzelete a „daliás időkbe” költözött. Sajátos és nagyon tudatos reakciója volt ez az 1860-as évek lezelején felismert jelenségeknek: az önmagára maradt költő a metamorfózisokat szenvedő, gyorsan bomló, részeire eső világ helyett akar egy művészi „árnyvilágot” teremteni, ami egyúttal a „szép” világ kritériumait is kielégíti. Keresett és talált esztétikai érveket is felfogásra alátámasztásához már az oly jelentősnek ítélt 1860-as esztendőben, tehát amikor *Az örök zsidót* írja és felolvassa a *Zrínyi és Tasso* című tanulmányát. Feltűnő a gyorsaság tehát, amellyel az 1859-ben megjelent Hebbel-eposzt elolvassa és elvi jellegű bírálatban teszi közzé megfigyeléseit. A Hebbel-kritika tehát egy

tőről fakadt azokkal az Arany-művekkel, amelyekben a modernség mozdulását hisszük tetten érni. Csak az amazok kínálta lehetőségeket egyelőre visszautasítja, míg a Hebbel-bírálatban megrajzolt csapáson nem csupán elindul, hanem végig is megy, amikor trilógiává kerekíti ki az 1848 előtt kezdett, Toldi Miklósról szóló elbeszélő költemények sorát. Kézenfekvőnek látszik tehát, hogy a Hebbel-kritikában a *Vojtina ars poeticájának* értekező változatát is megtaláljuk:

„Hiába törekszik a költő, eszményítés által, kiragadni bennünket a hétköznapi világból: midőn eszményíteni akar, megszűnt igaz lenni, anélkül, hogy ily közellevő, ily útféle tárgyak iránt csalódásba tudná ringatni képzeletünket. Pedig, hol az igaztól eltávolozunk, ott annak teljes *látszata* kell, hogy költői csalódás idéztessék elő...”

Majd hozzáteszi:

„Mondjatok népi elbeszélést, mely ki ne ragadná hallgatóját a jelenből, s oly eszményített korbá nem helyezné át, midőn az emberek nagyobb tökélyvel bírtak, a világ szebb volt...”

Jellemző és árulkodó a „világ szebb volt” konstatációja, mert az a költő írta le, aki ugyanabban az időben szomorúan állapította meg: „És mi fogódzunk a hitvány jelenbe” (*Magányban*). Polgári lelkiség nyilatkozott volna már meg ebben a nosztalgiában? Az is, ha *Az örök zsidó* már idézett versszakára gondolunk. De elsősorban azért nem tudott alakot öltetni akkor Arany költői gondolkodásmódjában, esztétikai szemléletében, mert a költő, nagyon is tudatosan, elfojtotta magában az ilyen típusú ösztönzéseket, abból a felfogásból indulva ki, hogy — mint a Hebbel-bírálatában írta — „korunk vezéreszméje a nemzetiség, már előttünk lobog”. Ennek következményeként pedig arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel a „nemzetiség éppen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben: semmi alak nem képes annyira kifejezni, mint az eposz”, amelynek segítségével a költő a „nemzet egész hagyományos — mondai és történeti múltját felkarolhatja”. Kitészik tehát, hogy Arany János az 1860-as évek legelején ugyanazokból az elvi okokból és megfontolásokból kiindulva utasítja el a lírát, amelyek miatt ragaszkodik az eposzirói feladatokhoz.

A líra elutasítása nagyobb horderejű gesztusa volt azonban, mint eposzirói munkája, amellyel a *Buda halálát* és a *Toldi szerelmét* megalkotta. A Hebbel-bírálatban találjuk meg hosszú hallgatásának magyarázatát is, mert nem a költő, a lírikus hallgatott csupán egészen 1877-ig, amikor már vállalhatta a lírai költőnek 1860-ban is jól tudott viszonyát korához. Arany szoros összefüggést lát a lírai költészet, valamint a „jelen kor, politikai és társadalmi zűlélt jelleme vagy inkább jellemhiánya”, a „meghasonlott kedély hanykódó érzelmei, életúnt vágyai, kétségbeeső reményei” között:

„Hogy a társadalmi viszonyok gyökeres átváltozása, midőn a régi és új már harcol egymással, s a győzelem egyik félre sincs eldöntve, hogy

az ily állapot tömérdek habozást, kétséget, nyugtalanságot idéz elő a kedélyekben, s a percenkint változó remény és csüggettség, ez egy nappól más napra élés, nyomasztóan hat a költészetre, s legfőlegb a lírának kedvez, nem akarom tagadni: de hogy átmeneti korszakban egyéb költeményfaj, s különösen az eposz egyáltalában nem virágozhatnak, bajosan lehetne megmutatni az irodalomtörténetből...

De még tovább is megy a gondolkodásnak ezen az útján, amikor a nagy, a változást görceiben élő kort, mint amilyen az övé is volt az 1850-es évek végén és az új évtized kezdetén, két szakaszra osztja: a lírai költészetet előhívóra és az eposzi igényeket tápláló szakaszra. Az a korszak, „mely a régivel meghasonlott, irányeszmejét meg nem kapta a jövőre és rövid ideig sötétben tapogat”, a lírai költészeté, de amint az „átmeneti bizonytalanság” megszűnik, s „mihelyt egy közös zászló leng, melyre milliók szemei reménytelenül függesztvék”, az epikus költő, az eposzíró is megszólalhat. S fel is kiált: „Teremtetek jó eposzt — s az eposz korszerű!”

A lírai költészettel s a regénnyel szemben is fenntartásait hirdeti tehát. Úgy látja ugyanis, hogy itt költészeti és költészetén kívüli feladatvállalásokról van szó. A lírikus, a regényíró, véleménye szerint nem költészeti feladatokat teljesít, amikor „oly szenvedéseket tár fel, melyekre balzsam nincsen”, amikor a „szigorú valóságba taszít, mely elől éppen hozzá akarnánk menekülni”. Arany János ellenben kijelenti: „A költészet az maradjon mégis, aminek lennie kell: ünnepe a léleknek, nem hétköznapija.” Igen tudatosan elfordul ilyen módon a „köznapj jelenetek”, az „apró jellemáryalatok”, a „finom cselszövény”, a „társadalom proteusi arcának fényképezésétől”. Arany Jánosnak ebbe a költői „szentegyházába” mezítláb már nem lehet belépni! Később, a „kapcsos könyve” jelképes és valóságos kis lakatja pedig mutatja majd, hogy ama szentegyháznak ajtaját sem hajlandó kitérni, legfeljebb rést nyit rajta. Ám felmerül a kérdés: nem a „tisztá költészet” jéghegye tűnt-e fel Arany János költői szemhatárán?

Az irodalmi „modern” gondolat megszületett tehát, a kor társadalmi-irodalmi valóságának ellentmondásai azonban kibontakozásának, térhódításának útját állták, ilyen módon kérdéseinek erőteljes felvetését is elodázták, mind a magyar irodalom egészében, mind Arany János életművében.

AZ ELSŐ „MODERN” VERSESKÖNYV: AZ ÓSZIKÉK

Az 1860-as évek elején elhessegetett lírai ihlet előtt majd két évtized múltán nyílik meg Arany János költői műhelyének az ajtaja. A költő bebocsátotta, de nyomban „Kapcsos könyvének” lakatjával el is zárta. A versek „új folyama”, amelyet 1877-ben kezdett, úgy tetszhetett, a

költő titkolt, rejtegetett magánügyévé vált. Nincsen jelképi erő nélkül e versek sorsa. Egyes darabjai ugyan időközben megjelentek, teljességükben azonban csak 1888-ban váltak ismertekké, amikor Arany László kiadta apja hátrahagyott verseit, különkiadásuk pedig 1894-ben jelent meg, amikor már nem játszhatták azt a szerepet, amit húsz évvel azelőtt, a modern magyar költészet történetében kaphattak volna. Arany János ugyanis a Kapcsos könyv kódexében a modern magyar költészet mintakönyvét készítette el, példákat kínálva mind lehetséges irányaihoz, mind formáihoz.

Sajátságos ellentmondásról van tehát szó: az epikus szívesen lép a nyilvánosság elé mind a *Buda halálával* (ezért nagy árat is fizetett, mert a mű megjelenése után már nem tudta folytatni), mind a *Toldi szerelmével*, ezzel 1879-ben, amikor az *Őszikék* szinte elkészültek, új verseinek egybegyűjtésére azonban nem gondolt akkor sem. Valószínűleg nem abban kell ennek magyarázatát keresnünk, hogy pályája során lírai verseinek nem jelent meg a verseskönyv-kiadása, azok két ízben is nagyobb gyűjteményekben láttak csak napvilágot. Közelebb kerülhetünk az elfogadhatóbb okokhoz, ha arra gondolunk, hogy Arany János a „lírát-lanságnak” majdnem két évtizedes időszakában végleg meggyőződhetett a költészet feleslegességének igazságában. Érzekelte ezt már az 1860-as évek elején is, amikor a lírai költészet a Bach-korszak bukásával mintegy talaját veszített lett, de akkor már az eposzirói illúziók táplálták költői kedvét, noha eposzaival sem a „nemzet”, legfeljebb a hatalmon lévő irodalmi Deák-párt igényét szolgálta ki részben azzal, hogy az ún. eszményítő realizmus modorában idézte a múltat, részben pedig azzal, hogy nem szólt a költői szó meggyőző erejével a valóságos élet kérdéseihez: morális aggályokká transzformálta, ami a magyarországi polgárosodás folyamatainak, noha ellentmondásos, mégis természetes velejárója volt — az elidegenülést egyénben és társadalmi-gazdasági életben egyaránt. Am ha el is maradt Arany Jánosnál az 1861 és 1877 közötti időszak élményeinek lírai megörökítése, a „*Kapcsos könyvbe*” verseit jegyző költő az eredményt rögzíti. Az *Őszikéket* már egy urbánus, a polgárosodást megélt költő alkotta meg, aki a művészet szférájában ismét utoléri Európa ízlés- és érzelmi-gondolati világát.

A költőnek a vershez való új viszonyáról, kapcsolatáról van szó: nem azért íródik már Arany verse, hogy visszhangra találjon: nem közösséghez szóló, azt lelkesítő, bátorító, vigasztaló közösségi költészet, közköltészet születik a Gyulai Pál ajándékozta „*Kapcsos könyvben*”. S Arany János messze került már a „bárd”-szereptől is. „Az azonnali visszhang megszűnik a költői megszólalás elsődleges követelményének lenni: az elsődleges követelmény maga a megszólalás; akárhogy is... A modern költő egyik elhatalmasodó ön-tudata az, hogy muszáj énekelnie, bár rajta kívül senkinek sem kell az éneke.” (Somlyó György) A példa a *Mindvégig* című Arany-vers 1877-ből:

Van hallgatód? nincsen?
 Te mondd, ahogy isten
 Adta mondanod,
 Bár puszta kopáron
 — Mint tücsöké nyáron —
 Vész is ki dalod.

A mindvégig tudatosan költő Arany János, aki akkor már vagy húsz esztendőn át töprengett a vers artisztikus kellékeinek a természete felett, hiszen az asszonánról 1852-ben írta tanulmányát, s aki tíz esztendővel később, az 1860-as évek elején a költészet „irányait” veszi számba, azzal föltétlenül tisztában volt, hogy „*Kapcsos könyvébe*” új alapozású és modorú verseket jegyez:

S ne hidd, hogy a lantnak
 Ereje meglankadt:
 Csak hangköre más...

Ez a „más hangkör” az, ami a fordulatot hozza a XIX. század magyar költészetébe. Ebben pedig, ki nem mondottan ugyan, adva van a más költői cél is: a művészi tökély elérése. Az artisztikus elemek felülkerekedése, a formakultusz, amely kíséri, jól megfigyelhető az *Őszikék* darabjaiban. Az áttörést Arany a rímek használatának újszerűségével hajtotta végre. És éppen a *Mindvégig* című költeményében, amelyről szólva a modern elemző azt állapította meg, hogy „az egész vers az újszerű rímelésnek mintegy a kiáltványa” (Somlyó György), s e vers rímelése „teljes egészében előlegezi a magyar rímelés leggazdagabb (és legkeresettebb) korszakát, a korai nyugatos költészetet” (ua.). Jól látható, hogy Arany János korán felkészült csendes, a maga korában szinte észrevétlen artisztikus forradalmára: visszaperelte az asszonánc jogát, azután pedig az ún. akadémiai papírszeleteinek rím-ujjgyakorlataiban figyelte a rímhatásokat, hogy végül mondanivalót hordozó szerepét ugrathassa ki, a „vers esszenciájává, legkiemelkedőbb és legemlékezetesebb elemévé” tegye (ua.). Nem a „tamburás öreg úr” verszenéje ez, hanem a merész újtóé, aki azonban nem megmutatni, hanem elrejtetni akarja magát, és költői kincsét sem akarja közprédára bocsátani. Észrevette ezt már az *Őszikékről* értekező Péterfy Jenő is, aki azt magyarázta, hogy Arany János a „szófűzés sajátossága”, a „valami rögtöni fordulat”, a „pusztán rhytmikus kiemelés” által a közönséges szavakat étellel telíti, hogy „mintegy a »lélek szeme rebben«”. Az ilyenfajta „pillanatnyi elevenedést” azonban kevesen szokták észrevenni: a vers szépségei a kiválasztott műélvezőknek mutatkoznak csak meg. Ezért kellett Babits Mihályra várni, hogy kitesse, az *Epilógusnak* az a rafinériája, hogy „nem végződve” elég kemény élre, tovább fűződött és társult hozzá az utolsó

évek egész egyberagadt eszmetömbje". Különben a verselés ilyenfajta megújítása akkoriban európai irodalmi jelenség volt, a francia szimbolisták is a verselés reformján és felszabadításán dolgoztak, és új prozodiát teremtettek.

Azon kellene csodálkoznunk tehát, ha az *Őszikék* között nem talál-nánk parnasszista vonásokat mutató költeményeket, hiszen Arany János e verssorozatában a modern költészet többfajta igénye is feldereng, többször ugyanazon költeményekben. A két „népi” balladában, a *Tengerihántásban* és a *Vörös Rébében* a parnasszista költészet ideálja, a „végső pontosság a végső ragyogásban”, realizálódik az inkább már a szimbolistákat jellemző folklorista törekvések szentesítette életanyagban, míg az *Éjféli párbaj* és a *Tetemre hívás* inkább a középkori szellemhez való vonzódást tükrözi az ízlésnek ugyanebben a körében. „Stíltrekekről” van szó, amelyeknek a moralizáláshoz már szinte nincs közük — az esztéta gyönyörködik abban a leleményben, amelynek segítségével az ún. balladai homály új minőséget kap, a sugalmazása a szerepét játsza. Az olvasónak a képek jelentését mintegy ki kell éreznie, ahogyan a költő ugyanazt a jelentést már-már „belehallotta” a költeménybe. Vonatkozik az elsősorban a két „népi” balladára, s ha nem is érkezett el a „forma perverzítésének” a területére, ahonnan a „tartalom perverzítésének” a vidékei is feltűnhetnek, mint francia kortársainál tapasztalható (Arthur Symons), ezekből a balladákból arrafelé is kilátás nyílik. Tömény misztikájuk azonban mindenképpen modernné avatja őket, annak jeleként, hogy az emberi viszonyok eresztékei közé vak erők költöztek — a szerelmi szenvedélyé. S ezek mind „hideg” szépségekként ragyognak fel, és „parnassien szépségek” már, amelyeknek megteremtésére a költő 1853-ban tett először kísérletet, ha elfogadjuk Vas István különben meggyőző verselemzésének az eredményét: „... A *Kávéházat* lehet akár prae-parnassien költeménynek is tekinteni, melynek szépségei méltók a francia Parnasse két nagy költőjéhez, Leconte de Lisle-hez, akinek *Poèmes barbares*-ját kilenc, és Hérédiahoz, akinek kötetét, a *Les trophées*-t negyven évvel előzte meg a *Keveháza*.” A költemények e csoportjába sorolható a *Népdal* című is, amelyet csak műfajt minősítő címe miatt nem szoktak a fentebb emlegetett balladák közé sorolni, holt e műfajnak csak egy egészen egyedi, nagyon is kivételes megjelenési formájáról van szó, mely lényegileg nem különbözik amazoktól. Hogy mennyire nem népdal ez a vers, elég összehasonlítani a két hónappal későbbi *Haja, haja, hagyma-haja*... cíművel, mely egészen népies modorban készült.

Az *Őszikék* sorát is sajátos, a későbbi hetekben, hónapokban keletkezett parnasszista balladákkal némileg rokon. A *lepke* című vers nyitja meg. Hogy milyen, ha nem is szigorúan egymásnak ellentmondó, de mégis különböző művészi sugallatok keresztesési pontjait kínálják a „Kapcsos könyv” versei, ez a költemény is példa lehet. A költő az „új

folyamot” indítva a jelképet látszik megkísérteni. Az irodalomtörténeti interpretáció *A lepke* kezdő képének „sajátos asszociációját” emeli ki (Sőtér István), s a verset, nem alaptalanul, helyzetképnek tartja. Az első három szakasz azonban már-már szimbolikus jelentéseket hordoz, s ha a folytatása nem a lepke-megszólításba rejtett önmegszólítása lesz, hanem csupán a lekerekítést tartalmazza, Aranyt a „jelképek erdejének” a széléhez látjuk érkezni. Nem egészen egy esztendő múltán *Az élet mint tivornya* című versében azután már „egységes szimbolikus képet” hoz létre (Dombi Erzsébet). A cím és az első sor közötti különbség („Az élet mint tivornya — Az élet egy tivornya . . .”) a képzelet munkájának az irányát jelölheti: az egyik hasonlat, a másik metafora, s ebben a „költő két egymástól nagyon távoli fogalmat társít erős hangulati jelentéssel”, s mi több, az „egész képnek önmagában nincsen értelme, csak ha jelentésével egyidőben érzékeljük” (ua.). Természetesen messze vagyunk még Ady Endrének az Ós-Kajánnal folytatott küzdelmes nagy tivornyájától, de a „karcos bor” és a „kél-zamat”, az „inni hosszút és körömré” kifejezések nyomatékai, azután pedig a zárószakasz („De, ha végignézek romján: Oly sivár, dúlt e tivornyam! Mért nem ittam úgy, hogy jó-rég Én is a pad alatt volnék? . . .”) a távoli korrespondenciát mégis megengedi.

A „*Kapcsos könyv*” kis univerzumának központját azonban Arany János „pesti képei” alkotják. Ilyen költői feladatra „Arany előtt senki sem vállalkozott, s utána sem, jó ideig” (Sőtér István). „Így válik a magyar nagyvárosi költészet úttörőjévé” is (ua.). Ha nem Baudelaire szenvedélyes elkötelezettségével gyűjtötte is a „romlásnak a virágait” a pesti járdaszélen, nem volt a romlott Ninivébe küldött haragos, erkölcsi felháborodástól torzult arccal járkáló próféta sem. Aki egy negyedszázaddal azelőtt már megénekelte a látszat és való megjelenését, legfeljebb e két pólus gyors egymástól való távolodását konstatálhatta, s tette ezt városi életképeinek abban a csoportjában, amely a „rangos koldusokat” festette. Emberként még viszolyoghatott is a kis nagyváros-Pest moráljától, költőként kevésbé „vonakodó”:

Tárgy künn, s tenmagadban —
 És érzelem, az van,
 Míg dobban a szív;
 S új eszme ha pezsdül,
 Ne vonakodj' restül
 Mikor a lant hív . . .

(Mindvégig)

A „tárgy künn”: a pesti élet ember-vegetációja, a természetet pedig, amit a „pesti liget” és a Margitsziget tenyérnyi flórája képvisel, már nem is az ég csatornáit öntöznék, hanem a kertész locsolókannája, a „semmi

természet” elve alapján. Nincs abszurdabb gesztus tehát, mint a pesti belvárosban termékenység-jóslattal bíbelődni, ahogyan halála esztendejében Arany János megállapítja:

Ha napfényes vízkereszt
 Megcsordítja az ereszt,
 Akkor évben jól ereszt
 A kalász és a gerezd.
 Öregektől tudom ezt,
 Hígyjük el, probatum est.
 Kelt: hoc anno, Buda-Peszt.

De „a liget nekem szép”, „én e ligetecskét így is, ahogy van, szeretem” — vallja be az *Ének a pesti ligetről* versszakában, s mi több: már törzsök pesti polgárként vonzódik hozzá: „S talán azért is szeretem, Hogy amint csinosul kimosdván: húsz éve már, hogy követem.” S ha erről a nézőpontról vizsgáljuk a verset, akkor azt látjuk, hogy a költő polgárosodása történetét, pestivé válásának az állomásait megéneklő, várost dicsérő ódát írt. Igaza van Hatvany Lajosnak: az *Ószikék* írója „képzetársításával, azazhogy teremő fantáziájával végre Pestre költözött”. Bizonyíthatja ezt az a tény is, hogy a szalontai és körösi benyomások, élet-konkrétumok vagy elhalványodtak, kivesztek emlékezetéből, vagy költőileg használhatatlanok. Amit még érez, az a nosztalgia — az pedig már a polgárt, a gyermekkori emlékek, amelyek a versekben felbukkannak, az öregedő embert jellemzik elsősorban. Arany János tehát nem élezi ki a „romlott” város és az „idillikus” falu ellentéteit sem, morális alapon állva különösképpen nem, hiszen a két nagy „népi” balladájában az erkölcs éppen olyan problematikus, mint amilyen a városi lehet, például a *Mária! bűneid meg vannak bocsátva!* című versének végében.

Arra is figyelniünk kell, hogy a várost Arany János, a költő, utcákon és városi ligetekben (ha a Margitszigetet is annak vesszük), éli meg, és mintegy felnyitva a vers-zsilipeket, hagyja, hogy elárasszák a hétköznapi élet képei és szavai, Arany „neológijának” oly jellemző bizonyítékai. A pesti „köz népről” van szó (ebbe beleérti mind a ligetben „egy-ingere vetkezettek”, mind azokat, akik ott „toiletet fitogtatván, körben haladnak”), és zsargonjáról és humoráról, amelyből, mint Hatvany Lajos írja, a Heltai Jenő, Szép Ernő, Gábor Andorok kupléi táplálkoznak majd pár évtized múltán. Nem lehet véletlen azonban, hogy a pesti életet festő költő mindenekelőtt benyomásaira támaszkodik, ebből következően pedig előadásmódjában az impresszionisztikus veretű közlések bukkannak fel. Ezt idéztük már a *Vojtina*-verssel kapcsolatban is, az *Ószikék* sorai között ilyeneket találunk:

Ott, a kapun *kívül*, leszállunk,
 Illet szerénység mindenütt,
 Szerencse, ha — míg bétalálunk —
 Egy fényes hintó el nem üt.
 Benn, összevissza minden sarkon
 Kintorna, koldus, bűn, nyomor...
 (*Ének a pesti ligetről*)

Inkább hangulatot fest a városról, mint részleteket, amelyek, ha vannak, hangulathordozó szerepet játszanak. Ritkán is differenciál, mert számára ismeretlen emberek nyüzsgésének a részese. Abban a világban vagyunk, amelyben már nem ismerik egymást az emberek. De erre is van érzékletes képe:

Ki a korról szeret haladni,
 Vasútra váltja fel magát,
 S örül, ha van helye *felakadni*
 S úgy lógni ott, mint egy kabát...

Ha kinagyít, akkor kettős portrét készít, mint a *Hírlap-áruló*, a *Semmi természet*, vagy az *Öreg pincér* című versében, de a kettősség ott van az *Ének a pesti ligetről*ben is. Ezek esetében a városi élet apró részletei is beleférnek a képbe, s főképpen gesztusokat és szavakat-mondatokat tartalmaznak a költői látás frissességével és az újszerűség felett érzett öröm kedélyességével felidézett formájukban.

Nem a polgári létforma, hanem az abban jelenlevő régi világ emberromjai és ember-roncjai iritálják, mint az új paloták tövében a romok is a ligetbe vezető út két oldalán. Főképpen balladák és szatírák kerülnek „*Kapcsos könyvébe*” tehát. A szatírák, mint a *Rangos koldús* és a *Bonczék* című, szólnak emberekről, akiket az új és polgáriasodó, tehát kapitalizálódó világ anyagi és erkölcsi romlásba sodort, a balladák ugyancsak az élet fonákját mutatják. A *Hid-avatás* egy látomás keretében fogott miniatűr-sorozatban (tizenhárom sors-kép jelenik meg: a halálban egyesülő szerelmespáré, a tönkrement milliomosé, a „quaternót elszalasztó”, a becsületét veszítetté, a pénztelen fiúé, a nyomorgó öregemberé, az unatkozó úrinőé, a Napóleont játszó őrülté, a megvert inasgyereké, a megcsömörlött gazdagé, az eljegyzés után cserbenhagyott vőlegényé, a párban vesztésé, az ártatlanságát veszített szűzé) idézi az öngyilkosok menetét, s bekapcsolja a költő az *Éjféli párhaj* valamint a *Kép-mutogató* című költeményeket is. A *Párviadal* ugyanakkor operettballada, amely 1951-ig nem jelent meg nyomtatásban, talán egészen szokatlan jellege miatt. Az eposzi hagyomány Arany tudatában ebben kapja a kegyelemdőfést, s egy nyíl a maga Toldiját is éri. A nagy homéroszi harc „affaire” csupán, a tízéves tusa is „rövid harc és modern”

csak, a konfliktus, amíg tart a „saison”, a csatatér pedig a szalon. A hősök: „Monsieur Ménélas s neje”, Helén, valamint Paris („Csak a várost értem én...” — írja). A konfliktust nem nehéz kitalálni: Paris felszarvazza Menelaoszt, a párbajra azonban Paris neje áll ki „vörös plaidben s parasollal”, hogy azután minden maradjon a régiiben. A férj megbékél szarvaival, a „Szép Helén meg könnyű szívvel Mondja el — a »kutyabajt«!”). A költő könnyed eleganciával merül a pezsgő és pikáns modern történet elmondásába, felszabadult iróniával és nyelvi leleménnyel teszi fel a koronát pesti életképeire, és mintha Offenbach operettjére játszaná rá a maga versét. Például, ha kell, tud a verssel „nyelv-ballet”-ot is járni:

Bók, köszöntés megtörténik
Mindkét részről *comme il faut*,
S megindul a nyelv-ballet tánc,
Lábujjhegyen jár a szó;
A társalgás kellemes,
Fürge, finom, szellemes;
Drága szőnyeg: a fonája
Sem lehet más, mint nemes.

Az is megfigyelhető, hogy éppen az ilyen típusú verseknek keretet ad a költő. A *Híd*-avatásban az öngyilkosságra magát elszánt fiú látomása, a *Párviadalban* álom („Amit erről álmodám, Az sem tréfa-dolog ám: Elmesélem...”) fogja közre, határolja a hétköznapi élet képét.

A „tárgy... tenmagadban” versvilága felett két csillag ragyog, a nosztalgiáé és az étellel való számvetésé. A nosztalgia jellegzetesen a városi ember érzése, ahogy azt a *Vásárban* című versében bevallja:

De, hogy a mezőt, az anyatermészet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet,
Holtig sajog itt benn, — s tüzesebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.

Am a „gyékényes, abroncsos alföldi szekér” a pesti utcán halad végig, és ebben a versben válik csábítóvá először a „mezők üde lelke”, az a „friss széna-szag”, amely majd Szabó Lőrinc versét lengi be negyven esztendő múlva. Amit ez a nosztalgia valójában előcsal az emlékezet mélyvizeiből, az a gyermekkor világa minden áttétel nélkül, de szorosan tapadva a költői számvetés kételyeihez. Ezt tapasztaljuk a *Vásárban* két versszakában („Így — vézna, ügyetlen testi dologra — Akadtam fejem a bölcs tudományokra, Barázda helyébe’ szántván sorokat, — Nem kérkedem ezzel, mert azt se’ sokat...”), a *Naturam furcá expellat...* című hasonlat-versében („Gyermekkoromban felköték A szín-

ben egy nagy tökharangot, Amely ugyan nem ada hangot... Így kongatom most untalan E verseket — bár hangtalan.”), s *A tölgyek alatt* nagyobbik felében is. A *Vándor cipó* pedig egyenesen önéletrajz, amely mintha a *Bolond Istók* második énekének valamilyen folytatása lenne. Ám nem a „tékozló fiú regéje”, mi benne szembeszökő és feltűnő, hanem az első versszak teljességgel József Attila-i világa. A legmodernebb hang szól ebben a versszakban a kép és verszene olyan távlatokat nyitó jellegével, amelyet csak a XX. század magyar költészete hitelesített, sem Arany János kortársainál, sem közvetlen költő utódainál hozzá hasonlót hiába keresünk. Háromszor írta meg ezt a szakaszt, s mind a három egyenértékű megfogalmazás. Az első a legtömörebb, a második a leg részletezőbb, a véglegessé tett harmadik a kettő között helyezhető el:

Kinek nyúlfarknyi a reménye,
Az csak emlékeiben él,
Azok közt elkeresgél,
Mint vénasszony ringy-rongya közt...

Ez volt az első, majd következik a részletezőbb második:

Kinek nyúlfarknyi a reménye,
(Se vár, se kér új dolgokat)
S nem vár, nem is kíván sokat,
Multjába tér legszívesebben,
Tesz-vesz, keresgél, rakogat.
Emlékeim közt forgok én is...

S a végső szöveg:

Kinek nyúlfarknyi a reménye
S többé se' kér se' vár sokat:
A multban él, ez ócska lom közt
Tesz-vesz, keresgél, rakogat.
Emlékeimmal olykor én is,
— Mint rongya közt egy vén szipó —
Elbíbélődöm: ilyen emlék
Ama fentírt vándor cipó.

A hasonlat erejével tündöklő testi-lelki önarckép ez a versszak, s a benne megragadott lét-helyzet nemcsak Arany János emlékverseire sugárzik át, hanem az oly sokat idézett és emlegetett *Tamburás öreg úr*, az *Epilógus*, *A lepke*, a *Mindvégig*, *A tölgyek alatt* című verseire, amelyekben az elbeszélő jelleg van előtérben, s a képek szuggesztív erejére támaszkodó, az önsajnálát kifejezését megkerülő (amazokban ez is meg-

található), a gondolat meztelenségét sem rejtegető *Meddő órán*, *Ex tenebris*, *Őszikék* címűekre is. Lényegében Arany János az öregséget nem csupán a testi romlás és a szellemi gyengülés elkerülhetetlen állapotaként fogja fel, hanem elsősorban és mindenekelőtt alkotói kérdésként, művészete állapotának szempontjából interpretálja. Nem is a végpontjához közeledő élet, hanem a be nem fejezett és be nem fejezhető mű gondolata aggasztja és ihleti, az irodalom, az „új dal” problematikája. S amikor testi nyavalyáit helyezi előtérbe „öreguras” sajnálatos szándékkal, akkor is azért teszi, hogy mögéje bújva a művészete hozta gondokkal rejtezzon el. A *művész* „őszikéi” ezek a versek, azé, aki töredékeket termel, mert úgy érzi, hogy az „egész” elérésének a kegyelme nem adatik immár meg neki. Mindegyik cím szerint felsorolt verséből idézhetnénk sorokat, arra hivatkozunk csupán, hogy a *Meddő órán* lényegileg ragadja meg ezt a költői problémát. A töredék csak a művészet elkötelezettje, az artisztikus lélek számára jelent problémát, hiszen a mondani-való kifejezéséért folytatott küzdelme sikertelenségét dokumentálja, a művész vereségét hirdeti. A csalódásnak és a kisemmizettségnek a „*Kapcsoló könyv*” verseiben megszólaló motívuma ebből veszi eredetét. Tóth Árpád Arany—Flaubert párhuzama sem véletlen tehát, s a közös vonások közé az élménnyé vált alkotói problémákét is odasorolhatjuk.

A SZÜKSÉGLETEK JELENTŐSÉGE ÉS JELENTÉSE MARX GONDOLATRENDSZERÉBEN (I.)

HELLER ÁGNES

ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

(*Marx szükségletfogalmairól általában*)

Mikor Marx egy ízben számot adott arról, hogy melyek az ő eredeti gazdaságtani felfedezései, mi kritikájában a gazdaságtanilag új a klasszikus politikai ökonómiához képest, a következő elméleteket említette: 1. a munkás nem munkáját, hanem munkaerejét adja el a tőkésnek, 2. az értéktöbblet általános kategóriájának kidolgozása, annak bizonyítása, hogy a profit, kamat és földjáraadék csak az értéktöbblet megjelenési formái, 3. a használati érték jelentőségének feltárása. (Az érték, illetve cseleérték kategóriája nem új, ezeket átvette a klasszikus politikai gazdaságtanból — így Marx.)

Ha közelebbről megvizsgáljuk Marx — önmagának tulajdonított — három felfedezését, nem nehéz annak kimutatása, hogy mindegyik valamilyen módon a *szükséglet* fogalmára épül.

Kezdjük a használati értékkel. Az árut, mint használati értéket Marx a következőképpen definiálja: „Az áru... dolog, amely tulajdonságainál fogva valamiféle emberi szükségleteket elégít ki.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 41. o.) Ezek a szükségletek lehetnek a gyomoré vagy a fantáziáé —

Módszertani megjegyzés: Marx szükségletelméletét tudományos *főművei* alapján elemeztem. Összes művei kontentanalízisét értelemszerűen nem végeztem el. A tájékozott olvasó bizonyára találhat ebben a gigantikus életműben olyan megjegyzéseket is, melyek egy-egy tételelemnek vagy következtetésemnek ellentmondanak. Mivel Marx terminológia-használata — mint látni fogjuk — a főművekben sem egészen egzsakt, sokszor több értelmű, s gyakran vet papírra pillanatnyi ötleteket is, ez teljességgel kikerülhetetlen. Meggyőződésem, hogy olyan Marx-interpretáció elképzelhetetlen, amelyet egy-egy idézettel „cáfolni” nem lehetne. A „cáfolatot” nem véletlenül tettem idézőjelbe. Ugyanis az, ami engem érdekel: gondolkodása *főtendenciája*. Ezt a főtendenciát — illetve, helyenként: ezeket a főtendenciákat — igyekeztem az adott probléma vonatkozásában elemezni.

ez ebből a szempontból közömbös. A szükségletek kielégítése minden áru *conditio sine qua non*ja. Nincs érték (csereérték) használati érték (szükségletek kielégítése) nélkül, de van használati érték (vannak javak), melyeknek nincs értékük (csereértékük), holott szükségletet elégítenek ki (ezzel vannak definiálva).

Már itt is le kell szögeznünk, hogy Marx a szükséglet fogalmával határozza meg, de *a szükséglet fogalmát magát nem határozza meg*. Még csak *le sem írja*, mi értendő szükségleten. (Az a megjegyzés, mely szerint szükségletet az elégít ki, ami hasznos, nem tekinthető ilyennek, mivel ha ilyennek tekintenénk, „*petitio principii*” volna: hasznos az, ami szükségletet elégít ki.)

Ha a használati érték a szükségletekkel van — közvetlenül — definiálva, noha *közvetetten*, de *több vonatkozásban* igaz ez arról a gondolatról is, mely szerint a munkás a tőkésnek munkaerejét adja el. A munkás használati értéket ad, és csereértéket kap. Mi határozza meg azt az értéket, amelyet kap, tehát a munkaerő értékét? Mint köztudomású: a fenntartásához szükséges létfenntartási cikkek értéke. Hogy pedig — a produktivitást adottnak tételezve — ez milyen értékmennyiséget jelent, azt ismét a munkások *szükségei* szabják meg. A minimális határ itt a puszta fizikai önfenntartásra vonatkozó szükségletek összessége (beleértve a gyermekek fenntartását is). Marx azonban nemegyszer hangsúlyozza e szükségletek történelmiségét, hagyománytól, kultúr színvonalától stb. való függését is. (Erre a későbbiekben még visszatérünk).

A munkás munkaerejét, tehát használati értéket ad el a tőkésnek. A használati érték definíciója szerint — mint tudjuk — szükségletet elégít ki. A megvásárolt munkaerő tehát szintén szükségletet elégít ki, és pedig az érték-többlet termelésének, a tőke értékesítésének szükségletét. (Ha a munkaerő nem termelne érték-többletet, a tőkés nem vásárolna munkaerőt, megszűnne a tőkeviszony). „A tőkés felhalmozás természeti törvénnyé misztifikált törvénye tehát valójában csak azt fejezi ki, hogy a tőkés felhalmozás természete kizárja a munka kizsákmányolási fokának minden olyan csökkenését vagy a munka árának minden olyan emelkedését, amely a tőkeviszony állandó újratermelését, mégpedig állandóan bővülő szinten való újratermelését komolyan veszélyeztethetné. Nem lehet ez másképp egy olyan termelési módban, ahol a munkás van a meglevő értékek *értékesítési szükségletéért*, nem pedig fordítva, a tárgyi gazdagság a munkás *fejlesztési szükségleteiért*.” (MEM. 23. *A tőke*, I. 581. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Jegyezzük meg egyelőre, hogy az a megállapítás, mely szerint a tárgyi gazdagságnak a munkások fejlesztési szükségleteit kellene szolgálnia, a maga egészében *ökonómián kívüli értékválasztáson* nyugszik. Térjünk vissza az érték-többlet kategóriájához. Azt már láttuk, hogy az érték-többlet-termelés is szükségletet elégít ki (a tőke értékesítési „szükségeit”). De Marx már az érték-többlet termelésének lehetőségét is a szük-

ségletekkel határozza meg. Az egész marxi életművön végigvonul az a gondolat, mely szerint az értéktöbblet termelésének lehetősége azáltal jön létre, hogy egy adott társadalom többet tud termelni, mint amennyi „életszükségletei” kielégítéséhez elégséges. Marx természetesen nem azt állítja, hogy minden ilyen esetben létrejön az értéktöbblet termelése, csupán azt, hogy enélkül nem jöhet létre. Hogy mikor jön létre és mikor nem, az mindig *specifikus* kérdés, számtalan tényező kölcsönhatásának függvénye.

Az értéktöbblet-termelés azonban — történelmi *genezisében* — egyszerre feltételezi és újratermeli a magántulajdont s ami ezzel — legalábbis történelmi *genezisében* — azonos: a munkamegosztást. A munkamegosztás s ezzel a produktivitás növekedése a tárgyi gazdagsággal együtt megteremti a szükségletek gazdagságát és sokoldalúságát is, de ugyanezen munkamegosztás következtében „oszlanak meg” a szükségletek is: *a munkamegosztásban elfoglalt hely határozza meg a szükséglet-struktúrárt*, vagy legalább annak határait. Ez az ellentét nemcsak csúcspontját éri el a kapitalizmusban, hanem — mint látni fogjuk — a társadalom antinómia-rendszerének legfőbb antinómiájává válik.

Láttuk tehát, hogy mindazon új gazdasági felfedezésekben, melyeket Marx magáénak vallott, a *szükséglet fogalma* az egyik főszereplő, ha nem éppen *a* főszereplő. S ha egy pillantást vetünk az általa tudatosan meghaladott kategóriákra, azonnal látjuk, hogy ezekben a szükséglet szerepet nem játszik. A használati értéknek a klasszikus politikai gazdaságtan nem tulajdonított jelentőséget, evvel kapcsolatban tehát a probléma nem merül fel. Ha a munkás munkáját adja el a tőkésnek, akkor ennek az aktusnak mindkét — szükségletekre vonatkozó — mozzanata el-esik. Végül, ha kamatról, földjáradékról és profitról beszélünk, akkor sem jelenik meg a szükségletekre való vonatkozás.

Ez természetesen nem azt jelenti, mintha a klasszikus politikai gazdaságtan a szükséglet fogalma ne játszott volna szerepet, méghozzá döntő szerepet. Csakhogy egészen más *szempontból* és egészen más *vonatkozásban*, mint Marxnál. A szükséglet *elemzése* és *megítélése* a kapitalizmus szempontjából történt: ez az elemzés, illetve megítélés *tisztán ökonomiai* — az ökonomiai érték az egyetlen, a *legfőbb érték*, mely semmiféle más nézőpontból nem meghaladható. A munkás szükségletei a gazdaság *korlátai* — s mint ilyet is elemzik. A *fizetőképes keresletben megjelenő szükséglet* ugyanakkor a gazdasági fejlődés hajtóereje és eszköze. Marx már a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* szenvedélyesen utasítja el a politikai gazdaságtan tisztán ökonomiai (mert a kapitalizmus álláspontjából következő) szükségletfelfogását. A nemzetgazdaságtan számára — írja — „... mindaz, ami túlmegy a legeslegelvontabb szükségleten — akár mint passzív élvezet, akár mint tevékenységnyilvánítás — fényűzésnek jelenik meg.” (Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, Bp. 1962, 81. o.)

Majd: „A társadalom — ahogy a nemzetgazdász számára megjelenik

— a polgári társadalom, amelyben minden egyén szükségletek egésze, és a másik számára, éppúgy, mint a másik az ő számára, csak annyiban létezik, amennyiben egymás számára kölcsönösen eszközzé válnak.”¹ (Uo. 88/89. o.)

A szükséglet fogalmának a gazdasági szükségletekre való redukciója — Marx szerint — a szükségletek elidegenedésének (kapitalista elidegenedésének) kifejeződése illetve kifejezése. Azé a társadalomé, melyben a termelés célja nem a szükségletek kielégítése, hanem a tőke értékesítése: azé a társadalomé, melyben a szükségletek rendszerét a munkamegosztás konstituálja, melyben a szükséglet csak a piacon — fizetőképes kereslet formájában — jelenik meg. A következőkben még részletesen elemezni fogjuk az „egyesült termelők” társadalmának Marx által elképzelt szükséglet-struktúráját. Itt csak a következőket akarjuk kiemelni. Mindenekelőtt: az „egyesült termelők” társadalma *nem a produktivitás állandó növekedése szempontjából* fog különbözni a kapitalizmustól. A produktivitás növekedése azonban csak a használati értékek mennyiségével (és minőségével) van korrelációban, a társadalom „anyagi gazdagság”-át növeli, tehát szükségleteket elégít ki és termel. Nincs közvetlen viszonya az érték (csereérték) termelésével, mivel az a szükséges munkaidővel áll korrelációban.² Persze: a produktivitás növekedésének az értéktörvény közvetítésével is lehet vonatkozása a szükségletekre, amennyiben a társadalmilag szükséges munkaidőt úgy csökkentik, hogy a munkás számára lehetővé váljék „magasabb rendű” szükségleteinek kielégítése. De: Marx koncepciója szerint ez a kapitalizmusban sosem realizálódhat. Részben, mert a munkaidő csökkentésének a tőke értékesítése határt szab, másrészt — s ez, mint látni fogjuk, az igazán döntő — mert eleve nem alakulhat ki az emberek átlagának olyan szükségletstruktúrája, mely a szabad idő „magasabb szükségletek” kielégítésére való fordítását lehetővé teszi. Ez a lehetőség csak az „egyesült termelők” társadalmában valósulhat meg. Abban a társadalomban, melyben a szükségletek nem a piacon jelennek meg, melyben a *primér éppen a szükségletek felmérése* s a munkaerő és munkaidő ezek szerinti elosztása. Abban a társadalomban, melyben az egész szükségletstruktúra átalakul (s ezen belül a munka is életszükségletté válik). Abban a társadalomban, melyben az emberek a javakból szükségleteik szerint részesednek, de melyben nem az anyagi javakra vonatkozó szükségletek lesznek a primérek, hanem a „magasabb rendű tevékenységekre” vonatkozóak s mindenekeelőtt: *a másik emberre, nem mint eszközre, hanem mint célra irányuló szükséglet.*

Most már nem tekinthetjük többé „véletlennek” a szükségletfogalom titkos „főszerepét” Marx gazdasági kategóriáiban, de azt sem, hogy a politikai gazdaságtan (és a kapitalizmus) kritikáiban a szükségletfogalom

¹ Az elutasító értékelés egyértelmű: a kanti „Az ember ne legyen a másik ember számára pusztán eszköz” imperatívusán alapul.

² *A tőke*, I.

nincs definiálva. Marx szükségletkategóriái (mert, mint látni fogjuk, több szükségletértelmezése van) *nem ökonomiai kategóriák* — legalábbis többségükben nem azok. Marx szükségletfogalmai — művének főtendenciáját figyelembe véve — ökonomián kívüli, *történetfilozófiai kategóriák illetve antropológiai érték kategóriák*. Ezért nem is definiálhatók az ökonomia rendszerében. Ahhoz, hogy a kapitalizmus ökonomiai kategóriái mint az elidegenedett szükségletek kategóriái legyenek elemezhetőek (mert vajon nem elidegenedett szükséglet-e a tőke értékesítési szükséglete, a munkamegosztás által „feladott” szükségletrendszer, a szükségletek piacon való — post festa — megjelenése, a munkások szükségleteinek a „létfenntartási cikkekre” való korlátozása vagy akár a szükségletek manipulációja?), meg kellett alkotni a „nem elidegenedett szükségletrendszer” pozitív érték kategóriáját, melynek teljes kibontakozását és megvalósulását egy olyan jövőben tételezzük, melyben az ökonomia is ennek az „emberi” szükségletrendszernek lesz alárendelve.

*

Mielőtt Marx — a szükségletekre vonatkozó — filozófiai összkoncepciójának részletesebb elemzésére rátérnénk, röviden át kell tekintenünk, hogy milyen különböző értelmezésekben használja ezt a fogalmat. *Nincs Marxnak olyan jelentékeny filozófiai vagy gazdaságtani műve, melyben ne kísérletezne újra és újra* (gyakorta több nekifutásban) *a szükséglet típusok osztályozásával*. Az osztályozás szempontjai nagyon különbözőek. A csoportosítás hol történetfilozófiai-antropológiai szempontból történik, hol a szükségleteket létrehozó, illetve azokkal korrelációban lévő *objektívációk* szempontjából, hol *ökonomiai* szempontból (különösen a kereslet és kínálat elemzésénél), hol az „emberi gazdagság” érték kategóriájának — tudatosan értékelő — alkalmazásával. Hozzá kell tennünk, hogy majdnem minden csoportosítási típus tartalmaz értékelést, még akkor is, ha nem közvetlenül érték kategória az osztályozás alapja.

Ezek a különböző nézőpontok bizonyos *heterogenitásra* vezetnek magában az osztályozásban. Ez önmagában nem okozna problémát Marx álláspontjának leírásában, ha a különböző nézőpontok mindig tudatosan „külön lennének tartva”. Azonban gyakran a „nézőpontok” maguk sem tiszták és egyértelműek. Különösen azért nem, mert az *értékelő* szempont sok helyütt *nem tudatosan* konstituálja az osztályozást. Továbbá azért sem, mert az ökonomiai szükségletosztályozást többnyire keresztvezik (áthatják) a filozófiai fogalmak. Végül, de nem utolsósorban, mert a történetfilozófiai-antropológiai szükséglet-csoportosítást nem kevészer befolyásolja a kapitalista társadalom status quója. Az utóbbi — és nem egy le nem küzdött feuerbachianizmus — az oka annak, hogy Marx olyan nehezen tud megszabadulni a természetes szükségletfogalomtól, holott erre újra és újra kísérletet tesz.

A legproblémamentesebb a *szükségletek csoportosítása az objektívációk, illetve általában a „tárgyak”, továbbá az ezekre vonatkozó tevékenységek, érzelmek, szenvedélyek szempontjából.* (Hogy a szükséglet tárgya és a szükséglet Marxnál mindig korrelatívék, azt a filozófiai szükségletfogalom elemzésénél látni fogjuk.) A szükségletek típusa attól függ, hogy milyen tárgyra, illetve tárgyra vonatkozó tevékenységre irányulnak. A legáltalánosabb marxi felosztás — ebből a szempontból — „anyagi” és „szellemi” szükségleteket különböztet meg, de beszél politikai szükségleteiről, a társas együttélés szükségleteiről, munka (tevékenység)-szükségleteiről. Az értékelés ezekben a csoportosításokban nem általánosan keresztülvezetett szempont. Az anyagi szükséglet kielégítése nemcsak alapvető életfeltételünk, de az anyagi szükségletek bővülése az ember „gazdagodásának” jele; ugyanakkor a „szellemi szükséglet” lehet elidegenedett. *Az értékelés a szükségletstruktúra egészére vonatkozik, amint erre a későbbiekben még rátérünk.*³

A *történetfilozófiai-antropológiai osztályozás* a következő kategóriákban történik: „természetes szükségletek”, illetve „társadalmilag termelt” szükségletek. (Az előbbivel szinonimák: időnként-helyenként „fizikai szükségletek” vagy „szükséges” vagy „szükségszerű szükségletek”, az utóbbival: „társadalmi szükségletek”, legalábbis a szó egyik használatában.) Nos: hogyan értelmezi Marx ezeket a csoportokat?

A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* ezt írja: „... az ember még a fizikai szükséglettől szabadon is termel és az attól való szabadságban termel csak igazán;”. (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 50. o.) A „fizikai szükséglet” ebben az értelmezésben szinonim a *biológiai* szükséglettel, a pusztá életfeltételek biztosítására irányuló szükségletekkel. Marx itt távolabb áll a szükségletek naturális értelmezésétől (minden terminológiai látszat ellenére is), mint néhány férfikori művében. Nem azzal, hogy az állati-biológiai szükségletek radikálisan új emberi-társadalmi tartalmáról beszél (ez Marxnál a későbbiekben sem válik — egyes megfogalmazásoktól tekintve — kétségessé), hanem azzal, hogy az „emberi” szükségletek, noha társadalmi tartalmú, de mégis biológiai-fiziológiai „természetű” — szükségletekre való *redukcióját a kapitalista társadalom* termékeként fogja fel. A polgári társadalom rendeli az emberi értekeket a „nyers, praktikus szükségletek” alá, ez teszi a szükségleteket „elvonatkká”, éppen azért, hogy a pusztá létfenntartásra irányuló szükségletek korlátozva. A „létfenntartásra irányuló szükségletek” ezért *nem* képezhetik itt a szükségletek egy önálló, történetfilozófiai általános csoportját.

A későbbiekben *ökonómiai* szempont teszi szükségessé azt a csoportosítást, mely több-kevesebb változtatással (és értelmezéssel) az érett mű-

³ Egyes konkrét előfordulási helyeken természetesen kimutatható értékakcentus egyik vagy másik irányban: ez azonban mindig a tárgyalt *probléma* függvénye, amiből a koncepció egészére nem vonhatunk le következtetést.

vek során végigvonul: ez — mint mondtuk — a „természetes” és „társadalmilag termelt” szükségletek megkülönböztetése. Az ökonómiai szempont — mint erre már utaltunk — a többletmunka és az értéktöbblet *genezisének* megmagyarázása, jobban mondva *lehetőségük* magyarázata. De motiválja ezt a *létező* kapitalista társadalom *status quo*-jából való kiindulás, s a kapitalizmus kritikájának vezető szempontja: a *kiszákmányolás* tényének feltárása.

Vessünk egy pillantást arra, hol és milyen összefüggésben merülnek fel ezek a kategóriák. (Csak a fontosabb előfordulási helyekre utalunk.) A *Grundrissében* a „fogyasztóképeség”, mint szükséglet megteremtéséről beszél a kapitalista társadalomban, ebben különböztetve meg a „társadalmiság által teremtett” és a „természetes” szükségleteket. (Bevezetés, 15. l.). Ugyancsak a kapitalizmusról írva (231. l.): A tőke, „mint a gazdagság általános formája utáni nyughatatlan törekvés, a munkát természeti szükségleteinek határán túl hajtja, és ily módon megteremti a gazdag individualitás fejlődése számára szükséges materiális elemeket, amely természetesen éppoly mindenoldalú, mint fogyasztásában, és amelynek munkája éppen azért nem úgy jelenik meg, mint munka, hanem mint magának a tevékenységnek teljes kibontakozása, amelyben a *természeti szükségyszerűség közvetlen formájában eltűnt; mert a természeti szükséglet helyére a történelmileg kialakított lépett...*” (*Grundrisse*, 231. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Ugyancsak a *Grundrissében* olvashatjuk: „A *luxus természetileg szükségyszerűnek* az ellentéte. A *szükségyszerű szükségletek* annak az egyednek a szükségletei, amely maga egy *természeti szubjektummá* redukálódott. Az ipar fejlődése megszünteti mindezen természeti szükségyszerűséget, mindezen luxust — a polgári társadalomban mindenestre csupán *ellenmondásos* módon, amennyiben ez a fejlődés maga ismét meghatározott történelmi mértéket állít mint *szükségyszerűt* a luxus ellenében.” (*Grundrisse*, 426. o.) (A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) A *tőkében* a „természeti szükségletek” kategóriája a *munkaerő értékének* meghatározásával kapcsolatban merül fel. „Maguk a *természetes szükségletek*, például a táplálkozás, a ruházkodás, a fűtés, a lakás stb., az egyes országok éghajlati és egyéb természeti sajátosságai szerint különbözöek. Másrészt az úgynevezett *elengedhetetlen szükségletek* (ezeket — Marx eredeti terminológiájának megfelelően — mindig „szükségyszerű szükségleteknek” fordítom — H. Á.) terjedelme, valamint kielégítésük módja maga is történelmi termék, s ezért nagy részben függ az ország kulturális fokától, többek között lényegesen attól is, hogy milyen feltételek között s ezért milyen szokásokkal és életigényekkel alakult ki a szabad munkások osztálya. Ellentétben tehát a többi áruval, a munkaerő érték meghatározása egy *történelmi és erkölcsi elemet* is tartalmaz.” (MEM. 23. A *tőke*, I. 163. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) Végül is a munkaerő értékének meghatározása így hangzik: „A munkaerő értékét az átlagmunkás *szokásszerűen* szükséges létfenntartási eszkö-

zeinek értéke határozza meg." (MEM. 23. *A tőke*, I. 483. o.) (Kiemelés tőlem — H.Á.) Az említett osztályozás azonban mégis újra, itt is megjelenik. A munkaerő értékének országok közötti különbségét tárgyalva Marx újfent ezt írja: „A nemzeti munkabérek összehasonlításánál tehát az összes mozzanatokat mérlegelni kell, melyek a munkaerő érték nagyságának változását meghatározzák, a természetes és a történelmileg kifejlődött elemi létszükségletek árát és terjedelmét...” (MEM. 23. *A tőke*, I. 521.) (Kiemelés tőlem — H. Á.) A kérdés elomzéséhez még azt a marxi gondolatot szeretném hozzáfűzni, mely szerint az anyagi termelés mindig a szükségszerűség birodalma volt, és az „egyesült termelők” társadalmában is az marad. A termelőerők fejlődésével „...bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek”. (MEM. 25. *A tőke*, III. Bp. 1967. 786. o.) (Kiemelés tőlem — H. Á.)

Világos mindobbból, hogy a „természetes szükségletek” kategóriája Marxnál — legalábbis a *Grundrissétől* *A tőkégig* bezárólag — azonos maradt, ellenben a „szükségszerű szükségletek” fogalma jelentésváltozáson ment át. Vizsgáljuk meg először a „természetes szükségletek” csoportját.

A „természetes szükségletek” az emberi élet pusztá fenntartására (létfenntartásra) irányulnak. Ezek természetileg szükségszerűek azért, mert az ember kielégítésük nélkül nem tudja fenntartani magát mint pusztá természeti lényt. Nem azonosak az állati szükségletekkel, mivel az embernek — mint természeti lénynek — önfenntartásához olyan feltételekre is szüksége van (fűtés, ruházkodás), melyekre az állatnak nincs „szükséglete”. Így az ember — mint természeti lény — fenntartására irányuló szükségletek is társadalmiak (közismert a *Grundrisse* azon passzusa, mely szerint más az az éhség, melyet késsel és villával elégítenek ki, mint nyers hús fogyasztásával), a kielégítés módja társadalmisíthatja magát a szükségletet. Ennek ellenére: a „természetes szükségleteknek” mint önálló „szükséglet-csoportnak” megalkotása és szembeállítás a „társadalmi” vagy „társadalmilag termelt” szükségletekkel ellentmond Marx filozófiai szükségletelméletének, vagy legalábbis nem illeszkedik ebbe koherensen. Ha a szükségleteket, mint szükséglet-struktúrát elemezzük — és Marx, mint még látni fogjuk, ezt teszi —, továbbá az egész szükséglet-struktúrát csak az össztársadalmi viszonyokhoz való korrelációjában tartjuk értelmezhetőnek (mint ez az *Anti-Proudhonból* vett idézetből is láthatóvá lesz), akkor csak társadalmilag termelt szükségletek léteznek — a „természetes szükségletek” (kielégítésük módja megváltoztatja magát a szükségletet) is ilyen jellegűek.

A „természetes szükségletek” és „társadalmilag termelt szükségletek” ellentétének feloldására — mint láttuk — Marx szerint az ipari termelés ad lehetőséget, még ha — a kapitalista társadalomban — ellentmondásosan is, még ha ez a társadalom az ellentétet — ideiglenesen — újra is termeli. A „természetes” és „társadalmilag termelt” szükségletek közötti ellentmondás megszüntetése tehát a természeti korlátok visszaszorításá-

nak következménye — az objektív és szubjektív természeti korlátok visszaszorítása *korrelatív*, a külső és belső természet között Marx nem tesz különbséget. Ez a zseniális gondolat azonban még nem tette volna önmagában szükségessé a „természetes szükségletek” csoportjának különálló megalkotását, hiszen a külső természet is csak a társadalommal való korrelációban, a társadalmisítás folyamatában, az ember és természet közötti anyagcserében létezik az ember számára.

Ha a „természetes szükségletek” csoportja a marxi összfilozófiai koncepcióban nem is értelmezhető, az a gondolat, melyet Marx e csoport megalkotásával ki akart fejezni, nagyon kézenfekvő és egyszerű. Nevezetesen arról van szó, hogy az ipari termelés, a produktivitás kapitalista fejlődése teszi az emberiség számára véglegesen (Marx szerint: visszavonhatatlanul) lehetségessé, hogy a pusztá fizikai lét fenntartása az emberek számára megszűnjön *különálló*, a mindennapi tevékenységet *megszervező* cél és probléma lenni, hogy az emberek ne azért dolgozzanak, hogy megtöltsék maguk és gyermekeik gyomrát, hogy megóvják magukat és családjukat a fagyhaláltól. Marx nem ismerte azon primitív társadalmak sokaságát, melyekben éh- vagy fagyhalál nem volt probléma, de ismerte az antikvitás és középkor e szempontból hasonlóan „problémamentes” évszázadait. Az ipari termelés fejlődése azonban nem egyszerűen módot ad a „természetes szükségletek” bőséges kielégítésére, hanem magát a problémát (az ellentétet) szünteti meg — lehetősége szerint — *egyszer és mindenkorra*. A *Gazdasági-filozófiai kéziratoknak* az a mély gondolata, mely szerint voltaképpen a kapitalista társadalom az, mely a „fizikai szükségletekre” való redukciót végrehajtja, tehát a „természetes szükségletek” különálló csoportját konstituálja, itt mint az ellentét kapitalista *újratermelése* jelenik meg. Nem kétséges, hogy ebben a hangsúlyeltolódásban a kapitalista termeléshez való *pozitívabb értékviszony* (értékítélet) fejeződik ki.

Ha tehát a „természetes szükségletek” különálló csoportjának megalkotása véleményünk szerint nem illeszkedik is szervesen a marxi filozófiai szükségletelméletbe általában, s mint efféle különálló „csoportot” egy mai marxista szükségletelméletben nem is tartanánk meg, ettől még nem tartjuk — ezen belül — értelmezhetetlenné. Véleményünk szerint a „természetes szükségletek” nem szükséglet-csoport, de *határfogalom*. Az a — társadalmanként változó — határ, melyet átlépve az emberi élet, mint olyan, nem reprodukálható, tehát az egyszerű létezés határa. (Így pl. az indiai vagy pakisztáni tömeges éhhalál ennek a határnak túllépését jelzi, illetve fejezi ki.) Merő arisztokratizmus volna — legalább a mi világunkban — ezt a határfogalmat a szükségletek tárgyalásából eliminálni. Magam részéről itt nem „természetes szükségletekről”, de a *szükségletkielégítés egzisztenciális határáról beszélnék*.

Mondottuk, hogy a „szükségyszerű szükségletek” értelmezésében a *Grundrisse* és *A tőke* között jelentésváltozás következik be. A *Grund-*

rissében a szükségszerű szükségletek *szinonimák* a természetes szükségletekkel. A *tökében* azonban a *megkülönböztetés* válik lényegessé. A „szükségszerű” szükségletek olyan *történelmileg kialakult és nem a pusztán létfenntartásra irányuló szükségletek*, melyekben döntő a *kulturális és morális* mozzanat, továbbá *szokás*, melyek kielégítése hozzátartozik egy adott társadalomban élő, adott osztályhoz tartozó emberek „normális” életéhez. Az a kvantum, amelyet egy adott korban vagy osztálynál „szükségszerű létfenntartási cikkeknél vagy eszközöknek” nevezünk, az életszükségletek valamint a „szükségszerű szükségletek” kielégítésére szolgál.

A „szükségszerű szükségletek” fogalma — ebben az értelmezésben — nagyon is fontos, bár pusztán leíró fogalom. Ha empirikusan felmérjük, hogy egy adott társadalom vagy osztály tagjai milyen szükségleteik kielégítésével érzik vagy tudják életüket — a munkamegosztás adott szintjén — „normálisnak”, akkor eljutunk a „szükségszerű szükségletek” fogalmához. A szükségszerű szükségletek terjedelme és tartalma ezért — koronként és osztályonként — nagyon különböző lehet. Egy mai amerikai munkás számára mások a „szükségszerű szükségletek”, mint egy Marx-korabeli angol vagy mint egy mai hindu munkás számára. Ebben az értelemben beszél Marx a szükségletekről az *Anti-Proudhonban* is, mikor azt írja, hogy ellentét feszül a munkások szükségletei és lehetőségei között, ami nem jelent mást, mint hogy a munkások szükségszerű szükségletei nem elégíthetők ki, mivel nem esnek össze fizetőképes keresletükkel.

Mondottuk, hogy a „szükségszerű szükségletek” kategóriáját rendkívül fontos, mondhatnánk: szociológiailag jelentős leíró fogalomnak tartjuk. Azonban éppen e fogalom leíró jellege teszi tartalmát filozófiailag elmosódottá. Így pl. mikor Marx a korabeli angol munkások „szükségszerű szükségleteiről” beszél, ezeken *nem pusztán az anyagi szükségleteket érti*, hanem mindazokat a nem-anyagi szükségleteket is, melyek az „átlag” fogalmában értelmezhetők. Ismert kérdőívében ebben a kategóriában szerepelnek az oktatás, a könyvek, a szakszervezeti tagság is. Mivel azonban a szükségletek kielégítése (adott korban és körülmények között) anyagiakhoz kötött, pénzen „vásárolható” — a szakszervezeti tagság esetében Marx a szakszervezeti *adóra* kérdez — e szükségletek „szükségszerű szükségletekként” értelmezhetők, a kielégítésükre fordított érték-mennyiség beleszámít a munkaerő értékébe. Ugyanakkor nem tartoznak a szükségszerű szükségletek kategóriájába azok a szükségletek, melyek egyénié, mivel nincsen „átlaguk”, s különösen nem azok a szükségletek, melyek egyénié, valamint melyek kielégítése nem „megvásárolható”. Így kerülnek azután homogén szükségletek különböző kategóriákba (mint látni fogjuk: hús mint szükségszerű szükséglet, padlizsán mint luxus-szükséglet), heterogének pedig ugyanabba a kategóriába (pálinkaivás és szakszervezeti tagság mint szükségszerű szükséglet).

Mikor azonban Marx nem empirikusan, hanem filozófiailag határozza meg a „szükségszerű szükségletek” mibenlétét, akkor *tartalmilag* egészen eltérő eredményre jut. Az anyagi termelés birodalma a szükségszerűség birodalma — s az marad az „egyesült termelők” társadalmában is. Ebben az értelmezésben „szükségszerű szükségletek” az anyagi termelésben termelt — és mindig növekvő — szükségletek. Az „egyesült termelők” társadalmában az *anyagi* szükségleteket kell felmérni (fogyasztás és termelés szükségleteit) és ezekhez szabni a munkaerő és munkaidő elosztását. A szellemi, erkölcsi szükségletek, a közösségre irányuló szükségletek ebben a vonatkozásban és értelmezésben ellentétei a szükségszerű szükségleteknek. Ezeket — legalábbis a jövőben — nem a munkamegosztásban elfoglalt hely „szabja meg”, mivel *individuaisak* lesznek, semmiféle átlagban ki nem fejezhetők, s kielégítésük, meg nem vásárolható (már azért sem, mert pénz sem lesz). Ezek tehát az úgynevezett „szabad” szükségletek, a voltaképpen *szabadság birodalmára* jellemzőek.

Hadd térjünk vissza még röviden a „természetes szükségletek” naturalis, illetve nem naturalis meghatározásának problémájára. Miután Marxnál — mint még látni fogjuk — a szükséglet egyfajta *szubjektum—objektum korreláció*, természetes, hogy a probléma a tárgy (a szükségletek tárgyának) szempontjából is felvetődik — ugyanis a *használati érték* szempontjából. A szükségletek naturalis értelmezése feltételezi a használati érték naturalis értelmezését, ahogy az előbbi meghaladása az utóbbi meghaladását is tételezi.

E probléma vonatkozásában csak tendenciáról beszélhetünk, hiszen előfordul, hogy *ugyanazon a művön belül* Marx eltérő értelmezéseket ad. A *tőkében* a használati érték úgy van meghatározva, mint az áru „természeti formája”, mely az egyén *természethez való viszonyát* fejezi ki. (Ugyanez a definíció szerepel már az 1857—58-as gazdasági kéziratokban, I. *Grundrisse*, 905. l.) Az *Értéktöbbletelméletekben* is találkozunk hasonló vagy még élesebben naturalista felfogással. Így pl. a III. kötet 266. oldalán: „A használati érték a dolgok és emberek közti természeti vonatkozást fejezi ki, ténylegesen a dolgok létezését az emberek számára. A cseréérték... a dolog társadalmi létezése.” (*Értéktöbbletelméletek*, Bp., 1963.) De ugyanezen kötet 390. oldalán a következőket olvashatjuk: „... a gazdaság önálló anyagi alakja eltűnik, és a gazdagság már csupán az emberek tevékenykedéseként jelenik meg. Mindaz, ami nem emberi tevékenység, munka eredménye, *az természet és mint ilyen, nem társadalmi gazdagság*. A javak-világának fantomja szertefoszlik, és ez már csak mint az emberi munka állandóan eltűnő és állandóan újra-létrehozott objektívalódása jelenik meg.” (*Értéktöbbletelméletek*, III. A dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.)

Ha most rátérünk annak elemzésére, hogyan csoportosította Marx a szükségleteket *ökonómiai szempontból* (kereslet és kínálat szempontjá-

ból), nem veszünk búcsút végképp a szükségletek előbb tárgyait felfogásaitól. A csoportosítás („szükségszerű szükségletek”, „luxusszükségletek” vagy „valódi” szükségletek) Marxnál *nem mindig és nem pusztán ökonomiai jelentőségű*.⁴ A csak gazdaságilag egyértelműen értelmezhető felosztás többnyire történetfilozófiai elemeket is tartalmaz, és igen sokszor kap értékelő hangsúlyt. A kérdés a következő: lehet-e a szükségleteket illetve a tárgyakat, melyekre irányulnak, *tartalmuk* alapján, *minőségük* alapján a szükségesség és a luxus kategóriába osztani, illetve csupán — vagy elsősorban — a fizetőképes kereslet dönt arról, hogy valamely szükséglet luxusszükséglet és tárgya luxustárgy-e.

Az *Anti-Proudhon*ban a két megoldás nincs elégségesen differenciálva. Igaz, Marx hajlik a tiszta ökonomiai értelmezés felé. Vitatkozva Proudhonnak azzal a felfogásával, mely szerint a leginkább használt tárgyak egyúttal a leghasznosabbak is (akkor pl. a pálinkát a leghasznosabb fogyasztási cikkek közé kellene sorolnunk!), arra az álláspontra helyezkedik, hogy a szükségszerű szükségletek konkrét tartalmáról a termelés dönt: minél több munkaerő-ráfordítással termelnek egy árut, annál inkább a luxustermékek közé tartozik. Ugyanakkor — és ugyanazon a helyen — megjelenik azonban az ezzel az értelmezéssel szemben álló, nem ökonomiai definíció. Így pl. a következőket írja: „... a legnélkülözhetetlenebb cikkek, mint a gabona, a hús stb. ára emelkedik, míg a gyapot, a cukor, a kávé stb. ára meglepő mértékben állandóan esik. Sőt, még a tulajdonképpeni élelmiszerek közül is azok, amelyek fényűzési cikkek, mint pl. az articsóka, a spárga stb., ma aránylag olcsóbbak, mint a legszükségesebb élelmiszerek. Korunkban a feleslegeset könnyebb termelni, mint a szükségeset.” (MEM. 4. *A filozófia nyomórúsága*, 88. o.) Ebben az értelmezésben azonban a „luxustermék” vagy „luxusszükséglet” nem gazdasági kategória többé, és a „szükségszerű szükségletek” leíró-szociológiai fogalmának ellentétpárjaként funkcionál, meghatározásában döntő szerepet játszanak „morális”, „történelmi” elemek, szokások stb. Ezek szerint luxusszükséglet mindaz, ami szokászerűen nem tartozik a munkások szükségletrendszerébe. Az ökonomiai értelmezés szerint azonban luxusszükséglet az, melynek tárgya — tárgyának birtoklása, fogyasztása — meghaladja a munkások fizetőképes keresletét. Az utóbbi értelemben azonban nem lehet azt mondani, hogy a luxusszükségletek tárgyai olcsóbbakká válnak, hanem csak azt, hogy amelyik termék olcsóbbá válik, mint más hasonló funkciójú termék (pl. élelmiszer), az *nem luxustermék többé*. (A példák mutatják, hogy de facto ez is történt: az articsóka vagy a cukor ma már semmiféle vonatkozásban nem számítható luxustermékek közé).

Hasonló problémák merülnek fel — ugyanezen osztályozással kap-

⁴ A természetes szükségletek-luxusszükségletek ellentétpár csak a *Grundriss*ében szerepel, ahol — mint láttuk — Marx még nem különböztette meg az előbbieket a „szükségszerű szükségletektől”.

csolatban — *A tőke* II. kötetében. Itt a fogyasztási cikkek felosztása a következő: „... a szükséges fogyasztási cikkek, (...) amikor is teljesen mellékes, hogy egy olyan termék, mint például a dohány, fiziológiai szempontból szükséges fogyasztási cikk-e vagy sem; elegendő, hogy a szokás alapján az.” (367. o.) És: „*Luxus* fogyasztási cikkekre, amelyek csak a tőkésosztály fogyasztásába kerülnek bele, tehát csak elköltésre kerülő értéktöbbletre cserélhetők, ez pedig sohasem válik a munkás osztályrészévé.” (uo.) Úgy hiszem, hogy ez az értelmezés az egyedül releváns — különböző konkrét körülmények között szintúgy konkrétan alkalmazva — a luxustermékek és luxusszükségletek meghatározására. *Semmilyen* konkrét terméknek vagy szükségletnek nem „tulajdonsága”, hogy luxustermék vagy luxusszükséglet; luxustermék, illetve, -szükséglet mivoltáról *egyedül az dönt*, hogy a lakosság többsége vagy csak a társadalmi munkamegosztás következtében a fizetőképes kereslet jóval magasabb szintjét reprezentáló kisebbsége az, mely a szükséglet tárgyát birtokolhatja vagy használhatja, szükségletét kielégítheti. A termelőkenység növekedése következtében, továbbá társadalmi struktúraváltozások következtében korábbi luxusszükségletek szükségyszerű szükségletekké válnak anélkül, hogy minőségük egy jottányit is megváltoznék. (Ahogy a fordítottja is igaz lehet: éppen Marx elemezte, hogy a tőkés reprodukció beindulásakor Angliában a korábbi szükségyszerű szükségletek egy része luxusszükségletté vált.) Magunk részéről ezért *ezt* a marxi koncepciót fogadjuk el, és a „luxusszükségletek” kategóriáját csak ökonomóiiai szempontból tartjuk értelmezhetőnek.

Az említett probléma nem itt, hanem a későbbi fejtegetések során jelentkezik. A kapitalizmus prosperitás-korszakairól írva Marx a következőket mondja: „... a munkásosztály... időlegesen részt vesz a számára egyébként hozzáférhetetlen luxuscikkek... fogyasztásában is...” (MEM. 24. *A tőke*, II. 361. o.) Ha azonban a fizetőképes kereslet a munkásosztályban is jelen van, akkor a munkásosztály nem „luxusszükségletet” elégít ki, hanem a szükséglet megszűnik luxusszükséglet lenni (éppen az előbbi koncepció szerint). A „luxustermék” és „luxusszükséglet” fogalmának ez a kétértelmősége azonban nagyon is koherensen illeszkedik bele Marx összkoncepciójába. Abba a koncepcióba ugyanis, mely szerint az efféle „luxustermékek” elérhetősége az egész lakosság számára csak *kivételes* és *rövid* periódusokra jellemző. A prosperitást a válság követi, melyben ugyanezek a cikkek (és szükségletkielégítések) megint elérhetetlenek lesznek. Ma — a kapitalizmus fejlődésének tapasztalatait figyelembe véve — inkább azt mondhatnánk (amit Marx különben mindig állított is), hogy minden társadalmi munkamegosztáson alapuló társadalom állandóan újratermeli a szükségletek e gazdaságilag különálló két osztályát: a szükségyszerű és luxusszükségletek csoportját, hogy csak az „egyesült termelők” társadalmi tudja ezt az ellentétet megszüntetni, nemcsak amennyiben megszűnnek az úgynevezett „luxus-

szükségletek”, hanem amennyiben átalakul a „szükségszerű szükségletek” rendszere is, utat nyitva az individuális „szabad szükségletek” kibontakozásának. Pusztán azt tagadjuk, hogy a „luxusszükségletek” tartalmuk és minőségük szerint meghatározhatók lennének, hogy a szükségletek *konkrét minőségük vagy mennyiségük szerint* „szükségszerű”, illetve „luxusszükségletekre” egyáltalán feloszthatók.

Bizonyos konkrét értékelő-kategóriák az előbb elemzett csoportosításokban is feltűnnek — egy helyütt pl. Marx „valóságos” és „képzelt” használati értékekről beszél (*Theorien* 26/1. 130. l.), de a *főtrendencia* mégis az értékelő kategóriák kiküszöbölése. Mégis: minden csoportosítás, osztályozás *bázisa és mértéke a szükséglet mint érték kategória*.

Mint mindenütt, itt is a gazdagság Marx legfőbb érték kategóriája. Ez ugyanakkor a klasszikus politikai gazdaságtan „gazdagság” kategóriájának kritikája. A politikai gazdaságtan „gazdagsága” egyenlő az anyagi gazdagsággal. Marx számára az anyagi gazdagság az „emberi” gazdagság szükséges *előfeltétele* ugyan, de nem több, mint annak *előfeltétele*. Ez csak a bázisa annak, hogy az összes emberi képességek és érzékek szabadon kibontakozhassanak, hogy megvalósulhasson *minden individuum* szabad és sokoldalú tevékenysége. A szükséglet, mint érték kategória, nem más, mint *ennek a gazdagságnak a szüksége*. A *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* írja: „Látjuk, hogy a nemzetgazdasági *g a z d a g s á g* és *n y o m o r ú s á g* helyébe a *g a z d a g e m b e r* és a *g a z d a g e m b e r i* szükséglet lép. A *g a z d a g e m b e r* egyúttal az *emberi életnyilvánítás* egy totalitását *s z ü k s é g e l ő e m b e r*.” (*Gazdasági-filozófiai kéziratok*, 76. o.) (Dőlt betűs kiemelés tőlem — H. Á.) Majd: „... a magántulajdon nem tudja a nyers szükségletet *e m b e r i* szükségletté tenni.” (uo. 79. o.) *Marx a „gazdag emberi szükséglet” értéke szempontjából utasítja el a kapitalista magántulajdon társadalmát, mely képtelen a „nyers szükségleteket” „gazdag emberi szükségletekké változtatni” — termeljen akárminő nagy anyagi gazdagságot.*

A szükségletek érték kategóriájának *kidolgozása* a fiatal Marx műve. A férfi Marxnál ez a kategória már adott, már kiindulópont — nincs szüksége arra, hogy újra elemezze. Mégis gyakran megjelenik a későbbiekben *közvetlen és nyílt* formában. Emlékezzünk a már idézett gondolatra, melyben a tőke értékesítési szükségleteivel a munkás „fejlődési szükségleteit” állítja szembe, vagy — ami a legdöntőbb — az érték kategóriaként is funkcionáló *radikális szükségletek* fogalmára. (Ennek kulcsszerepére a marxi elméletben általában a későbbiekben még visszatérünk.) De gyakorta jelennek meg efféle „tisztá” értékfogalmak a kapitalizmus kritikájának *konklúziójaként* is: „nem az a baj, hogy túl sok létfenntartási eszközt termelnek a meglevő népességhez képest. Ellenkezőleg. Túl keveset termelnek ahhoz, hogy az a népesség zömét *tisztességesen és emberi módon* kielégítse.” (MEM. 25. *A tőke*, III. 264. o. Kiemelés tőlem — H. Á.)

De nem kell a tiszta érték kategóriák példáihoz folyamodnunk, hogy bizonyítsuk: minden szükségletekre vonatkozó ítélet a „gazdag, emberi szükségletek” pozitív értékén méretik. Mert miféle más alapja lenne Marxnak ahhoz, hogy *elutasítsa* luxusszükségletek és „szükségszerű szükségletek” bifurkációját? Miféle más alapon *utasíthatna* el egy társadalmat, mely az egyik oldalon gazdagságot, a másikon szegénységet teremt? Miféle más mértékkel *ítélhető* el egy gazdasági struktúra azért, mert az értékesítés szükségletei és nem a munkás fejlődési szükségletei dinamizmusának motívumai? Miféle más kiindulópontból *állíthatná szembe* az anyagi termelés birodalmával, mint a szükségszerűség birodalmával a szabad öntevékenység, a szabadság birodalmát? Hogyan *értékelhetné a jövő pozitív modelljében* — állandóan ismételve — olyan magasra a sokoldalú tevékenységre szolgáló *szabad időt* és a munka *életségiglet-té* válását — az előbbin mérve a társadalom *igazi gazdagságát*? Hogyan *igazolhatná* a magántulajdon megszüntetésével születő *individuális tulajdont* és a javak *egyéni* szükségletek szerinti elosztását? Bernstein éles szemmel vette észre Marx „értékelő” magatartását, és el akarta választani ezt a kapitalista társadalom ökonómiai *elemzésétől*. Pedig e kettő Marxnál elválaszthatatlan. Értékpremisszák nélkül Marx a kapitalizmus *immanens* kritikusa lenne, a kapitalizmus immanens elemzése nélkül pedig romantikus antikapitalista.

(Folytatjuk)

TANULMÁNYOK A PSZICHOLÓGIÁRÓL — NEGATÍV ELŐJELLEL

FEKETE J. JÓZSEF

1. Gigantopolis lakói békés természetűek, megszokták már, hogy néhány kiválasztott gondolkodik helyettük, semmilyen újdonságra nem reagálnak, mert úgy tudják, minden őket, érdekeiket szolgálja. Mint mindenütt, Gigantopolisban is vannak különcök, legalábbis egy, aki arra lesz figyelmes, hogy a legforgalmasabb utak, bevásárlóközpontok, sportcsarnokok mellett óriási hirdetőtáblákat állítanak fel. Amikor huzamosabb idő után sem kerül semmilyen szöveg a táblákra, rájön, hogy a hatalmas táblák tulajdonképpen sugárzó antennák, a vevők pedig az emberi fejek. Az erkölcsi fogékonysággal megáldott illető akadékoskodni kezd, s mint olyat, a hatalom hathatós módon kivonja a társadalomból (megölik). Az adók változatlanul sugározzák parancsaikat: „Ma ezt, holnap azt vegyél!” A lakosság vásárol, a tegnap vett árut kidobja, hogy legyen helye a ma vásároltat hová tenni. Mert vásárolni (s már nem birtokolni) gyönyörűség. Közben a legnagyobb forgalmazók tárgysorsjátékot is rendeznek. Azok között, akik egyhavi keresetüket tervszerűen olyan dolgokra költötték, amire az égvilágon semmi szükségük, kisorsolnak egy újabb semmit érő vacakot, amiből mindenkinek van otthonában legalább három. De akkor is élvezetes nyertesnek lenni, mert mindenki más ugyanakkor vesztes lesz.

A fogyasztói társadalom eme borzongató képét egy fanti (sci-fi) elbeszélésben találtam, s most találomra idéztem fel pontosan ennek az elbeszélésnek a mondandóját. Az elbeszélés egy a sok hasonló közül (írójára sem emlékszem), amelyek abból a premisszából indulnak ki, hogy a jövő (?) társadalma az egzakt tudományok végső kifejlesztése mellett nagy gondot fordít az alkalmazott pszichológia fejlesztésére, s főleg alkalmazására. Az alkalmazott pszichológia nagyszerű módszere az *Ideológiai manipulációnak*, az ember elszemélytelenítésének, hús—vér robottá formálásának, tökéletes alattvalóvá, a rendszer feltétel nélküli kiszolgálójává való alacsonyításának.

Hódi Sándor: *Pszichológia és ideológia*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1981.

A mai sci-fi mai fogyasztói társadalom bírálata, néhány vonásának eltúlozása és fiktív környezetbe, időbe helyezése, s ezért gyakori az a jelenségábrázolás, amikor a polgárnak nincs más feladata, mint hogy egyre nagyobb ütemben fogyasszon, hogy a tőke forgása, bővített újratermelése mind nagyobb profitot hozzon. De ezek az írások mindig magukban hordozzák azt a vészterhes lehetőséget, hogy a reklámszakemberek — pszichológusok — új program szerint kezdik formálni az emberi személyiséget (Hódi Sándor szerint nem lenne szabad ezt a kifejezést használnom, de megfelelőbbet nem tudok), kifejlesztik, előtérbe helyezik a gyűlölet, a pusztítás vagy valami más ösztönét, azt, amire az uralkodó ideológiának szüksége lehet.

2. Budapesten 1977-ben megjelent egy tanulmány a reklám pszichológiájáról. (Földi Katalin: *A reklám lélektana*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1977.) Figyeljük meg a kiadó nevét! Íme az intézményesített pszichológiai manipuláció lehetőségeinek felmérése, egyelőre csupán jogi és közgazdasági szempontból. De ha már a közgazdászok azzal foglalkoznak, hogy milyen kommunikációs lehetőségek, egységek, médiumok stb. hogyan használhatók ki a vásárlói mentalitás kialakításának céljaira, nehogy azt gondoljuk, másnak ilyesmi még nem jutott eszébe, hogy más területeken nem folynak hasonló kísérletek, kutatások.

3. A *Start*-ban olvastam a közelmúltban egy cikket (Tolnainak igaza van, néha érdekes dolgokra bukkanhatunk ebben a lapban), miszerint van már néhány évtizede, hogy az Egyesült Államokban egyfajta pszichológiai reklám-kísérletet végeztek. Filmvetítés közben a mozikban ezredmásodpercnyi időre bemutattak egy diapozitívot, olyasféle szöveggel, hogy vedd ezt a mosóport. A másik moziban egy csokoládéfajta vagy szappanféleség vásárlására szólították fel ugyanilyen módon a nézőket. A felirat villanásnyi ideig volt látható, a nézők semmiféle törést nem észleltek a film menetében, nem is tudták, hogy a feliratot is látták. Agyuk azonban valami módon regisztrálta az utasítást. A mozik környékén lévő önkiszolgálókban végzett megfigyelések alapján azonnal beültették a módszer *kereskedelmi* célokra történő alkalmazását.

Sorolhatnánk tovább is azokat a példákat, amelyek elég rossz fényben tüntetik fel az alkalmazott pszichológia egyes eredményeit. Ezeknek és hasonló példának az ismeretében olyan benyomásunk alakulhat ki erről a tudományról, hogy elszakadt attól az irányvonalától, amit érdeklődési köre, feladata jelölt ki. Noha egyes teoretikusok szerint a pszichológia feladata még mindig definiálatlan, úgy gondoljuk, hogy a lélekkel foglalkozó tudomány célkitűzése aligha lehet más, mint az egyes emberek lelki életében felvetődő problémák átélése, megoldása, tehát segítségnyújtás a tudomány lehetőségeihez mérten. Hódi Sándor szerint — s könyvének elolvasása után a laikusok szerint is — a pszichológia első önellenmondása már a célkitűzésénél is felmerül. Amíg az egyes

ember a pszichológiától az előbb elmondottakat várja el, azaz egyik oldalról arra törekszik, hogy felverekedje magát az egzakt tudományok közé, másfelől, mivel a segítség módjait nem ismeri, az uralkodó ideológia kiszolgálójává válik. Ha nem is úgy, ahogy első példánk ábrázolja, de hasonló drasztikus módon. Ugyanis az uralkodó ideológia feltételez és megszab egy uralkodó erkölcsöt is, az osztályérdekeknek megfelelőt (hogy az erkölcs nem általános érvényű, antropológusaink rég bizonyították), s a lelki problémákkal küzdő egyének általában amiatt kerülnek kapcsolatba a pszichológussal, mert gondolataik, vágyaik, tetteik sértik ezt az erkölcsöt. A pszichológia alkalmas arra, hogy az ilyen egyéneket *kiszűrje* a társadalomból, zárt intézterbe juttassa, elektrosokkok alá vesse őket. Szándékosan nem használtam a kifejezést, hogy „elektrosokkokkal gyógyítja őket”, mert tudtommal a hasonló agyi beavatkozások, nevezük őket agyomosásnak vagy lobotómiának, általában sikeresek, megszüntetik pl. az agresszivitás vélt központját, de olyan más elváltozásokat okoznak a páciens agyában, hogy az már soha nem térhet vissza teljes értékű emberként a normális életbe. (Közhely lenne már Ken Kesey regényére és az általa kiváltott orvos-etikai vitára hivatkozni.) Az effajta gyógykezelést pedig egyáltalán nem nevezhetjük humánusnak, noha a humanitás a tudomány fő célja, amit fogalmi tisztázatlansága és fejletlensége folytán nem tud teljesíteni. A pszichológia ideológiakritikája (Hódi Sándor könyve) szerint a pszichológia alapvetően feltételezett emberi tartalmának az elsikkadásával van baj; ugyanis kezdetben vala az elmélet, hogy a pszichológiának és az ideológiának az égvilágon semmi köze egymáshoz, azaz a lélekkel foglalkozó tudomány *Tiszta* tudomány, csupán tárgyára koncentrál, és missziót teljesít, megváltja az embert lelki gyötrelmeitől. (A tárgy érdekében engedtessek meg az itt-ott túlaradó túlzás.) Valószínűleg az imént idézett gondolat megszületésének pillanatában már tudták az elméleti szakemberek, hogy ilyen eszményi elképzelés nem teljesülhet, hiszen az ember társadalmi lény, alapvető lelki problémáit éppenséggel a társadalmi élet jelenségei indukálják. Osztályellentétek, osztályérdekek szembesülése lett a pszichológia, az ösztönelmélet, az alkalmazott lélektan rugója. Nem ma, ma csupán rájöttünk erre, s egyre kifejezettebben tárul eléink az igazság a pszichológiáról: az elképzelt *tiszta* tudományból alkalmazott tudomány lett. A lélekkel foglalkozó tudományt tehát belső ellentét feszíti, és ennek az ellentétnek a felismerése íratta Hódi Sándorral súlyos érvekkel alaposan alátámasztott periratát, legújabb könyvét. Lelkiismereti kérdés volt hát a szerző számára tanulmányainak megírása, a hivatás és a tudomány konfliktusának boncolása; mert hát hogyan is lehetne ép ésszel elviselni, hogy a magasztos hivatás folyton magában hordozza annak a lehetőségét, hogy „a nyílt tömegmanipuláció technológiájává vagy az uralmi viszonyokat igazoló rejtett legitimizáló apparátussá” váljék?

Hódi felismerte, hogy a lélektan tévútra tért, az ideológiai befolyá-

solás fegyverévé lett, s megállapításait más szerzők meggyőző gondolataival támasztja alá; könyvével egy lépcsőfokkal feljebb lépett a pszichológia tudományának újraértékelése felé. Bátran kérdez rá a lélektan már-már axiómákká vált tételeinek helytállóságára, szembeszegül nézetekkel, tanításokkal, iskolákkal, hogy a pszichológia ideológiai hátterét még jobban kidomborítsa. Így tulajdonképpen egy *Anti-pszichológia* körvonalait vázolta fel, mert könyvében csupán negatív oldaláról mutatja be a tudományt, már amennyire a tanulmányok keretei engedik.

Montaigne-től származtatják azt a mondatot, hogy: „Minden rokonszenvem azé, aki ellentmond s felvilágosít.” Hódi Sándor könyve e gondolat értelmében nagyon rokonszenves vitairat. Bizonyára nagy visszhangot kelt majd szakmai körökben, hiszen nem éppen hízelgő megállapításai — mondjuk így: vádjai — a lélektan legalapvetőbb kérdéseit alapjaikban rombolják. A könyv elolvasása után úgy tűnik, aligha tehet újabb lépést a pszichológia, amíg nem tisztázza tulajdonképpeni célját és feladatát, nem állapítja meg először a tényeket, fogalmakat, majd a terminológiát, amivel ezeket megnevezi. Ugyanis a szerző szerint a pszichológia terminológiája elavult, vagy egyenesen *téves*. Kötetének korlátozott keretei folytán csupán példákat említ, ezekből válogathatunk mi is, de igen kétségessé teszi előttünk a pszichológia tudományosságának tisztázottságát, ha már az olyan alapfogalmak, mint az *ösztön* és a *személyiség* mibenléte, sőt *megléte* is kérdéses lehet! Ha nem félnénk az erős kifejezésektől, a Hódi által festett (hiteles) pszichológia-képet az alkímiával hasonlíthatnánk össze, a jelenségek és a magyarázatuk közötti tévelygések folytán, a sok letisztázatlan, téves és ellentmondó elméleti rendszer miatt. Mondhatnánk erre, hogy a tudomány még az érés korában van, de már mindenképpen vannak olyan eredményei, melyek kivédik az ellenvetéseket. Azonban problematikusak ezek az eredmények is. Idézem Hódi Sándort: „... a munkahelyi légkör, a csoporton belüli konfliktusok, a vezetők és beosztottak viszonya, az alkoholizmus, balesetek, kimaradások stb. tulajdonképpen nem a szenvedő alanyok szempontjából érdeklík az üzemet, hanem mint az anyagi érdekeltségű kötöttségek és kötelezettségek feszültségforrásai válnak jelentőssé. (...) az intézmény szempontjából minden egyéb vonatkozásban érdektelen a pszichológus—páciens kontaktus emberi tartalma. Holott, mint mondotuk, e hivatásnak épp a kontaktus személyi jellegében, a szubjektív természetű panaszok maradéktalan elfogadásában van társadalmi értelme.” A pszichológia tehát korántsem az individuum felől közelíti meg az alapvető kérdéseket, nem az individuum érdekeit tartja szem előtt, hanem a tudományosság tekintélyének jogával osztályozza az embereket kifogástalan és kifogásolható pszichéjú egyedekre, azaz *minősíti* életfolyamatainkat. A pszichológia ilyen szemszögből nem más, mint társadalmi szabályozó rendszer, ami az osztályérdekeknek megfelelő és általa meghatározott értékrendszer stabilitását hivatott biztosítani, miköz-

ben azzal takarózik, hogy „az egyéni sorsok gondjaiban vállal közösséget a pácienssel, és személyes felelősséggel tartozik érte”. Ezért mondhatja a szerző, hogy: „... a pszichológia végső soron — találó hasonlattal élve — az embert személyiségétől megfosztó (dehumanizáló) társadalom rossz lelkiismerete.”

ÜNNEP ÉS ÖRÖMÉLMÉNY

— Gondolatok Hódi Sándor egy írásának ürügyén —

VARGA ZOLTÁN

Képzeljünk el egy kullancsot vagy atkát — emberi értelemmel és öntudattal. Vagy valami növényt még inkább. Végső fokon bármilyen folyamatosan táplálkozó élőlény megteszi, olyan, amelynek életében nem váltják egymást az éhes és jóllakott állapot szakaszai, vagy ha valamennyire mégis, hát éhségérzete oly magától értetődő természetességgel csillapítható, hogy ezek a szakaszok gyakorlatilag teljesen egybeolvadnak. Rá sem ébred igazán az éhségérzetre, máris táplálkozni kezd. Lehetne-e vajon fogalma ennek a mégoly értelmes élőlénynek egyáltalán táplálkozásról, éhségről, jóllakottságról, hogy az éhség csillapításának élvezetéről ne is beszéljünk?

Hódi Sándor mindig mélyen humanista szempontokat szem előtt tartó, ezek érdekében mindig mindenre kíméletlenül rákérdező, de egyben „utópisztikusan maximalista” igénnyel íródott könyvének, a *Pszichológia és ideológiának* utolsó, Hétköznapi és ünnep című írását olvasva áll össze bennem ez a fura gondolatsor, úgy tetszik, a szerző továbbgondolkodtató szándékának megvalósulását bizonyítandó.

„Szimuláció és illúzió keltette boldogságélmény ez. Pillanatnyi megfeleledkezés az érdekellentétektől megnyomorított életről, a szembenállásokról, konfliktusokról, amelyek feloldhatatlanul ott feszülnek a családon belül is nemek és generációk között” — írja ugyanis Hódi a családi ünnepekről, miután előbb kimutatta már a hivatalos, társadalmi jellegű ünnepek-ünnepségek látszatszerűségét és manipulatív voltát. Hogy ezután az ünnepek minden válfajáról állapítsa meg: „Az ünnepi manifesztáció és demonstráció semmilyen formája sem nyújt többet vagy mást az összetartozás illúziójánál. A valós és tényleges összetartozás permanens élménye helyett ezt kapjuk mint kárpótlást — ünnep formájában.” Annyit engedve meg mindössze, hogy: „Az életnek ezekben a szimulált perceiben a sehová sem tartozás és a társadalmi gyökértelesség érzése ideig-óráig megszűnik. Az interszubjektív viszonyok kapnak

egy kis pezsgést. S ennyiben vitathatatlan az ünnep személyiségeltető ereje. De csak ennyiben. Ez azonban mintegy mellékterméke az ünnepnek." Ezt követően említi Ancsel Éva szociológust, aki szerint „csak a valóságos emberi közösségnek vannak igazi ünnepeik”. Mivel, amint azt ugyancsak Ancsel Éva megállapítja, „csak ezek a közösségek, csak a bennük egymásra utalt egyének képesek az év bizonyos napjait kivételesen felszabadultrá és örömtelivé emelni”. Erre reagálva veszi aztán ki Hódi Sándor szinte számból a szót, tekintve, hogy magam is ezt kérdezem pár pillanattal előbb, semhogy sorait olvasva ideérkeznék: „Mármost a kérdés nemcsak az, hogy egyáltalán vannak-e ilyen valóságos emberi közösségek, hanem hogy ha volnának is, mi szükségük volna ezeknek ünnepekre. Ha volnának, avagy ha majdan lesznek ilyen közösségek, lényegükből fakadóan feleslegessé fogják tenni az ünnepeket, hiszen általuk az ünnep legfőbb funkcióját vesztené el: közösségszépítő szerepét.” Semmivel sem kevésbé várt azonban számomra az a megállapítás sem, hogy: „... messze még az idő, amikor az embereknek már nem lesz szükségük az együvé tartozás *demonstrálására*, a közösségbe tartozás illúziókkal fűszerezett élményére. Soká lesz még, mire a hétköznapiak olyannyira megszépülnek, olyan gazdag emberi tartalmat nyernek, hogy az ünnepek bizvást a történelem lovtárába kerülhetnek.”

Igen, ez az, mondom magamban egyetértve. Mivel valóban egyetértek — Hódi itt idézett gondolatainak egyik szívével. Azzal, hogy „messze még az idő...”, messze még a „beteljesülés”. Ami viszont az „hétköznapiok gazdag emberi tartalmát” illeti... nos hát igen, ez ösztökél valójában nem annyira vitázni, hanem inkább sok mindent továbbgondolni.

Nem mintha az „ünnep mítoszának” éleslátó elemzéssel történt szétrombolása felett sajnálkoznék. Vagy éppen a távoli jövő lovtárától félténém az ünnepeket. Annál kevésbé, mivel számomra az „ünnep”, „ünnepség”, „ünnepélyesség” s a velük rokon fogalmak legfeljebb a szatíraíró örömét a dolgok felett való lebegés kicsit kajánul kellemes közérzetet jelenthetik csak, ami viszont — indulati töltetét tekintve mindenképpen — közel állhat ahhoz, ami Hódi Sándorban is ott munkálkodik. Annyiban feltétlenül, hogy ugyanazon hiányérzetből fakadóan jutott kifejezésre.

Ez az tehát: a hiányérzet. Ez készlet valójában a dolgokat továbbgondolni.

Belőle kiindulva érzem ugyanis felvethetőnek: felszámolható-e valójában Hódival közös hiányérzetünk? Felszámolható lesz-e valaha is az a valós, autentikus közösségélménnyel kapcsolatos hiányérzet, amire itt Hódi Sándornak ünnepekkel kapcsolatos írásában sikerül rátapintani? Kitérhető lesz-e a mégoly távoli jövőben is mással, mint az összetartozás pusztá illúziójának segítségével? Egyéb híján akár ünnepekkel is.

Létezhet-e olyasmi, amit a „valós és tényleges összetartozás permanens élményének” nevezhetünk, s ha igen, eljuthatunk-e oda valaha is egyáltalán? Megszépülhetnek-e olyannyira a hétköznapok, hogy azok a maguk „hétköznapiságában” valóban „szépek” legyenek? Annyira, hogy ha nem is az együvé tartozás élményének „illúziókkal fűszerezett”, de annak mindenképpen valamiféle külön demonstrálására ne legyen szükség.

*

Indokolt-e tehát, az ünnepekben (is) kifejezésre jutó „közösséggpótlék” fogalmával szemben, valamilyen minden tekintetben „valóságos közösség-élményt feltételezni? Nem csupán kíváncsólóként.

Számomra úgy tűnik, hogy nem. Tekintve hogy úgy érzem, az ilyenféle közösségélmény kifejezett örömforrásként, azaz élményként csakis „vágyott valami” lehet — hiányérzetünk következtében. Érzékeléséhez és értékeléséhez előbb a hiányát kell észrevennünk. Úgy, mint a tiszta levegőt, amely akkor válik fontossá a szemünkben, ha az általunk be-
lélegzett levegő „bűdös”, fojtó számunkra. Ezért is az emberi értelemmel felruházott kullancsot, atkát, növényt emlegető nyitósorok, mivelhogy feltámadó kételyeim fogalmaink kialakulásának dialektikus gyökereire emlékeztetnek: olyasmire, hogy ha körülöttünk szüntelenül világos lenne vagy szüntelenül sötét, úgy a világosság, mint a sötétség létezéséről egyaránt semmit sem tudnánk. Amennyiben tehát szakadatlanul és folyamatosan elégíthetnénk ki valamely szükségletünket, voltképpen nem is tudhatnánk annak létezéséről, még kevésbé élvezhetnénk azt. Amiért is aligha tekinthető véletlennek, hogy valamennyi alapvető szükséglete közül az emberiség nyilvánvalóan a lélegzésről szerzett utoljára tudomást. Vagyis az örömélmény csakis a hiányérzet felkeltette vágy és kielégülés egymást váltogató folyamatának részeként, annak egyik fázisaként képzelhető el, válik létezővé számunkra. Tudatosodott élményként mindenesetre. Amennyiben tehát a közösség dolgában „minden rendben van”, elképzelhetetlen, hogy pusztán a közösséghez való tartozás örömként legyen megélhető, kizárólag a hétköznapok szintjén méghozzá. Nem örülhetünk eleve és szüntelenül annak, hogy szeretjük egymást, vagyis a szeretetnek is akkor örülhetünk csak, ha előzőleg a „szeretetnélküliség” állapotát tapasztalhattuk, méghozzá annál inkább, minél hosszabb időn át tartó ilyen „fázis” után juthattunk hozzá. Na meg annál is inkább, minél inkább „újnak” számít még. Mert utána óhatatlanul ellaposodik, mintegy az unalom részévé válik.

De az unalomról később talán. Egyelőre ugyanis mindenképpen a múlt felé fordulva látszik érdekesebbnek megkérdezni, létezett-e bármelyik történelmi vagy történelem előtti korban valóságos közösségélmény.

Vigyázat, közösségélmény és nem közösség, tekintve hogy az osztály-társadalmak előtti közösségi formák „valóságos” mivoltát nincs okunk kétségbe vonni. Legfeljebb attól kellene óvakodnunk, hogy az „igazi közösség” fogalmát az „eszményi közösség” fogalmával keverjük össze.

Ennek az összekeverési lehetőségnek kapcsán merül fel ugyanis az elidegenülés fogalmának félreérthetősége. De talán nem is annyira a fogalomnak, hanem inkább nyelvi megfelelőjének, magának a szónak sajátja ez a félreérthetőség, méghozzá nem is magyarul csupán, mivel a német „Verfremdung” s a szerbhorvát „otudenje”, valamint a latin eredetű „allienáció” változatai a különböző európai nyelvekben ugyanezt a félreérthetőséget rejtik magukban, valamiféle szemantikai pontatlanság folytán is szintén immanensen tételezve fel a romlatlanság, az eleve jó egyfajta primér állapotát, valamint, amittől el kellett idegenülnünk, olyasvalamit, ami szinte elkerülhetetlenül is egyfajta eszményi állapot vagy éppenséggel az „idill” állapotának képzetét kelti fel bennünk. Akár pusztán az egyénre, személyiségének fejlődésére vonatkoztatva is, olyanféle megfogalmazásokban jutva felszínre, hogy „az ember jónak születik”, mintha bizony az ember újszülöttként ilyen etikai értelemben akár jónak, akár rossznak lenne minősíthető. Pedig ez a minősítés, pontosabban az ilyen minősítést sugalló megfogalmazás, nemegyszer a filozófia szintjén is kísért. Heller Ágnesnél is például, akinek nyilvánvalóan igaza van, amikor határozottan tagadja valamilyen eleve adott és átörökítő génnek által hordozott „agressziós ösztön” létezését az embernél, s ilyenformán az ember megváltoztathatatlanul agresszív voltát is egyben, joggal bírálva és elítélve minden olyan elméletet, amely erre az agresszív ösztönre hivatkozva igyekszik az erőszak és a háború mindenkor elkerülhetetlenségét sőt létjogosultságát bizonyítani és szentesíteni, csakhogy ennek ellenére mégiscsak jogosan vehető fel a kérdés, hogy amennyiben az agresszióknak kedvező létfeltételek mindig is adva voltak, nem csupán a történelemben, hanem a történelem előtti korokban, sőt az emberfaj kialakulása előtti „prehumán közösségekben”, vagyis a még csupán majomként definiálható őseinknél is a hordán belül, olyképpen, hogy ezek a létfeltételek „kezdettől fogva” (de vajon hol a „kezdet”?) más-más okokból, de szakadatlanul újratermelődtek, amiért is az agresszivitás mindig is előnyös tulajdonságnak számított az egyedre nézve, végső fokon nem pusztán ideológiai jelentősége van-e — mert ilyen van, s ilyenként ez nem is közömbös — valamilyen „agressziós ösztön” létezésének. Lényegében ugyanez vehető észre azonban magánál Hódinál is, amikor kötetének egy másik írásában (A személyiség pszichológiája) Adler személyiségkoncepcióját bírálja. Első pillantásra nagyon is indokoltnak tetszőn állapítva meg, hogy „az egyén-környezet viszonyának, megoldási sémája’ gondolati alapját tekintve könnyen visszavezethető arra a társadalmi-tapasztalati bázisra, amely a kapitalista áru-termelés és csereviszonyok alapvető sajátosságaként szükségképpen vált

az emberek alapélményévé". Ám, ha ennek kapcsán megint csak egy pillantást vetünk a történelemre, s a történelem előtti korokra, illetőleg az utóbbiakat reprezentáló primitív közösségekre, figyelembe véve az állatok viselkedését tanulmányozó etológia bizonyos megfigyeléseit is, azt, hogy a hordában (falkában) élő állatoknál a hordán belüli hierarchia kialakulásában az agresszivitás mindig is döntő szerepet játszott, s hogy ilyen tekintetben aligha állhatott be valaha is „szünet”, a biológiai majd a társadalmi értelemben vett emberré válás folyamán éppúgy nem, mint később a történelemben, másképp vagyunk kénytelenek látni a kérdést, s oda lyukadni ki, hogy itt mindössze arról lehet szó, hogy a „másokon való felülkerekedés célja” mindig is megvolt, éppen csak a kapitalizmus körülményei közt vált — bár aligha először a történelemben — többé-kevésbé tudatos „élettervvé”, „megoldási sémává”. Amennyiben pedig konkretizálni akarjuk a kérdést, egyszerűen nehezen hihetők tetszik, hogy ne alakult volna ki kisebbségi érzés abban a törzsi társadalomban élő gyerekekben, aki társainál ügytelenebbnek bizonyult — mondjuk a kezdetben játékként gyakorolt nyilazás mesterségében.

Vagyis hát jócskán benne járunk már az el nem idegenült állapot mássik, az emberi nem egészének fejlődésére, illetve a történelemre vonatkozó értelmezésében, aminek kapcsán az „idillszerűség” látszata az „elvesztett paradicsom” képzete még inkább szembeötlőnek látszik. Minden elidegenülésméleletet messze megelőző korok mítoszaiba rögzülten is, mint amilyen a bibliai Édenkert, vagy a görög—római mitológia boldog aranykora, más formában bukkanva föl aztán a történetírásban, például Tacitus germánjaiban, megtalálható azonban Rousseau-nál éppúgy, mint Voltaire *Vademberében*, bárhogyan is gúnyolódik az utóbbi, négy lábón járáshoz való kedvet emlegetve, az előbbi felett, az irokézeket tanulmányozó Morgan és nyomában Engels pedig még bizonyos tudományos alapot is biztosított ahhoz, hogy a modern ember természetnosztalgijától, civilizációcsömörétől is befolyásolva, az „ősi társadalom” képét akarva-akaratlan is emberségesnek, igazságosnak lássuk, eszményeinek értelmezhecsük. Idillszerűbbnek a valóságosnál. Még ha az emberi társadalom fejlődésének ebben a szakaszában kétségtelenül volt is valami „idillikus” — annyiban, hogy a horda, nemzetség, törzs esetében nem beszélhetünk olyan értelemben érdekellentétekről, mint az osztályokra tagolódó társadalmakban. Ezek a közösségi formációk sokszor egyenesen hihetetlennek tűnő hierarchikus szerveződésük („szervezettséget” mondani alighanem nagy hiba lenne) ellenére ugyanis „érdekazonos egységként” léptek föl a létért való küzdelemben, úgy a természettel, mint más közösségekkel szemben. Érdekellentétek a közösségen belül nem annyira csoportok, hanem inkább egyének közt jelentkezhettek, s nem utolsósorban az egyéneknek a hierarchiában elfoglalt helye körül támaszthattak konfliktusokat. Ezt a sajátos és minden munkamegosztást és intézményességet időben messze megelőző hierarchiát,

„kezdetben”, vagyis még a hordában, tehát még állati és „félállati” szinten, nyilvánvalóan a testi erő és az agresszivitás határozta meg, később a nemzetiségi-törzsi rendszer kialakulása után azonban ezek mellett alighanem más tényezők is közrejátszhattak: úgy tetszik, a törzsön belüli agresszivitás helyett, az erő és agresszivitás „kifelé” való megnyilvánulásai, mégpedig a vadászatban vagy az ellenséggel szemben tanúsított bátorság és ügyesség léptek fel ilyen rendezőelvként, harci erények esetében szoros összefüggésben annak szimbólumaival, illetve „tárgyi bizonyítékaival”, pl. az ellenséges harcosok levágott fejeivel vagy más testrészeivel. Amelyeknek, jóllehet semmi közük a termelőszközökhöz, éppen a hierarchiában elfoglalt hely jelképeként, féltve őrzött személyi tulajdont is kellett képezniük, olykor bizonyára konfliktusokat is okozó féltékenység és irigység tárgyát. A már bizonyos humanizáló tényezőként fellépő életkor mellett azonban szerepet játszhattak az „osztálytársadalom előtti magántulajdon” bizonyos formái is. Számomra legalábbis igencsak tanulságos, amit Franz Boas *Népek, nyelvek, kultúrák* című könyvében a kwakiutl-indiánokról olvashatunk. Ezek az indiánok ugyanis személyi szükségleteiket messze meghaladó mennyiségű takarót készítenek, illetve gyűjtenek össze maguknak, egyik-másik család birtokában több száz is található, úgyhogy ilyenformán használati értékükön felül státuszszimbólumot is képeznek egyben. Ez pedig akkor is rendkívül elgondolkodtató jelenség, ha figyelembe vesszük, hogy egy indián törzs élete századunk első felében aligha felelhet meg pontosan az emberi civilizáció kialakulása előtti ősközösségi társadalmaknak, mivel a ma élő törzsi társadalmak nyilvánvalóan maguk is hosszú fejlődési folyamat után váltak olyanná, mint amilyenek ma vagy amilyenek még a közelmúltban láthattuk őket. Vagy ha a szóban forgó „takarókultuszt” netán a magántulajdonon alapuló társadalmak valamiféle rejtett utakon beszívárgott hatásának kell is betudnunk.

Bármi legyen is azonban e téren az igazság, mindenképpen nyilvánvaló lehet, hogy a törzsközösségek, szigorúan hierarchikus rendjük, s általában is szokásokkal és „előírásokkal”, a legkülönbözőbb „tabukkal” való rigorózus szabályozottságuk folytán semmiképp sem jelenthetik a szabadság egykor létezett birodalmát számunkra. Nem vesztett el tehát a Paradicsom, mivel soha nem is létezett egyáltalán. Következésképpen „hétköznapi”, ha nem is teltek kizsákmányoltságban vagy elnyomottságban, vagy ha nem is voltak a szó igazi értelmében egyhangúak és unalmasak, félelemmel és szorongással telnek annál inkább bizvást mondhatjuk őket. Bármennyire is ne a belső konfliktusok jelentsék itt a létbizonytalanság és a belőle fakadó félelem és szorongás legfőbb okát, hanem inkább a természettel folytatott küzdelem mindig meglévő veszedelmei, valamint az ellenséges törzsek fenyegetése. Amennyiben tehát az ünnepek kérdéséhez kívánunk visszatérni, illetőleg az ünnepek eredetét s a bennünk fellelhető közösségélmény mibenlétét firtatni, mindenképpen e

szüntelenül meglévő félelem és szorongás figyelembevételével kell szemlélünk őket. Ezt téve aztán nagyon is világosan megmutatkozik, hogy a primitív társadalmak ünnepei sem lehettek mentesek bizonyos pótélményt nyújtó szereptől, valóságtól való menekülést kínáló funkciótól, még ha ilyenként nem is annyira a hétköznapiok egyhangúságának és unalmának megtörését szolgálták, hanem inkább a félelem és szorongás elűzését, annak mintegy kataraktikus és felemelő örömezésbe torkolló levezetését biztosították. Kezdetben, a gyűjtögető és halász-vadász életmód mellett mindenképpen, alapjában véve pedig továbbra is, ámbar egy viszonylagos bőségben és biztonságban élő földművelő törzsközösség esetében az ünnepeknek és ünnepségeknek már bizonyos egyhangúságot megtörő szerepe is lehetett, főleg, mert az ősfoglalkozások közül, szemben a tagadhatatlanul küzdelmes, de munkának még csak fenntartással mondható s egyben változatos izgalmakat is kínáló vadászattal, valamint a szerencsés körülmények közt olykor még boldog semmittevésre vagy kedvtöltő művészkedésre is lehetőséget nyújtó pásztorkodással, éppen a legtöbb biztonságot kínáló földművelés mondható nehéznek és egyhangúnak, a leginkább „robotszerűnek”. Amiért is a biztonság és az egyhangúság közötti szoros összefüggésen, ha úgy tetszik, éppúgy elrűndöhetünk, mint azon, hogy eredetét tekintve a magyar „munka” szó (akárcsak a román „muncă” is) a földművelő életmódot folytató szláv népek szenvedést, kínlódást jelentő „muka” szavával áll összefüggésben. De talán még az is eszünkbe juthat, hogy a termelő munka éppen a földműves tevékenység során vált első ízben igazán terhessé és kellemetlenné, olyan valamivé tehát, aminek folyamatosságát nem ártott periodikusan visszatérő ünnepekkel, különféle termékenység-szertartásokkal megtörni, egyben pedig, ha erre lehetőség kínálkozott, másokkal — nőkkkel vagy rabszolgákkal — elvégeztetni.

Akár félelmet és szorongást feloldó szerepet, akár pedig egyhangúságot megtörő feladatot tulajdonítunk azonban ezeknek az ünnepeknek, „hétköznapi-ellenességükből” való eredeztetésük látszólag kerül csupán mágikus-kultikus szerepkörükből való származtatásukkal ellentmondásba. Ez az ellentmondás ugyanis nyomban feloldódik, amint az „ősi társadalmak” ünnepeinek „társadalmi funkcióját” az általuk nyújtott szubjektív élménytől elkülönítjük. Vagyis a különféle rituális táncok, áldozati szertartások, férfיאvató ünnepségek és egyebek tudatosan a különböző természetbeli erők (szellemek) vagy természetfeletti hatalmak (istenek) megnyerésére szolgáltak ugyan, gyakorlati eredményük azonban csakis pszichológiai természetű lehetett: egyfajta, a mindennapiság „normális” állapotából kiröpítő örömelemény, eksztázis létrehozása. Ez az eksztázis aztán, éppen, mert a közösség minden tagja (bár nem feltétlenül azonos szerepben) részt vett ezekben a rendezvényekben, szükségszerűen eredményezett valamiféle közösségélményt, a közösséghez tartozás megerősítését, tudatosodását, manifesztációját szolgálta — melles-

leg a közösség más közösségekkel szembeni határát is megvonva egyben —, ez pedig, annál a ténynél fogva, hogy a közösségélmény ilyenféle manifesztációjára egyáltalán szükség volt, végső fokon a közösség önmagában való élménnyé válásának lehetetlenségére, immanensen való átélhetetlenségére kell, hogy figyelmeztessen. Arra, hogy a közösség, illetve a hozzá való tartozás különleges körülmények közt és rendkívüli állapotban, a normálisnak tekinthetőtől elidegenítetten válhat csak örömet, is nyújtó formában átélhetővé. Azáltal, hogy az ilyenkor létrejövő tömegeksztázis során az énhatárok mintegy eltűnnek, egyetlen közös énné vagy inkább a résztvevők „énjeit” egybemosó közös euforikus állapotná olvadnak össze — ideig-óráig persze, mivel az eksztázis csupán kivételes körülmények közt, mesterséges gerjesztés útján érhető el, s időbeli korlátok közé szorítottan tartható fenn csak. Mert utána menthetetlenül bekövetkezik a kijózanodás, s lesz a közösségélmény, éppen az élményként aligha jellemezhető permanens állapottól való „elidegenítő eljárás” folytán, tartós formában is érzékelhető — nem utolsósorban az emlékezetben rögzült és újra elérni kívánt eksztatikus-euforikus állapot révén.

Bizonyos értelemben szintén pótélmény, méghozzá egy paradox módon egyelőre még a „valódit” behelyettesítő pótélmény tehát. Olyan pótélmény, amely ugyancsak a maga „személyiségéltető ereje” folytán vált közösségszervező tényezővé. Annak az euforikus vagy eksztatikus, mámorosként is jellemezhető állapotnak segítségével, amelyet a törzsi társadalmat történelmi sorrendben követő teokratikus osztálytársadalmaknak, pap-királyságoknak, isten-császárságoknak, a különböző szakrális tömegszertartások mozgatóereje által szintén sikerült létrehozniuk. Most már inkább a társadalmi gyökerű gondok-bajok elfeledtetését szolgálva, vagy éppen az osztálykülönbségek átmeneti megszűnésének illúzióját is keltve egyúttal, mint ahogy megvolt az ilyenféle funkciója a különböző kultikus megnyilatkozásoknak és tömegmanifesztációknak a klasszikus ókorban is, gondoljunk a görögök bacchanáliáira és a római szaturnália-ünnepségekre. Hasonló szerepük volt azonban a világi természetű rendezvényeknek is, s ez alól alighanem még a nemes vetélkedőként számon tartott olimpiák sem képezhettek kivételt, nem beszélve természetesen a rómaiak gladiátorküzdelmeiről és véres cirkuszi játékaikról. Velük szemben a kereszténység templomi szerrartásai kétségtelenül az összetartozás — kezdetben „valósabb” közösséget is tükröző — örömeleményének kifejezésre juttatására egy kifinomultabb, letisztultabb, „deszexualizáltabb” formáját hozták létre, amelyek mellett azonban, mintegy a siralomvölgy képzetének ellensúlyozására is, az egész középkor során, többé-kevésbé megtúrt formában, mindig is jelen voltak a kollektív örömelemény „barbárabb”, „dionüszosziabb”, orgiaszerűbb megnyilvánulásai is, mint amilyenek pl. a karneváli ünnepségek, „mellékesen” azonban még az inkvizíció nyilvános autodaféinak is lehetett ilyen

szerepük, cseppet sem „illegális” formában, hanem az egyházi és világi hatalom hivatalos, sőt tudatosan manipulatív célzattal történő szervezésében. Mindezek a rendezvények, illetve az általuk létrehozott „közösségélmények” azonban már nemcsak abban az értelemben elidegenültek, mint a primitív közösségek ünnepei olyképpen, hogy az eksztázisállapot révén a közösséghez tartozás autentikusnak tekinthető élményének átélését-érzékelését teszik lehetővé, hanem a szó elembertelenedést kifejező értelmében is: hamis és illuzórikus közösségélményt „éltetnek át”, s nem annyira belülről gerjesztettek csupán mesterségesen, hanem kívülről, illetve felülről is, ami annyit jelent, hogy a szított eksztázisban „feloldódók” mellett, mögött, fölött a hideg fejvel mesterkedők, a „részeket közt józanok” számítónan működő, tömeghisztériát szító csoportja is megtalálható. A már említett cirkuszi játékok, eretnek- és boszorkányégetések esetében éppúgy, mint Mussolini vagy Hitler beszédei esetében, hogy csupán a legszélsőségesebb ilyen eksztatikus elemeket magukban hordozó manifesztációkat említsük a közelmúlt történelméből. Amelyekkel szemben az ünnepek és ünnepek konzolidált formái kevésbé mondhatók eksztatikusnak, sokkal inkább „reprezentatív” viselkedést, mint spontánnak hitt érzéseket kiváltók, úgyhogy tömeghisztéria helyett jobbra a „tömeghipokrizis” jelenségét, a „díszlépés komolyságát” produkálják csak. Amiért is ugyancsak manipulatív „közösségszervező” és „személyiségéltető” szerepüket inkább csak a keretükben sorra kerülő hivatalos rendezvényeken kívül töltik be úgy-ahogy, amennyiben ezek végetértével jól esik beülni valahová „egy pofa sörre”... Sokkal inkább spontánnak tetsző és eksztatikus élményt nyújtó hatások napjainkban többnyire a politikai szférán kívül mutatkoznak meg, korunk pop-fesztiváljainak vagy futballcsatáinak esetében, úgy is mondhatnánk, hála istennek, de azért korántsem veszélytelen jelenségek okozóként, közvetlenül a szórakoztatóipar rendezésében, ám közvetve a politikai természetű manipulációnak is téve bizonyos szolgálatokat. Vagy éppen közvetlenül is, ott, ahol a politikai apparátus a szórakoztatóipar eszköztárát, sőt annak közvetlen közreműködését veszi igénybe — ahogy az amerikai elnökválasztások során történik. Politikai célzattal, de lényegében a „felhajtás” eszközeivel, külsőségeivel, mintegy a politika „körítésének” segítségével adva meg a lehetőséget a hétköznapi világából, egyben pedig a hétköznapi gondját-baját valóságos közösség híján tulajdonképpen megoldani hivatott politika világából is kiröpítő pillanatnyi örömlélményhez.

Minél távolabbra lehetőleg a hétköznapioktól. Azoktól a hétköznapioktól, amelyek, az ünnepek vagy kivételes ünnepi pillanatok egyhangúságot megtörő hatása nélkül, vagy azért elviselhetetlenek, mert tele vannak gonddal-bajjal, vagy azért csupán — mert hétköznapiok.

„... az úgynevezett, 'nagyon is emberi' csaknem mindig egyenlő valami ember előttivel, vagyis hát olyasmivel, ami közös bennünk és a magasabb rendű állatokban” — olvasom Konrad Lorenz könyvében, a *Salamon király gyűrüjében*. Azért ürte föl és keresve ki benne a fenti mondatot, mivel, most már öröm és eksztázis lehetséges forrásai után kutakodva, valamint az örömteli hétköznapi lehetőséget vizsgálgatva, alighanem újra az „ember előttihez” kell visszanyúlni. Akkor is, ha a jövőt fürkésszük.

Ugyanezért lapozom föl Jane van Lawick-Goodal „csimpánzkönyvét”, *Az ember árnyékában* is. „Eltűnődtem azon — írja ugyanis Goodal két állatkerti csimpánzról —, hogy milyen régen el kellett fedelniük már az indákat, a puha földet, az ágakon való hintázást és az erdei vágta izalmát, amikor anyjuk szőrébe kapaszkodtak. Most már nyilván csak a táplálkozás jelentette az egyetlen örömet számukra, de nem élvezhették a zamatos rovarokra való vadászás ízét és soha többé nem mászhattak örömteli horkantások közepette a hús fa törzsén a napérlelte gyümölcs felé. És milyen hosszúnak tűnhet az étkezések közötti idő olyan állatok számára, amelyek természetüknél fogva egész álló nap szeretnek enni!” Ezt is tennék bizonyára ott a ketrecben is, gondolom ezután, ha az állatkerti gondviselők „jóvoltából” ez megadtna számukra, nyilván „halálra zabálnák” magukat szegények, alighanem merő *unalomból* csak. Élelemkereső tevékenység híján ingerigényből csupán, úgy is mondhatnám, örömigényből. Kellőképpen jóllakottan tehát agyuk kívánja a táplálékot továbbra is a testük helyett.

De talán túlságosan is előrefutottam itt, túl hamar jutottam el az unalomig. Ahelyett, hogy a létszükségleteink kielégítését, a szorongató hiányérzet okozta feszültség felengedését említeném elsődleges örömforrásként. Sőt talán „eksztázisigényt” is emlegethetnék, bármennyire is annyira rokon csupán az öröm fogalma az eksztázissal, amennyire minden öröm szükségszerűen kilendülés az eksztázis felé. Ezenkívül pedig arra sem árt emlékeztetni, hogy nem csupán az ünnepek és ünnepségek keretében átélt örömök minősíthetők eksztatikusnak, hanem az ünnep fogalomkörén teljességgel kívül eső örömök is, azok tehát, amelyeket semmiképp sem tömegben, hanem csupán kisebb csoportban, párosan vagy éppen egyedül él át az ember, s nem is csak a közvetlen létszükségletek kielégítéséből, illetve azok élvezetté „nemesedett” meghosszabbításából fakadó örömök sorolhatók ide, illetve azok, mint például a szexuális kielégülés, az alkohol és egyéb narkotikumok fogyasztásából származó élvezetek, melyeknek természetüknél fogva priméren is közük van az eksztázishoz. Hanem az úgynevezett intellektuális örömök is, mint amilyen a műélvezet, az aktív művészi munka, a sikeres tudományos tevékenység és ezen belül a felfedezés öröme — gondoljunk csak Arkhimédész „heurékájára” — s általában is az eredményes problémamegoldás feletti öröm, mindazok az örömök tehát, amelyeknek termé-

szetesen csak kiváltó oka intellektuális természetű, a rájuk való reagálás viszont már emocionális jelenség. Ilyen értelemben tehát eksztatikus is, valamennyire még akkor is, ha az örvendező magatartása csendes és nyugodt, vagy éppen mindenben megfelel a kifogástalan társasági viselkedés szabályainak. Sőt valahogy éppen az intellektuális örömök kapcsolcsán merülhet fel leginkább a gyanú a rendkívüliség, a kivételes élmény iránti igényt illetőleg, mivel a biológiai örömök a szervezet szükségleteivel, belső életritmusával állnak szoros kapcsolatban, úgyhogy nem látszik alaptalannak a feltevés, miszerint ezek terén a kivételes és rendkívüli igénylése akkor válik kifejezetté, ha az értelem „munka nélkül” marad, tétlenségre van kárhoztatva, képtelen kielégíteni sajátos, önmagát foglalkoztató, kreatív szükségleteit. Úgy tetszik azonban, hogy nem csupán az élettani jellegű élvezetek hajszolása, a „mámorigény” felé kísérhet meg ilyen esetben kitörést az emberi intellektus, hanem az agresszió felé is, rombolásban, szadizmusban, öncélú bűnözésben élve ki magát, éppen az agresszió okait és mibenlétét illetőleg hozva létre azt a sajátosan paradox helyzetet, hogy ahol az alapvető emberi szükségletek kielégíthetősége megoldatlan, ott azok megoldatlansága lesz az agresszív magatartás okává, ahol viszont ezek lényegében megoldottnak tekinthetők, ott éppen megoldottságuk. Úgy is mondhatjuk tehát, hogy ahol a létproblémák megoldottak, ott a „problémamentesség” jelenkezik problémaként. Ezért beszélhetünk talán „másodlagos problémakör-ről”.

Amit talán „luxusproblematikának” is nevezhetünk. Vagy éppen az „unalom problematikájának” hasonló joggal.

Nézőpont kérdése természetesen, hogy minek nevezzük.

Társadalmi helyzetből fakadó nézőponté is, mivel az elidegenültség problémakörének egy részét, azokat a problémákat, illetve szubjektív megélésüket, amelyek az alapvető létszükségletek kielégíthetőségének biztosításán túl jelentkeznek a társadalmi fejlődés során, pl. az elmagányosodottságból, eltárgyasodásból, elüzetlenségéből stb. fakadó rossz közérzetet s az erre való reagálás különböző formáit, az élet értelméről, céljáról való „filozofálást”, a felfokozott szexualitást s a belőlük fakadó problémákon való „rágódást”, a szerelem körüli „lelkizést”, a kábítószerek élvezését, a destruktív magatartást, a belső meghasonlottságból eredő öngyilkosságot, és egyebeket a nincstelenség, az alapvető létszükségletekkel küszködők hajlamosak — nagyon is érthetően — nem valósnak tekinteni, erőszakoltnak, mondvacsinálnak. Egyebek mellett értetlenül fogadni az ilyen tárgyú művészeti alkotásokat, filmeket mindenekelelt, úgy tekinteni ezek szereplőire, mint akiknek „túl jó a dolguk”. Olyanféle, végül is dühkitörésbe torkolló riadt értetlenséggel bámulva a látottakat, mint Az autóbusz c. emlékezetes török—svájci film döbbenetes képsorának svédországi szexklubba tévedt kiéhezett török vendégmunkása — szimbólummá váltan ébresztve rá a film nézőit világunk

univerzális értelemben is érvényes „tudathasadásos” állapotára. Arra, amit valójában nagyon jól tudunk: hogy bolygónk e tekintetben földrajzilag, de nem csupán földrajzilag, két részre oszlik, egyfelől az alapvető létproblémák szorításában vergődő nagyobbik, másfelől a „problémátlanosság problémáival” szembekerült kisebbik részre. Úgyhogy a „nagyobb rész” felől tekintve a „kisebb rész” maradéktalanul irigylésre méltónak, „ígéret földjének” látszik, olyanok lakóhelyének, akik nem is tudják magukról, milyen boldogok, s éppen ezért meg sem érdemlik mindazt, ami a sors kegye folytán kijutott nekik. Nem mintha a „szekundáris problémakör” nem lenne valóságos és ténylegesen szorongató, vagy mintha mindenképpen valóságos problémáinak valamiféle „ősoka” kizárólag az unalomban lenne fellelhető, bizonyosnak tetszik azonban, hogy annak egyik problémateremtő faktoraként, a tartalmatlanság és üresség érzete, az önmagunkkal mit kezdeni nem tudás rendkívülit, „kalandor”, „csúcsmélynit”, tömeg- vagy „magán”-eksztázist hajszoló, egyszerűsítve unalomnak mondható közérzete is „felzárkózik” már az egyéb tényezők mellé. Alighanem csak arányait tekintve először a történelemben. Gondoljunk csak a letűnt korok uralkodó osztályaira, arra, hogy a mindenkori uralkodó rétegek valójában sohasem voltak képesek tagjait maradéktalanul társadalomszervező vagy termelésirányító szerepben foglalkoztatni, egy részük mindig a szó igazi értelmében élésködővé, „herévé” vált, kizárólag az élvezetek hajszolásában élte ki magát, legalábbis életének egy bizonyos szakaszában. Mert amint tudjuk, Szent Ágostonnak is megvolt a maga aranyifjú-korszaka, s hogy Tacitus egyszer már említett germánjai is éppen az élvezet elpuhultság ellenpontoszásképpen lettek a fegyelmezettség, a harci erények és a „tisza erkölcs” példaképei, aminek azonban a germán törzsi nemesség „nagy zabálásai” és féktelen ivászatai mégiscsak ellentmondani látszanak kissé. Történelmileg újnak ilyenformán ez a jelenség annyiban mondható csupán, amennyiben a legfejlettebb fogyasztói társadalmakban a lakosság jelentős többségnek is mondható része került a valamikori uralkodó osztályok helyzetébe — nem „heréként” és csak e tekintetben. Annyiban, hogy, amint azt Fromm is megjegyzi, igazgyöngyökre ugyan manapság is keveseknek van pénzük, hozzájuk megtévesztésig hasonló hamisakat azonban sokan vásárolhatnak. Vásárolnak is, nemegyszer „unalomból” csak.

Természetesen az unalom ilyen kiemelt szereppel való felruházása ellen felhozhatónak látszik, hogy a szórakozás mindenek fölé helyezése, az élvezetekbe való elmerülés, az ekstázis különféle formáinak hajszolása elsősorban félelemből és szorongásból fakad, azok elűzésére szolgál. Alighanem joggal is, mivel a viszonylagos anyagi jólét csak kevesek számára annyira magától értetődő és stabil valami, hogy pusztán elvesztésének lehetősége is ne keltsen szorongó érzéseket, emellett pedig az emberi kapcsolatok labilitása, bonyolultsága, legfőképpen az elmagányosodás, éppen a jólét feltételeinek megteremtése, illetve megfeszített újra-

termelése következtében, szintén a legkülönbözőbb félelmek és szorongások forrása lehet. Csakhogy ami jó a gondok-bajok elűzésére, ugyanolyan jó az unalom megszüntetésére is, amiért is kétségesnek látszik, nem mutatkoznak-e meg az unalom ilyen kivételes élményeket, „ünnepi pillanatokot” kívántató szerepben maximális létbiztonság és hibátlannak tekinthető interperszonális kapcsolatok mellett is, elméletileg „elrontva” azokat, amennyiben valami csoda folytán létrejönnek, gyakorlatilag azonban létrejönni sem engedve őket. Nem szólva arról, hogy az unalom, a „problémátlanóság” szintén a félelem és szorongás forrása lehet — az ún. „létszorongásé”, a pusztán absztrakt, egyszerűen a halál elkerülhetetlenségének tényéből fakadó halálfélelemé is. Konkrét problémák híján, agyunk „éhsége” következtében, annak folytán téve bennünket az „unalomélmény” áldozatává, hogy mindannyian mindent készen kapunk, mások gondoskodnak rólunk. Vagy mi egymásról, lényegében mindegy, amennyiben ez a gondoskodás nem egyéb, mint pontosan bejáratott és kockázatmentes rutincselekvés. Leginkább az elevebb szellemekre nyomasztóan ható, semmilyen kreatív képességet nem igénylő tevékenység, aminek hatása ellen mindenképpen a rendkívülinek hitt élmény keresése kínál védekezési lehetőséget — ami esetenként agresszív cselekvést is jelenthet. Nem kevésbé ez ellen az „unalomelmélet” ellen látszik szólni azonban az sem, hogy a modern ember élete a szó igazi értelmében nem tekinthető egyhangúnak, hogy valójában összehasonlíthatatlanul sokszínűbb is bármely régebbi kor bármilyen társadalmi helyzetben lévő emberének életénél, akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a valós élethelyzeteket, a közvetlenül megélt dolgokat illetőleg ez már nem látszik ennyire egyértelműnek. Inkább csak a „konszolidált”, intézményesen biztosított örömelemények területére vonatkoztatva látszik érvényesnek ez a sokszínűség a múlttal szemben, s ezt illetőleg elég, ha arra gondolunk, milyen kivételes élménynek számított egy operaelőadás Emma Bovary vagy a Fidelio előadása a Buddenbrook-ház kis Hannójának életében, ma viszont az ilyen természetű élmények, akár a tévé jóvoltából is, teljességgel a hétköznapiok részét képezik. Apró színfoltokká zsugorodva, mint amikor a festői vásznon a kis tarka ecsetvonások ún. „optikai szűrkévé” olvadnak össze.

Úgy is mondhatnánk tehát, hogy a technikai haladás, mindenekelőtt az elektronika közbejöttével, az egykor ünnepi és kivételes megszünt ünnepinek és kivételesnek lenni. Teljesen a hétköznapiok szintjére „súlylyedt”, s ennek megfelelően el is veszítette intenzitását. Velük szemben viszont, ugyancsak a technika jóvoltából, a termelő munka tagadhatatlanul könnyebbé, de ugyanakkor egyhangúbbá, unalmasabbá is lett, a szó egyáltalán nem „festői” értelmében szűrkévé fakult, s éppen az anyagi jólét további fenntartásához-fokozásához szükséges tömegtermelés mellett nehezen is képzelhető el, hogy akár a jövőben is olyanán legyen alakítható, hogy az emberek többsége számára örömforrásul is szolgáló al-

kotói feladatot kínálja — akkor sem, ha e téren a lehetőségek sokban még kiaknázatlannak tűnnek. Többet ígérhet a hobbi, a szabad időben végzett kedvtelés, amely alkotói elemeket is tartalmazhat, esetenként tudományos és művészi tevékenységgé is kinőhet. Ugyanakkor azonban az igazi művészi tevékenység, a művészé válás csupán kevesek számára ígérkezik járható útnak, vagy ha mégsem így lenne, nyomban felmerülhet a kérdés, kinek számára produkálhatna művészetet ennyi művész, ki-ki magának, a saját gyönyörűségére talán, ami a művészet mindenfajta informatív-kommunikatív szerepének megszűnésével lenne egyenlő, ahol tehát mindenki művész lenne, senki se lenne az többé. Alighanem még a szó önértékelését növelő értelmében sem, a szubjektív életérzés tekintetében, mivel többé egyetlen „művész” se mondhatná vagy hihetné magáról, hogy a maga területén kivételes vagy legalábbis egyedi, semmi máshoz nem hasonlítható dolgok alkotására képes. Ennek kapcsán érdekes talán arra utalni, hogy régebben ennek lehetősége a termelő munka bizonyos területein is sokkal inkább megmutatkozott, pl. a kisipar terén — sajátos, immáron muzeálisnak tetsző jelenségként, elvértve még ma is találkozhatunk munkájukra büszke, többnyire idős kézművesekkel. Akik olykor megmosolyogtató figuráknak tűnhetnek ugyan számunkra, magatartásuk azonban arra is emlékeztethet, hogy mások elismerésének kiváltása, „önmagunk csodáztatása” alighanem általános emberi igény, s szerencsésnek mondható, ha hasznos, konstruktív formában juthat kifejezésre. „Általános emberi” mivoltából adódóan alighanem megint csak valami „ember előtti” is egyúttal, olyasvalami, ami az emberré válás során egyre jelentősebb szerepet kapott, bizonyos szinten azonban már a homidák, az „emberfélék” különböző fajainak egyedei között is megvolt — mindenesetre a társak csodálatának felkeltésére irányuló törekvés ma élő legközelebbi rokonainknál, a csimpánzoknál szintén megfigyelhető. Feltehetőleg a „csodálás igénye” is, mivel a „csodálatók” bizonyára egy létező igényt elégítenek ki, úgy, ahogyan azt a művészek teszik. Szándékuktól függetlenül, s természetesen mindig egyéb cézzalattal is, ez az „egyéb célzat”, a tartalom, a közlendő azonban éppen ebben az elképzelhetetlenségében elképzelt, problémátlan világban lenne problematikus. Ilyen világ részeként ugyanis a művészek szerepe legfeljebb sterilen gyönyörködtető, „dekoratív” lehetne csupán, ami a képzőművészet és a zene esetében úgy-ahogy biztosíthatná talán a továbbélés lehetőségét, ám az irodalom esetében ez már több mint kérdéses, feltéve, hogy már a problémátlanág problémái sem képezhetnék irodalmi alkotás tárgyát. Ami végeredményben annyit jelentene, hogy az irodalom számára legfeljebb a mozgalmas és véres történelem, az agressziókban bővelkedő múlt képezhetne témát mindössze, szükségszerűen visszakívántatva mindazt, amit ma meghaladni kívánunk. Mintegy a nivelláltság drámátlan világába drámát követelőn is egyben. Nem mintha egyedül a művészet és ezen belül az irodalom „megrontó” szerepére há-

rulna ez a nagyon is vitatható feladat, mivel az irodalom szerepe itt sem lehetne más, mint ami eddig is volt: rejtetten meghúzódó tendenciák felszínre hozatala, kimondása az addig ki nem mondottnak. Annál is inkább, mivel úgy tűnik, a kiegyenlítettség állapota, mint elérni kívánt állapot, az anyagi jólét és a szellemi szükségletek kielégíthetőségének egy bizonyos fokán túl elkerülhetetlenül veszíteni kezd vonzerejéből, s már pusztán az elsődleges problémák megoldottsága folytán, az „unalomfaktor” gátló fellépte következtében is, az egymáson való felülkerekedés tendenciájának kezd kedvezni inkább. Félő, hogy a többség esetében feltétlenül, alighanem azok kivételével, akik a „beteljesültség” így értelmezett állapotát egy bizonyos mindenek felett álló absztrakt rendezőelvként érzik kívánatosnak és elérhetőnek. Racionális megfontolásból fakadóan, de autentikusnak tekinthető érzelmi alapok nélkül. Ahhoz az emberhez hasonlatosan, aki azért hisz Istenben, mert a vallás társadalmi hasznosságáról van meggyőződve.

Nagyon messzinek, elérhetetlen messzeségből felködlőnek tetszik tehát az emberi közösség fejlődésének minden olyan fázisa, amely a maga beteljesülésében, a kivételes, eksztatikus, „ünnepi” örömmélmények keresését tehetné feleslegessé, mindazt tehát, aminek átélésére jobb híján akár holmi ünnep is lehetőséget nyújthat — attól függ, kinek számára. Főleg, mert az egybetartozás tudatának egymás szeretetére visszavezethető élménye — legyen bár átélhető önmagában, pusztán a hétköznapok gazdagsága következtében vagy csupán manifesztációk áttételének segítségével — megint csak visszavezethető a közös fenyegetettségére, a szorongásra, a veszéllyel szembeni védekező „összebújásra”, végső fokon másoknak e szeretetből való kizárására, s ilyenformán ismét csak valamilyen partikuláris közösséget, illetve közösségélményt feltételez csak. Megint csak nem olyat, amit a „beteljesültség” állapotának tekinthetnénk. Olyannak, ami magát a szeretetet is fölöslegessé tenné. Mert azzá tenné.

De talán térjünk vissza a jelenbe inkább. Félmilliárd éhezőnkhez, neutronbombáinkhoz, „helyi” háborúinkhoz. Olajfoltos tengereinkhez, szennyeződő légkörünkhöz, oxigénforrásul szolgáló pusztuló őserdőinkhez. Kábítószerező-élvezőinkhez és bűnözőinkhez. Ongyilkosainkhoz és magányos öregjeinkhez. Véres merényleteinkhez és túszzdrámáinkhoz... Hogy ezután nyomban ráébredhessünk: egyelőre mégsem az unalomtól kell félnünk, még kevésbé a művészet halálától félni az emberiséget. Sokkal inkább a problémák megoldatlanul maradásától, mint túl jól sikerült megoldásuktól.

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

MEGREKEDÉS VAGY HANYATLÁS

Könyvkiadásunk 1981-ben

Egy naptári év könyvtermésének a bemutatása cleve a megtévesztő leszűkítések és a mesterséges elhatárolások veszélyével jár. A szokásos év végi diadalmas összegezések legfeljebb jószándékú statisztikusoknak okozhatnak örömet. Ha most mégis naptári összegezésre vállalkoztam, ennek egyrészt az a magyarázata, hogy ilyen jegyzet megírására kértek fel, másrészt pedig az, hogy a jugoszláviai magyar könyvkiadás tavalyi adatai intő figyelmeztetésül szolgálhatnak.

Összehasonlító adatok

Az újvidéki Forum Könyvkiadó tavaly huszonöt nem politikai tárgyú művet jelentetett meg: hat verseskötetet, hét tanulmány- illetve kritikakötetet, négy regényt (közülük három második—harmadik kiadás), két kisregényt, egy képzőművészeti kiadványt és egy lírai-önéletrajzi dokumentumot. A Kiadó tavalyelőtti, pénzügyi okokból csökkentett évi produkciója harminchárom könyv volt. E csökkentett teljesítményhez képest is szembeötlő hanyatlást jelent a tavaly kiadott huszonöt könyv.

Nem folytatom, hisz nincs olyan olvasó, aki ki ne fogyna a türelméből ilyen adatok hallatán. Irodalomról lévén szó, elfogadhatónak látszik az az érvelés, hogy a mennyiségi mutatóknak alig-alig lehet közük a minőségi produkcióhoz; huszonöt jó könyv sem ötven, sem száz rosszal nem mérhető. Az tehát, hogy a Forum tavalyelőtt harminchárom, tavaly pedig huszonöt könyvet adott ki, elvben még nem jelent megfeneklést és hanyatlást, elvben jelenthetne, mondjuk, szellemi felvirágzást is. A tájékozatlanabbak kedvéért azonban el kell azt is mondanom, hogy a Kiadó fiókjaiban és az írók iratgyűjtőiben több mint hatvan, könyvnyi terjedelmű kézirat hever jobb időköt várva, s hogy a Forum mellett működő Alkotók Gyűlésének illetékes bizottsága az utóbbi években a következőket kénytelen megállapítani: „A Forum Könyvkiadó alkotókörenek... *továbbra* is jóval termékenyebb az alkotótevékenysége, mint

amekkorák a kiadási lehetőségek... Bizottságunk ezért *ismételten* rámutat a jugoszláviai magyar könyvkiadás lehetőségeinek és az alkotói potenciáloknak az összhangtalanságára, illetve a Forum Könyvkiadót jórészt meghaladó társadalmi intézkedések szükségességére”.

A látszatkönyvkiadásról

A tavaly publikált huszonöt könyv közül hat közös kiadásként jelent meg, ami annyit tesz, hogy ha más szerkesztőségek vagy intézmények nem fedezték volna a nyomdaköltségeik tetemes részét, nem jelenhettek volna meg. Hasznos dolog az eszköztársítás, a szabad munkacsere és a „transzfer” tevékenység, s ha egy mód van rá, a művelődési életben is erre kell törekedni, de jelmondatok ismételtetése helyett rögzítsük a tényeket: ha e hat műnek nem akadt volna társkiadója, a Forum tavaly csak tizenkilenc könyvet adhatott volna ki.

S még egy lépéssel közelebb az igazsághoz: e tizenkilenc könyv is felében-harmadában az utóbbi évek látszatkönyvkiadását képviseli: ennyi közöttük a négy-öt-hat ívnyi terjedelmű kötet. Grafikai kivitelezésük kimondottan előkelő, borítólapjuk szemet gyönyörködtető, de nem könyvek, csupán füzetek. A tavalyi hat verseskötet teljes anyagát például egyetlen könyvben is publikálni lehetett volna.

Ne legyenek szörszálhasogató? Nem leszek. Kimondom hát nagyvonalúan: a Forumnak saját eszközeiből tavaly kiadott tizenkilenc könyve akár tizenhárom könyvvel is felér. A vajdasági érdekközösségek pénzelesi politikájának ez a számadat a lényege. Ezért tárgyaltalan Könyvkiadónk irodalompolitikájáról beszélni. A Forum jelenlegi irodalompolitikája ugyanis a szerzői és a nyomdai ívek lehető csökkentésére, a viszonylagos műfaji egyensúly megőrzésére, a kényszerű szelekció „elvére” épül. A pénzromlás „gyakorlatát” követi, mert mást nem is tehet. A nyomdaköltségek 42%-kal drágultak meg.

Nincs önellátó nemzetiségi kultúra

A hagyományos és a hosszú évek óta tervezett könyvsorozatok sorsa s a legjellegzetesebb könyvműfaj: a regények hiánya egyaránt a hazai magyar irodalmi termés publikálásának váltógáról tanúskodik. A *Hagyományaink* és a *Kövek* elnevezésű sorozatokban évek óta egy mű sem jelent meg, az írói életművek és hagyatékok sorozatának kiadása meg sem kezdődhetett, az *Esszé—Tanulmányok* s a *Forum Kiskönyvtár* sorozatban tavaly csupán egy-egy mű jelent meg, a képzőművészeti kismonográfiák kiadása elakadt, zeneművészeti örökségünk közreadása egyelőre számításba se jöhet stb.

Tavaly egy jugoszláviai magyar szerzőtől olvashattunk új regényt: Pintér Lajos *Purgatórium* c. művét Újvidék városa Októberi díjjal tün-

tette ki, méltányolva a szerző egész munkásságát is. Minden társadalmi elismerés örömet okoz; ha viszont szóba került egy díj, futólag megemlíteném, hogy a kétszeres Híd-díjas és sajnos, már 72 éves Herceg Jánosnak, a jugoszláviai magyar próza egyik legjelentősebb alkotóművészenek új regénye évek óta kiadásra vár (csak részleteit olvashattuk a lapokban, hallhattuk a Rádióban), és hogy — ismét csak példaként, a sor folytatható — a Híd díjas és Októberi díjas Varga Zoltán két regénye is kéziratban szendereg.

Ha a mondottakhoz hozzáfűzzük azt is, hogy az utóbbi három évben — nem ideológiai, csupán devizatakarékossági okokból — drasztikusan csökkent a magyarországi könyvbehozatal, a kör bezárul. Egyetlenegy nemzetiségi kultúra sem lehet önellátó, sem szellemi, sem gazdasági értelemben. Jól tudjuk: a nemzetiségi kultúrák akkor életképesek, ha autochton gyökerűek, ha a maguk sajátos mikroközösségének és tágabb társadalmi közösségének a talajából táplálkoznak — de ez egészen más kérdés. Az autochton nemzetiségi kultúrák sem lehetnek önellátóak. A könyvbehozatal drasztikus csökkenését, fokozatos megszűnését említettem. Mielőtt még bárki bármilyen célzattal félreértene, vegye észbe a következőket: a magyar, a jugoszláv és a világirodalom klasszikus és modern műveinek hiánya, az anyanyelvünkön írt szakkönyvek, lexikonok, szótárak, kézikönyvek stb. hiánya sem pótolható. Erről a legilletékesebbeknek — művelődéspolitikánk irányítóinak — teljes felelősséggel el kellene töprengeniük. A Forum a hazai magyar szerzők műveit sem képes rendes ütemben publikálni — hogyan lehetne hát képes Tolsztoj és Shakespeare, Petőfi és József Attila, Krúdy vagy Jókai életművének a kiadására? Arról nem is beszélve, hogy az európai irodalmak egyharmadának a tolmácsolására sem található elegendő számú, irodalmilag iskolázott műfordítót.

Az értekező próza jegyében

Néhány szót tavalyi könyvtermésünk értékéről.

Tavaly a legjobb művek az értekező próza műfajában született meg. Első helyen Szeli István *Történi történelem* c. gyűjteményes kötetét említeném. Tanulmányokat, kritikákat és cikkeket tartalmaz, a szerző tanulmányírói és kritikai munkásságának sajátos melléktermékeit, de miként Bányai János írta, ez a gyűjtemény „egy mélyen elkötelezett, a közéletiség minden nehézségét és próbáját vállaló, változatlan intenzitással tevékeny értelmiségi alkotómunkájának dokumentuma, amely — a látszat ellenére — nem az emberi gondolkodás nap mint nap termelődő »forgácsait« gyűjti egybe, hanem egy egységes gondolatmenetről tanúskodik, amelynek egyformán megvannak az irodalmi és politikai, esztétikai és ideológiai, kritikai és nemzetiségi vetületei”.

A másik fontos mű Bori Imre Sinkó Ervinről írt kisonográfija. Mi-

ként Bori majd mindegyik könyve, ez a kismonográfia is polemikus indulatú. Tárgyilagosan rendszerezett formában méri fel Sinkó munkásságát, s közben meggyökeresedett tévhiteket és irodalmi legendákat oszlat szét. Szekeres László *Amit az idő eltemetett* c. könyve vonzó formában megírt szakmunka: a paleolitikori telepektől kezdve egészen a 16. századig tekinti át Vajdaság régészeti múltját, érdekesítő formában, tudományos alaposággal és számos illusztráció kíséretében. Több évtizedes kutatásainak eredményeként Penavin Olga a szlavóniai nagycsaládszervezetről írt átfogó nagytanulmányt. Könyvének néprajzi anyaga forrásértékű. Hódi Sándor *Pszichológia és ideológia* c. tanulmánykötetét a szerző imponáló tárgyismerete, hajlékony esszéstílusa és gondolkodói bátorsága avatja nem mindennapi olvasmánnyá.

Próza, költészet, műfordítás

A prózai művek java része tisztos középsernek felelne meg, ha a műalkotások ilyenféle mércével mérhetők volnának. Egyszerűbbnek látszik kimondani: a szépprózai művek többsége szokványosan-közhelyesen megírt szövegekből áll. Urbán János *Holdudvar* c. novellagyűjteménye jubileumi alkalmából jelent meg. Tisztelgésnek megteszi, reprezentatív gyűjteménynek kevésbé. Gondosabb válogatás, felére csökkentett szövegterjedelem az olvasóknak is, a 60. életévét betöltött írónak is nagyobb örömet okozhatott volna. Brasnyó István *Hóság* c. kisregénye az egyetlen modern hangszerelésű, gondolatokban gazdag mű, kár, hogy stílusmodorosságok tarkítják, és nagy kár, hogy egy-egy fejezetét képzettársító képességünket próbára tevő, lélegzetakasztó óriásmondatok alkotják. A rossz központozás is elronthat (egy jó regényt.) Pintér Lajos *Purgatóriuma* helyenként szellemes, nemritkán csak vulgáris: könnyű kézzel papírra vetett olvasmány a félirodalmi közönség és az olvasástól elszokott díjkiosztó bizottságok számára.

A verseskötetek közül Gulyás József *Csillagok és patkányok* és Ladik Katalin *Ikarosz a metrón* c. gyűjteménye megkülönböztetett figyelmet érdemel. Gulyás József, hosszú út után, egyfajta mimelt byroni spleentől magas hőfokú lírai önkifejezésig, Ladik Katalin pedig a pop-versek és a nagy nekivetkőzések divatjától egy filozofikus színezetű, durván egyszerű, letisztult versbeszédig jutott el.

Az egyetlen képzőművészeti kiadvány — Szombathy Bálint „vizuális”, „magatartás-”, „konceptuális” és „hang”-költészetének foglalata — a Forum Könyvkiadó legtalányosabb tavalyi ajándéka. Szombathy parádés kivitelezésű könyve, a *Poetry* nem konkrét vizuális költeményeket tartalmaz, miként alcíme jelzi, csak a nyugateurópai és a jugoszláv neoavantgarde szívbé markolóan ötlettelen utánzatait. A *Poetry* egyébként háromnyelvű (annak ellenére, hogy „konkrétan vizuális”, írd és mondd: háromnyelvű) kiadvány. Magyar, szerb és angol olvasói egyaránt eltöp-

renghetnek azon, hogy a szerző önreklám-igénye, vagy pedig a Forum Kiadó sznobizmusa volt-e féltelenebb, amikor ezt az albumot megjelentette.

A műfordítás-kötetek közül egy művet emelnék ki, mivelhogy a Forum tavaly egy műfordítás-kötetet adott ki. Ez Tin Ujević válogatott verseinek gyűjteménye, a *Szelek játékszere*. Tíz műfordító együttes munkájának eredménye, elsősorban mégis a válogató és műfordító Ács Károlyé, s a műfordítóként bemutatkozó és jelesre vizsgázó fiatal Túri Gáboré. Ujević magyar nyelvű verskötete a jugoszláviai magyar műfordításirodalom magas színvonaláról tanúskodik, bemutatása elemző tanulmány tárgya lehetne.

HORNYIK Miklós

A MEGÉLT TÖRTÉNELEM DISZKRÉT REGÉNYE

Burkus Valéria: *Magamon átszűrve*. A Forum Könyvkiadó és a Magyar Szó közös kiadása. Újvidék, 1981

Egy olyan emlékiratszerű regény, mint a *Magamon átszűrve* kétféle eljárás alapján íródhat. Állhat a regény központjában az ESZME (itt az ellenállási mozgalom eszmeisége), s akkor az indoklással, érvekkel, bizonyítékokkal és meggyőző tárgyilagossággal felépített mű eszmei, politikai, etikai aspektusai kerülnek előtérbe, a regény vizsgálatát, megértését és értékelését is ezekből a szemszögekből kezdhethetjük el. A másik módszer pedig (ahogy esetünkben is van), ha a regény központi szervezőerője az átélő, a történéseket megélt ÉN, a szubjektum, aki a tárgyilagosságát önkéntelenül is elfogultságba fordítja, magával ragadják, a benyomások, az objektív tények meglátását a partikuláris érvényű jelenségek homályosítják.

Inkább kötődik hát ez a regény az emberi/szerzői életrajzhoz, mint a II. világháború és a népfelzabardító harc társadalmi-politikai erővonalaishoz, a Banjica gyűjtőtáborhoz, az ott fogva tartott illegális pártmunkásokhoz.

Burkus Valéria ráérezett, hogy elmúlt az az idő, amikor az 1941-ben kezdődött kollektív pszichózis döbbenetéről még csupán magasba emelt ököllet lehetett szólni. Az azóta eltelt negyven év távlatla leszűrte a háborús döbbenetet, termékeny ozmózis jöhetett létre a múlt és a jelen között, s inkongruencia állhatott be az élmény és a mű között, ami miatt ez az emlékezés-regény nem ragaszkodik görcsösen a valósághoz. Érzékeny mérőműszer ez a negyven éves távlat, megbízható pontossággal különíti el a benyomások tömegéből a mellőzhető, a redundánsat, s nemegyszer segíti az objektív tények vegyítését az alkotói fantáziával. Ez az időbeli távolság tette lehetővé azt is, hogy Burkus Valéria regénye ne

csak a társadalmi megtörténések reflexe, az események memoárba-foglalása, tükkörszerű ábrázolása legyen, hanem saját energiákból táplálkozik, vissza tudjon hatni forrásanyagára, élményanyagát nem történelmi és politikai, hanem lélektani kategóriák szerint strukturálja.

A *Magamon átszűrve* egyben időből kiemelt történetiségű regény, s ugyanakkor dokumentumregény is, az irodalmi és történelmi látás egyidejűségének eredménye. Azért mondhatjuk, hogy történetisége az időből kiemelt, mert az átélt élményt a *bios* és a *psziché* szférájában marasztalja, nem transzponálja a kort meghatározó filozófiai gondolatok és ideológia körébe, azaz a banjicai élményekben a regény szempontjából kevésbé fontos Banjica, az élmény a meghatározó, a család szétválása, a férj elvesztése, a kettős meghatározottságú létbizonytalanság, a kiszolgáltatottság és megaláztatás érzése, amiből arra következtethetünk, hogy a dokumentumokra épülő regény kevésbé dokumentumregény, inkább az *érzés* regénye. Ez mellett a maga módján dokumentumregény is Burkus Valéria műve, hiszen szereplőinek és a leírt helyszíneknek, eseményeknek a hitelességét a bőven idézett forrásművek támasztják alá. A lábjegyzetek hitelesítik az „ingyen élményt” (Babits Mihály nevezte így keserű ironiával az I. világháborút)- s egyben elidegenítő funkciót is betöltenek, mert túl gyakoriak és hivatalos hangúak. Az olvasó általuk folytonosan kiköppen abból az illúzióból, amit az író szentimentális elkalandozásai keltenek, folyton szembesül a történelemmel, folyton arra döbben rá, hogy nem kitalált történetet olvas, folyton arra kényszerül, hogy újraértékelje álláspontját a regénnyel és annak eseményeivel szemben. Mert Burkus Valéria nem értékeli, nem ítélkezik sem az események, sem azok felett, akik felette ítélkeztek. Inkább a bizonytalanság álláspontját választja „ellenségei” viselkedésére, magatartására gyakran talál mentő körülményeket, nem akar mélyre hatolni a tábor vagy maga a fasizmus mechanizmusának vizsgálatában. Inkább csak visszaemlékezik, megidézi, higgadtan, negyven év távlatából. Ítélezett már a társadalom, ítélkezett már minden józan gondolkodású ember, s ítélet, erkölcsi tett a regény megírása maga. Az a történeti távlat, amit a pontos kronológia és a dokumentumok támpontjai nyújtanak, helytállóan szabja meg a dolgok pontos mércéjét, helyreállítja a történelem és az emlékezet közötti valódi arányokat, tudatosítja a ki nem mondottakat.

Megítélésünk szerint az egyik legdiszkrétebb táborregényt ismerhetjük meg Burkus Valéria művében. Az író ügyesen kerüli a naturalista leírásokat, az eseményeket nem megtörténésükben mutatja be, hanem az általuk kiváltott lelki hatások érzékelését ábrázolja (de nem pszichológiai regény), a belső életnek ad elsőbbséget a külsővel szemben. A lírai én eme felülkerekedését az empirikus én felett a kötet első fejezetében tétélesen is ábrázolni próbálja, amikor a Banjica gyűjtőtáborba érven elmeséli férje halálát, akit menekülés közben, a Begán való átkeléskor egy rendőr lőtt agyon:

„— Hatalmas nyárfák nőnek ott... három ember sem érné körül a törzsüket... gyönyörű fák... Augusztusban az aljukat már avarréteg borítja... s ilyenkor a Begának olyan különös, sajátos illata van...

— Na jó... hagyjuk a lírát.

— A próza: néhány rendőr felismerte, és utánavetette magát. Sosem ért át a másik partra.”

Az effajta, szövegen átütő lírai elkalandozást, még ha a későbbiekben korrigálódik is, semmiképpen sem tarthatjuk hiteles elbeszélői álláspontnak. A továbbiakban ilyen részletekkel nem találkozunk. Ellenkezőleg, a szerző döbbenetesen kifejező tömondatokat alkalmaz, és *tragikus realizmusának* éppenséggel az elhallgatás, a sejtetés lesz legfőbb erénye.

Szerkezetileg a *Magamon átszűrve* a keretes elbeszélések körébe tartozik. A szerzőnő a visszaemlékezések adekvát formáját választotta, s a regény cselekményét azzal indítja, hogy visszatér az egykori gyűjtőtáborhoz, felidézi az ott történeteket. A Banjica táborban töltött idő újraelése újabb keretbe foglalja azt az időt, amely a táborba kerülését megelőzi. Az olvasónak szerencsés módon nem kell végigjárnia a kettős bevezetés után a kettős befejezés útját, a regény azzal zárul, hogy a hősnő kiszabadul, hazaérkezik, azaz csupán a másodlagos keret zárul le.

Rokonszenves Burkus Valéria írói magatartása, amikor lemond az érdekesség és a naturalizmus durva támpontjairól, amelyek önkéntelenül kínálkoznak a téma kapcsán. A hatásvadászat olcsó eszközei és a feltárás, leleplezés szándéka helyett az egyszerűséggel, a pozitív értelemben vett külsőségekkel, a partikulárisal, az események szubjektív megélésével igyekszik mélyre hatni ez a kisregény.

FEKETE J. József

ÉRTÉKES NÉPRAJZI TANULMÁNYOK

Ujvári Zoltán: *Népszokás és népköltészet*. Válogatott tanulmányok, Alföldi Nyomda, Debrecen, 1980

Ujvári Zoltán jeles néprajztudós vaskos könyve negyedszázados kutatómunka eredményét tárja az olvasó elé. Érdeklődésének előterében a népszokások és a népköltészet különböző műfajainak vizsgálata áll; ezen belül pedig fokozott szerepet juttat az interetnikus kapcsolatoknak, a kulturális elemek átadásának, átvételének. Több fejezet előterében a szokások kapcsolatának területi és történeti összefüggései állnak. A népi kultúra kutatóinak egyik legfontosabb feladata Ujvári szerint, hogy megfigyelje, „hogyan fejlődött, alakult műveltségünk és az átadás-átvétel sok évszázados bonyolult folyamatában, hogyan lettünk »európai magyarra«; a magyar nép kultúrája milyen sajátos jegyekkel jellemezhető, amelyek összességében elválasztják a környező népektől, de amelyek rész-

leteiben összekapcsolják a Kárpát-medence — és tovább Európa — népeivel.” Tanulmányaiban ezt a szempontot a szerző egy pillanatra sem látszik elfeledni.

A *Népszokás és népköltészet* tanulmányai zömében a népszokások és hiedelmek vizsgálatával foglalkozik, melyek állandó változásban vannak, s e változások mögött gazdasági, társadalmi erők működését, művelődéstörténetünk szakaszait figyelhetjük meg. A *Népszokások interetnikus kapcsolatairól a Kárpát-medencében* című tanulmányban Ujvári megállapítja, sőt bizonyítja is, hogy noha a magyar népszokások és néphiedelmek kapcsolatának vizsgálatában visszatérő következtetés, miszerint a magyarság szokásainak és hiedelmeinek jelentékeny részét a környező szláv népektől vette át (Róheim Géza azt állította, hogy a „magyar néphit szláv néphit”), figyelembe kell venni a migrációs folyamatokat, a kolonizációt, és különös figyelmet kell fordítani a Kárpát-medence területén élő népek gazdasági és társadalmi fejlődéséből fakadó eltérésekre, különbségekre. Példának a mezőgazdasági hagyománykör szokásait említi, ahol a honfoglalás előtti és a honfoglalás után kialakult földművelési kultúrára kell figyelni. Az agrártudományok szempontjából két nagy hatásról kell szólni, amely a szókincsben erőteljesen tükröződik: a török és szláv hatás. Mint ismeretes, a honfoglalás előtti századokban a magyarság török népcsoportokkal került kapcsolatba, így a török jövevényszavak a földművelésnek szinte egész menetét felölelik (eke, sarló, búza, szérű, szőlő, bor, alma, dió stb.), ami azt igazolja, hogy a magyarságot ezek a népek tanították a földművelésre. A földművelés szónagyának egy része (szántás, vetés, aratás) a bolgár—törökkel való kapcsolatból származtatható. A honfoglalással a magyarság bekapcsolódott a nyugati kulturális körbe, melynek hatására gazdasági élete, szellemi világa átalakult. Az új hazában új gazdasági formákkal ismerkedett meg. Valójában a korábban megismert földművelési kultúra a máig kimutatható legnagyobb hatást a honfoglaláskor, illetve az azt követő egy-két évszázad folyamán kapta. És itt elsősorban a szláv befolyásról kell szólni.

A magyar mezőgazdasági munkások külföldre való vándorlása — a személyek migrációja az átadás-átvételt illetően lényegében a szokások migrációját jelenti, ami gyakran a kolonizációval is kapcsolatban áll. Ilyen pl. Bacchus, a Tokaj-Hegyalján a szüreti felvonulás jellegzetes alakja népies elnevezése a *bakus*, *baksus*. Magyar nyelvterületen, sőt Pannóniában sem ismeretes ez a szokás, ami arra enged következtetni, hogy iskoladrámák hatására alakult ki, vagy idegen néphagyományból jutott átvétel nyomán a szőlőművelés körébe. Tokaj-Hegyaljára német (sváb) bodnárok települtek, akiknek céhszokásához tartozott Bacchus és a tánc. Amikor elmagyarosodtak, a tradíció magyar szokásként ismétlődött évenként, amely napjainkban is a kedvelt szüreti szokások közé tartozik. Ujvári ezt úgy magyarázza, hogy megfigyelései során a magyar hagyo-

mányokban az idegen eredetűnek tartott szokások és hiedelmek jelentékeny része nem átvétel, hanem a hagyomány hordozóival együtt a kolonizáció révén magyarrá vált hagyomány.

Figyelmet érdemel az *Esővarázsló szokások és rítusok* című tanulmány is, amely az agrárrítusok körébe tartozó néphagyományok között mágikus tevékenység; szertartás az esővarázslásra, eső előidézésre; tehát a rítus célja az időjárás megváltoztatása. Különösen a balkáni népek hagyománya gazdag e tekintetben. A görögök nagy szárazság idején gyermekcsoportot küldenek a határbeli kutakhoz és forrásokhoz. A csoport élén virágokkal díszített lány halad, akit társai vízzel hintenek le. Ez alatt sajátos dalt énekelnek, és esőért könyörögnek. Ehhez hasonló a szerbhorvát *dodola* szokás, melyet egy 1867-es magyar feljegyzésben így írtak le: hosszú szárazság esetén házról házra vezették a *dodolat*, akinek meztelen testét zöld ágakkal fonták körül. Két társa a következő éneket énekelte: „O Dodolo, Dodolo, / Šta bi tebi valjalo, / Jedna kanta vode, / I od Boga kišice.” Ezalatt a házakból vizesedénnyel jöttek ki, és a vizet a *dodolára* öntötték, ezzel akarván szimbolizálni, hogy úgy esék az eső a mezőre, amint a *dodolára* hullnak a vízcseppek. Ujvári ebben a tanulmányban a szlovén, román (*paparuda*) esővarázslást is bemutatja, valamint a horvát, illetve szlovén Zeleni Jurij — Zöld György — szokást ismerteti, melyben szintén mágikus tevékenység nyilvánul meg, amellyel a szántóföld termékenységét, az állatok védelmét, egészségét akarják elérni. (A Zeleni Jurijról tört zöld ágat mezőn, kertben, istállóban helyezik el.)

A *kakasütés szokásai és a kakaskultusz* a kötet legterjedelmesebb tanulmánya. Ujvárit itt is az átadás-átvétel problémája érdekli elsősorban, pontosabban, azok a tényezők, amelyek az átvétel folyamatát megindítják, majd a befogadást és az átvett elemek megszilárdulását eredményezik. A vizsgálandó szokás — a *kakasütés, kakaslefejezés* — részben időhöz, részben alkalomhoz kötött, ma már kihalóban levő népszokás a magyarságnál. Példák egész seregével bizonyítja a folklorista a *kakasütés* Európában és Európán kívül való széles körű elterjedését. A hagyományok összevetéséhez, a magyar *kakasütés* eredetkérdéséhez, de a funkcionális vizsgálathoz is szükséges, hogy a formákat és az alkalmakat figyelembe véve állapítsuk meg a *kakasütés* széles körű hagyományában az egymástól különálló és önálló csoportokat. Az eredmény, hogy a magyar hagyományban főleg a farsang, húsvét, lakodalom és aratás alkalmi a *kakasütésnek*; a nem magyar népeknél pedig mélyebb a tradíció (a szászoknál különböző jeles napokhoz is kapcsolódik a szokás; a délszlávoknál népi játékok között is ismert; a balkáni népeknél a kakas építői áldozati szerepe nagy stb.). Ahhoz tehát, hogy egy idegen népszokás elfogadásra és gyakorlásra találjon, az átvevő nép hagyományában lenni kell számos olyan elemnek, amelyre, mint tartópillérre az adott népszokás ráépülhet. A magyar néphagyományban jelentékeny számú *kakas-*

sal kapcsolatos hiedelem élt századokkal korábban. (Ipolyi a *Magyar mytologiájába* [1854] a címszavak közé felvette a kakast is.) A kakaskultusz anyagát vizsgálva tehát azt tapasztalhatjuk, hogy a néphagyomány rendkívül gazdag ebben a tekintetben. A kakas a néphitben rossz szellem, de ugyanakkor gonoszűző is lehet; a kakaskukorékolásnak sok jelentést tulajdonít a néphit; a kakas révén lehet jóslni a vendég érkezésére, esőre, tűzesetre, halálesetre, ezenkívül sok közmondás eredője, szívesen szerepeltetik állatmesékben, mondákban és népdalokban is. A kakasnéphit az egész népre kiterjed, míg a kakasütés elszigetelt jelenség. A kakasnak mint a termékenység szelleme megtestesítőjének azért kell meghalni, hogy termékenysége vérével visszajusson a földre. Ujvári a komplex vizsgálat alapján megállapítja, hogy a magyarság a kakasütés szokását valószínűleg a XVIII. században vette át a vele együtt élő népektől, a szászoktól, illetve németektől és a szlovákoktól. A kakasütés szokásának átvételét pedig a magyar hagyományban meglévő kakassal kapcsolatos hiedelmek segítették elő.

Mitikus lények a mezőgazdasági hagyományban című tanulmányában Ujvári arra a sok vitát kiváltó kérdésre válaszol: ismeretesek voltak-e olyan mitikus alakok, szellemlények, amelyek a földművelési kultúrával, a természetű növényekkel álltak kapcsolatban? A kutató itt is komplex vizsgálatot végez, a jelenségeket, a mezőgazdasági szokások egyes elemeit, formáit a szokáskör egészének az összefüggéseibe állítja, sőt a funkcionális értelmezésekhez a néphagyomány minden pontjára kiterjeszti a figyelmét. Így mutatja be többek között az aratáskor megjelenő *délibábot*, melynek megjelenése gazdag termésre utal; a délszlávoknál az utolsó kévét nevezték *babának*. Az európai néphagyomány rendkívül gazdag az aratási szokások és hiedelmek tekintetében. E hiedelmek szerint egy mitikus lény benne ül a vetésben, illetve a mezőn tartózkodik, és főleg aratás idején jelenik meg. A velük kapcsolatos rítusoknak a legfontosabb célja: az erő átmentése az egyik vegetációs periódusból a másikba. A szalmabábu és más antropomorf figura szintén ismeretes az európai népeknél, akárcsak a teriomorf lények, mint a medve, nyúl, farkas, kakas, fűrj — valamennyi a termékenységet jelképezi. Nem véletlenül jöttek létre egy-egy aratási szokásban, hanem valamilyen hiedelem, mitikus elképzelés kifejezői, szimbólumai; személynek, embernek a megjelenítői. A mezőgazdasági szokásokat és hiedelmeket sem vizsgálhatjuk a szomszédos és távolabbi népek hagyományának ismerete nélkül.

A *Virág a magyar népi kultúrában* című tanulmányban a virág szerepéről ír, mely különösen fontos volt a népi gyógyításban, a kultikus tevékenységekben, a néphiedelemben, a népszokásokban, a népköltészetben, de megfigyelhetjük a népművészet valamennyi ágában is.

A XVI. századtól gazdag kéziratos énekes- és verseskönyvek hagyományát követi az irodalomtörténet, melyeknek terjedését még a könyv-

nyomtatás sem szüntette meg. Dalok, nóták, balladák változatai kerültek a kéziratos könyvekbe, de találkozunk hazafias költeményekkel, háborús versekkel és naplókcal is. Ujvári bemutatja a kéziratos vőfélykönyveket, lakodalmi rigmusokat, búcsúztatókat. A *Mennyből jött levél* pedig igazi csemegéje ezeknek a szövegeknek, mely finom szatíra formájában a kereszténységről mond ítéletet. Hősnője, Czenkné, a parázna és kacér asszony „beveszekedi” magát a mennyországba, hiszen tőle sokkal bűnösebbek is vannak ott. Néprajzi szempontból a szövegen végighúzódo antiklerikális szemlélet lényege. A könyv utolsó tanulmánya az *Imádság-travesztiák* is azt bizonyítják, hogy az irodalmi hatások, inspirációk nyomán milyen jellegzetes népköltési alkotások jöttek létre.

Ujvári Zoltán válogatott néprajzi tanulmányaiban a legösszettebb problémákat is világos, értelmes stílusban írja le; szövegei a nem szakember számára is olvasmányélményt jelentenek. Gazdag nemzetközi szakirodalomra és szokásanyagra támaszkodva komplex elemzésekkel igazolja, hogy a néprajzi anyag értéke csak az összehasonlító módszer alkalmazásával realizálható; nem elég egyetlen nép szellemi kincseit ismerni a mélyreható következtetések, szabályok levonásához.

VAJDA Zsuzsa

EGY HASZNOS KÉZIKÖNYVRŐL

Mutató az Ethnographia 1940—1969. évfolyamához. Összeállította Tátari Zsuzsanna. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982

A segédkönyvek általában nem tartoznak az olyan kiadványok közé, amelyekért kifejezettebb módon megveszne az olvasóközönség. Egy repertórium, bibliográfia, mutató leginkább szerényen meghúzódik a sikerkönyvek között, s lesi azt a pár tucatnyi megszállottat, aki éppen arra vetemedik, hogy egy-egy tudományszak, egy-egy részletkérdés vagy akár csak egy adat vagy pontosan idézendő mellékmondata kedvéért hosszasan hajlandó pásztázni a nevek, évszámok, évfolyamok szemgyötrő rengetegében, hogy aztán örömujjongva — újabb hosszú turkálással — ásatag folyóiratévfolyamok porfelhőjében fuldokolva megjelje a keresett cikket. Hát igen, ilyenek a „philológok”, „a szellem bogarásza”, „áhitatosai a jelentéktelennek”, legyinhetnek a más előjelű szórakozás kedvelői, ha netán eszükkbe jut Babits némely regényhőse.

Az alanyibb hangulatú málázónak elképzelhetően más egyebek is eszébe juthatnak, ha éppen kísérlet írásába fog, s nem egy frissen megjelent mutatóról szeretne meleg hangon megemlékezni. Mellőzve tehát a továbbiakban a lírai kicsengéseket, utaljunk itt a Magyar Néprajzi Társaság — az alapíttatásakor, a ferenczjósokai „boldog békeidők” XIX. századának utolsó negyedében Magyarországi Néprajzi Társaság — *Ethnogra-*

phia nevű folyóiratának kezünkbe vehetett Mutatójára, arra a kötetre, amely az 1890 óta folyamatosan megjelenő folyóiratnak harminc esztendőjét dolgozza föl.

Miért kell hangot adni megelégedésünknek egy negyedfélszáz lapnyi terjedelmet meghaladó kötet megjelenésekor, amikor abban csak unalmas adatok sorakoznak egymás után, s amelyek nem sok ember érdeklődésére tarthatnak számot? A válasz könnyű, s egyben elgondolkoztató is lehet: a tájékozódni kívánó szakmabeli nyilván azt mondaná, hogy így a tenyerén tarthatja az adott harminc esztendő fontos néprajzi közléseinek áttekintési lehetőségét, s kiegészítené még azzal is, hogy a magyar néprajztudomány vezető folyóiratáról van szó, amelyre a szakma európai szinten is odafigyel. Másrészt pedig amilyen mértékben a szűkebb értelemben vett szakma harminc esztendőjének képét nyújtja a kötet, ugyanolyan mértékben kortörténeti dokumentum is. A feldolgozott harminc évfolyam ugyanis azokat az esztendőket íveli át, amelyek az adott társadalomban egy sor történelmi sorsfordulóval jártak: az 1940-től 1969-ig terjedőket. S merő tájékozatlanság lenne azt hinni, hogy e három évtized köztörténete nem nyomta volna rá a bélyegét a közben folyó etnográfiai kutatásokra. Bizony igen: a Mutató „olvasgatása” közben éppen olyan észrevehetően lehatárolódnak az adott társadalom korszakai, mintha nem is néprajzi mutatót, hanem történelmi áttekintést lapozgatnánk. Ha a Mutató olvasójának kedve lenne terminológiai bogarászásra, akkor passzionátus módon állíthatna össze önmaga számára csinos jegyzeteket arról, hogy egy-egy néprajzi fogalom meghatározása, értelmezése, a szakma érdeklődése, témái, a vizsgálat tárgyává tett szociális rétegek beavatkozása, a népfogalom, az ismertetett művek földrajzi hovatartozása, a kutatói és értelmezési metodológia hogyan alakult ez alatt a harminc esztendő alatt. Mindez beszédes bizonyítéka annak, hogy a tudományszakok fölfutása és eltályogosodása mily sajátos módon válik függvényévé a társadalom útkereséseinek, rövidzáratainak, talajrengéseinek és konszolidációinak. Ez a Mutató tehát az effajta töprengések számára is ott sorakoztatja — a maga hűvös és tárgyilagos módján — az adatokat, számokat. Kétségtelen szakmai becse mellett ezért is igen fontos és tanulságos.

A Mutatót összeállító Tátrai Zsuzsanna, aki egyébként a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának tudományos kutatója, bevezető szövegében utal arra, hogy ez a Mutató tulajdonképpen folytatása a folyóirat előző ötven évfolyamát összegezõ előbbi mutatónak. Az a mű 1942-ben jelent meg, s az *Ethnographia* 1890—1939-es időszakát volt hivatva átölelni. Ezzel a Szendrey Zsigmond-féle mutatóval együtt tehát Tátrai Zsuzsanna munkája nyolcvan évfolyamnyi anyagban kínál tájékozódást a szakmabeliek és az érdeklődők számára. Mindössze az utóbbi tizenkét esztendő anyaga nincs tehát ily módon föltárva, de az is jól használható a magyar néprajztudomány szinte naprakész

módon rendszerezett évek bibliográfiái által. (Ezek az összefoglalások a *Néprajzi Hírek* című kiadványban kapnak helyet, amely szintén a Társaság kiadásában jelenik meg, de újabban a *Hungarológiai Értesítő* is közli.) Az *Ethnographia* következő időszakának mutatója minden bizonnyal az egy évtizeden belül bekövetkező centenárium kapcsán várható.

Az előszó nem tesz róla említést, de a teljesség és a tájékozódás kedvéért nem érdektelen megemlíteni, hogy Tátrai Zsuzsanna munkája hosszú időn át készült, s egy évtizeddel ezelőtt már megjelent belőle egy részlet. 1970-ben adta ki az MTA Néprajzi Kutató Csoportja és a szolnoki Damjanich János Múzeum a *Dokumentatio Ethnographica* sorozatának I. évf. 1. számaként a folyóirat 1940—1969-es szakaszának szerzőmutatóját. Egy szerzőmutató természetesen nem pótolhatja az igazi teljes mutatót, de az egy évtized alatt mégis jól használható segédkönyv volt az is. Ugyancsak nem találjuk említését annak, hogy az *Ethnographia* egyik nagy évtizedének, az 1890—1899-es időszaknak a maga idejében, szintén elkészült a mutatója. Az 1899-es *Ethnographia*-kötet évzáró hatodik száma ugyanis teljes egészében ezt közli, mégpedig tulajdonképpen éppen azoknak az elveknek a szem előtt tartásával, amelyeket Tátrai Zsuzsanna munkája is alkalmazott. Az eltérés abban van, hogy az első évtized mutatója — és Szendrey Zsigmondé is — az adatok mellett nem az évszámot, hanem az évfolyam számát közli, s a közléseknek csak a kezdő lapszámát adja meg. Ezzel szemben Tátrai Zsuzsanna az évszámot közli, s megadja a szövegek terjedelmét is, a kezdő és a záró lapszám közlésével. Ez pedig sok szempontból hasznos információ a kutató számára. A legújabb Mutató a képek és az illusztrációk jegyzékét nem közli, ami viszont az előző két kiadványban szerepelt.

A három *Ethnographia*-mutató egybevetése azt is megmutatja, hogy éppen a legnagyobb időbeli távot, tehát az ötven esztendőtfő átfogó Szendrey-féle nem adja az ismertett munkák külön jegyzékét is, ami viszont a másik kettőben szerepel. Azt pedig talán nem is kell külön hangsúlyozni, hogy egy tudományszak vezető folyóiratának szemlervota milyen fontos és áruklodó lehet a tudomány naprakészsége, de immáron a tudománytörténet szempontjából is. Nyilvánvaló az is, hogy egyszer el kellene készíteni az 1940 előtti ötven évfolyam hasonlóan gazdag mutatóját is, mint amilyen a most kommentált kötet. Az is mindenképpen a Tátrai Zsuzsanna-féle összeállítás javára írandó, hogy igen terjedelmes, mintegy kétszáz lapnyi tárgy-, fogalom-, személynév- és földrajzinév-mutatója van. Ez pedig a kötet terjedelmének felét teszi ki. Az ilyen terjedelmes, tehát árnyalt, regiszter pedig óriási segítséget jelent a szakma számára. Megjegyzendő, hogy az 1940 előtti anyagot feldolgozó Szendrey-féle mutató ilyen szempontból is szerényebb cíkokat valósíthatott meg, bár előtte már megjelent az 1890—1899-es tíz esztendőtfő igen árnyalt és használható regisztere. Itt emlíendő meg az is, hogy a jugoszláviai ma-

gyar művelődés története szempontjából az sem mellékes mozzanat, hogy ez az első (1899-es) összeállítás az előfizetők névsorát is közli, helymegjelöléssel, ahonnan kiolvasható, hogy a mai Vajdaság területén bizony nem is volt olyan elenyésző azoknak az intézményeknek és magánszemélyeknek a száma, akik figyelemmel kísérték az etnológia legfrissebb kérdéseit. Nagyon nagyok még a jugoszláviai magyar művelődéstörténet fehér foltjai; ez a disznóólszagú lapály azonban nyilván tartogat még számunkra egy csomó kellemes meglepetést.

Minden tekintetben üdvözlünk kell tehát az *Ethnographia* frissen megjelent Mutatóját, hisz a szakma is és az egyre örvendetesebb számban sokasodó érdeklődő is fontos és hasznos segédkönyvet kapott a kezébe. Ez a Mutató pedig Sándor István eddig három kötetben publikált nagy magyar néprajzi bibliográfiája mellett mindenképpen oda kívánkozik minden néprajzkutató, művelődéstörténész s egyáltalán minden embertudomány hazai kutatójának asztalára is; huzamosabb forgatásra.

JUNG Károly

T Á J É K O Z Ó D Á S

MIT HOZHATNAK A NYOLCVANAS ÉVEK?

Ha a jövő művészetét vázoló jóslatoknak a művészet időszerű pillanata képezi az alapját, úgy igencsak beleizzadhatnak azok a vállalkozók, akik pontos választ kívánnak adni a kérdésre: vajon milyen lesz az elkövetkező évek művészete? lévén, hogy már amúgy is benne vagyunk a nyolcvanasokban. Nehezíti a feladatot az is, hogy a művészet a történelem folyamán még sohasem volt annyira bonyolult, összetett, áttekinthetetlen, meghatározhatatlan és fluid, mint manapság. Egyben itt vetődik fel a kérdés: egyáltalán szükséges, hasznos-e jóslatokba bocsátkozni, jövőt látó feltevéseket alkotni egy olyan nem egzakt alkotói tevékenységről, mint ez? Az utóbbi évtized művészeti irányzatai azt a tapasztalatot kínálják, hogy elmélkedés, meghatározott tervezés nélkül nincs modern művészet, kritikai és fogalmi átértékelések nélkül nincs előrehaladás, akárcsak az iparban, az úrkutatásban, vagy a tudományok bármely ágában.

Az ötvenes évek művészetére az absztrakt expresszionizmus nyomta rá bélyegét, a hatvanas években a minimális művészet volt az útmutató; jórészt belőle eredeztethető a hetvenes évek domináló irányzata is, a konceptualizmus. Jellemző, hogy — bár már a konceptuális művészetre való reakció korát éljük — még most sincs pontos meghatározásunk en-

nek a forradalmi művészeti elvnek a fogalmi jegyeiről. A konceptuális művészetet túlnyomórészt a művészet anyagi javait szípolozó üzleti körök igyekeztek háttérbe szorítani, mert nem tudtak mit kezdeni az újonnan létrejött anyagtalánított alkotói formákkal, másrészt pedig a hagyományokhoz makacsul ragaszkodók, az intellektus művészeti jelentőségét kisebbitő és tagadó festők, illetve képzőművészek fordultak ellene, gyakran nem is rosszállóan, hanem tudatlanságból, tájékozatlanságból. A konceptuális művészet értékeit becsmérő alkotók főleg azokban a környezetekben adtak hangot ellenszenvüknek, melyekbe a konceptualizmus letéteményei meglehetősen legyengült formában, ötödik vagy hatodik áttételként jelentkeztek, esetleg nem is kaptak megfelelő publicitást. Summa summarum: a nyugati államokban a piac, Keleten pedig az elméleti tájékozatlanság, az elnagyolt információ tette ellenszenvessé az új eszmékkel átítatott konceptualizmust, holott egyre nyilvánvalóbb, hogy ennek a művészetnek a megértése nélkül a nyolcvanas évek művészetét szinte lehetetlen lesz áttekinteni.

A konceptualista alkotók olyan anyagokkal dolgoznak, melyek a hagyományos értékrend szerint nem nevezhetők művészieknek, de legalább annyira rendhagyó a mód, ahogyan ezekkel az anyagokkal bánnak. Vannak úttörők, akik a klasszikus kifejezőeszközöktől sem idegenkednek. John Cage például zenei, Tom Marioni hangbéli, Robert Barry nyelvi, Joan Jonas pedig előadói tevékenységének eredményeit kamatoztatja a vizuális művészet hagyományosabb technikáiban, melyeknek egyike a rézkarc. Ez a négy konceptualista alkotó az oaklandi Crown Point Press grafikai műhely felkérésére folyamodott egy már rég használatos képzési eszközhöz, ennek a technikai kiruccanásnak azonban a „mikénten” kívül nem voltak mélyebb tartalmi indítékai. Hadd emeljem ki John Cage véleményét, aki szerint az emberek többsége képtelen felfogni, mily nehéz is modern művészettel foglalkozni, hiszen a tudatos önellenőrzés az alkotót eleve költőietlenné és fantáziátlaná teszi. A konceptuális művész feladata így már annál fogva is összetettebb, hogy egyensúlyt kell találnia az ész és a képzelet között. A nyolcvanas évek művészetét pedig — úgy tűnik — egy kifejezetten intellektuális és egy kevésbé annak mondható, romantikus hangvétel fogja meghatározni.

Valószínű, hogy ebben az évtizedben egy új színházi műfajt teremtve elérkezik végkifejletéhez a jelenleg is legéletképesebb konceptualista kifejezési forma, a performance, a másik ágon viszont új fázisába érkezik az úgynevezett dekoratív művészet, amely a mainál jóval romantikusabb lesz, s Ázsia termékenyítő hatása mellett a kaliforniai és az európai művészet fogja majd meghatározni. Várható, hogy az érzelmeket visszafojtó és az értelemre apelláló konceptualizmusnak is egy kevésbé tautologikus és doktrinér, romantikusabb hajtása fog megjelenni, jelentősége a hetvenes évek művészetére gyakorolt hatásához képest azonban már kevésbé lesz mérvadó, eszmei világa kevésbé lesz élenjáró. Am ettől függetlenül

egyre inkább kikristályosodik a konceptualizmus művészettörténeti jelentősége, melyet ma még csak kevesen tudnak és akarnak belátni, holott legalább annyira megváltoztatta a művészetről alkotott fogalmunkat, mint annak idején az absztrakt expresszionizmus a festészet világát. Neki köszönhetjük többek között az anyagképzés és -felhasználás megannyi új módozatát, a művészet természetének és fogalmának megközelítését és kibővítését, életvitelünkre gyakorolt átminősítő képességét, alkotói felelősségünk feleszméltetését, tudniillik, hogy művészetünkkel segítenünk kell másokon, fel kell tárnunk mások előtt is az élet értelmét, hogy az emberek a művészettől többet várjanak és kapjanak, mint öncélú befelfordulást. Kathan Browt idézem: ... a konceptuális művészet az ajtó sokaságát tárta ki. Valójában oly sokat, hogy a műkritikusok sem tudták tekintetükkel egészében átfogni, jelentőségét felismerni.”

Úgy tűnik, hogy a már most hanyatlásnak indult küldeményművészet fokozatosan kimegy a gyakorlatból, akárcsak az ennek nyelvi rendszeréhez kötődő pecsét- és bélyegművészet. A postai kommunikáció szerepe nem fog megváltozni, jelentősége nem fog csökkenni, de ürügy sem lesz az esztétikai információcserére. A nyolcvanas évek művészete elméleti fejtegetésekkel, a jövőre vonatkozó álteóriákkal lesz teli, a mindennapi életben pedig a mainál is amorfabb és burkoltabb köntösben, a szubkultúrán kívül fog megjelenni. A nyolcadik évtized művészetét előrevetítő művészeti mozgások közül jelenleg például a kanadai neoizmus és a New York-i Stephen s'Soreff *Agar* című futurista folyóirata az élenjáró. Tehetős potenciális erőt köt le emellett a rockzenei új hullám, amely kultúr- és viselkedésfenomenológiai szempontból egy szinten van a performance-szal, az amerikai kontinensen teret hódító új tánccal, vagy akár a videoművészettel. A jövő művészetét döntően befolyásolhatják még az időközben esetleg forgalomba kerülő új technikai eszközök. Talán felesleges bizonygatni, mekkora hatása volt az elmúlt évek művészetére a videónak, a polaroidnak vagy a színes fénymásolónak. Bármilyen új találmányról legyen szó, vitathatatlan, hogy mindegyik a konceptuális művészet anyagtárát és nyelvezetét fogja nemesíteni és továbbfejleszteni.

SZOMBATHY Bálint

KRÓNIKA

ELTEMETTÉK MIROSLAV KRLEŽÁT. Január 4-én a zágrábi Mirogoj temetőben örök nyugalomra helyezték a december 29-én 89. életévében elhunyt Miroslav Krleža író, több hazai köztársasági és ugyancsak több külföldi tudományos és művészeti akadémia tagját, a Jugoszláv Lexikográfiai Intézet megalapítóját és igazgatóját. A több ezres gyászoló tömeg előtt Zágráb város, a Lexikográfiai Intézet, a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia és az Írószövetség nevében búcsúztak Krležától, a sírnál pedig Josip Vidmar író és akadémikus, Cvijetin Mijatović, a JSZSZK elnökségének tagja és Jakov Blažević a Horvát Szocialista Köztársaság Elnökségének elnöke vett tőle búcsút.

A Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia nevében Jure Kaštelan költő búcsúzott Krležától. „Itt állok Ön előtt Miroslav Krleža — mondta —, hogy a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia (melyet újjászervezték), és annak a modern irodalmat vizsgáló osztálya (melyet megalapított) nevében búcsúszavaimmal lerójam kegyeletünket. Méltányolom azt, hogy sohasem szerette a »nyitott sír fölötti szónokokat«. Az Ön művének nincs szüksége apologetikára. De nem hallgathatók, mert nyomaszt a veszteség, a tátongó úr, a halál ismét ránk nehezded feneketlenségére. Drága testvérünk volt mindazoknak, akik tollat tartanak kezükben, s én itt abban a hitben állok az Ön koporsója előtt, hogy valójában el sem távozott. És ebbéli meggyőződés nem látomás. Ön ugyanis a

költészet szuggesztív erejével legyőzte az idő és tér határait és lehetővé tette az élők és holtak közötti beszélgetést... Krleža vulkanikus erejű művei az Osztrák—Magyar Monarchia végóráinak idején kezdtek föl-törni. Föllázadt költői hangja a mindenkor horvát tragédiák szintéziséként tört föl belőle. Anatómiai tollával fölboncolta a balkán sors szörnyetegét és fölfedezte az emberi sorsok élő testét. A leghorvátabb horvát író ezáltal egy csöppet sem kisebb jugoszláv- vagy világpolgár. Megválaszolva az idő kihívását, műve vált az idő kihívásával. A Balkán és egész Európa huszadik százada szinte megismerhetetlen a krležai vízió nélkül.” — mondta Jure Kaštelan.

Josip Vidmar író társ többek között a következőket mondta az elhunyt íróról: „A búcsú perceiben köszönetet akarok mondani Krležának — köszönetet mondani mindazért, amiért mindenki, aki most búcsúzik tőle, köszönetet mond. Hálás vagyok neki azért a hatalmas műért, amely verseiből, novelláiból, színjátékaiból, elbeszéléseiből, regényeiből, naplójából, korának eseményeiről készült feljegyzéseiből, vitacikkeiből, szatírájából, de különösen esszéiből, cikkeiből és beszédeiből és végül enciklopédiáiból tevődik össze, — s igaz ugyan, hogy ez utóbbiak csoportmunka eredményei, mégis magukon viselik az Ő szellemiségének jegyeit. Hálás vagyok mindazért, amit mépének és olvasóinak adott. Külön is köszönetet kell mondanom az ezeregy beszélgetésért, az ezeregy estéért és a mesékért, melye-

ket alkalmasint szűkebb körben előadott nekünk. Hálával tartozom Neki, töretlen szellemének és művészi képzelőerejének. Mindazt, amit írt és mondott az emberi élet igazságának szentelte. Minden, amiről szólt, gondolatainak mélyszántásáról tanúskodott, arról az értelemről, amely mentes volt a szórakoztatniakarástól, s amelynek minden pillanatban világos képe volt mindenről, amit csak értélt. Ez az értelem pedig abban a nagyszerű természeti erőben rejtett, amely, érzésem szerint, alvás közben sem nyugodott... Most ez a tűz kialudt. Mit mondjunk búcsúként ennek a kivételes értékű és humanus embernek? Beszélgetéseink során többször említettük Shakespeare Hamletjét. Krleža nem az az ember volt, aki gyorsan tudott fellelkesedni valamin, de amikor erről a drámáról beszélgettünk szinte mindig felcsillantak szemei. Engedtessek meg hát, hogy a hű Horátiónak a halott Hamlet királyfihoz intézett szavaival búcsúzzam tőle.: „Jó éjt, Krleža.” Viharos élete és alkotómunkássága után méltán megérdemli a békés nyugalommat.”

A haláleset alkalmából számos pályatárs, tudós, művész és társadalmi-politikai dolgozó nyilatkozott a sajtónak, rádiónak és televízióknak, az ország minden köztársaságában és tartományában pedig gyászülésem adózta az író emlékének. A Jugoszláv Írószövetség belgrádi gyászülésén Duško Roksandić a szövetség elnöke beszélt Krleža írói pályájáról. A vajdasági íróegyesület nevében pedig Bori Imre professzor, a Jugoszláviában eddig egyetlen Krleža-monográfia szerzője méltatta az elhunyt irodalmár érdemeit. Gyászülésen emlékeztek Miroslav Krležára Újvidéken a tartományi társadalmi-politikai szervezetek, valamint az újvidéki színházak

és a Művészeti Akadémia tanárai és hallgatói. Az ország minden táján megjelenő napi- és hetilapok is terjedelmes cikkekkkel, nekrológusokkal és a Krleža-művekből közölt részletekkel emlékeztek meg a huszadik századi jugoszláv irodalom minden bizonnyal legjelentősebb alakjáról. A fővárosi és a zágrábi lapok december 30-i számuk nagy részét a Krleža-méltatásnak szentelték, akárcsak a Magyar Szó is, amely — Bori Imre, Herceg János, Bányai János, Gerold László, Bosnyák István, Thomka Beáta és Tolnai Ottó, valamint egy 20 évvel ezelőtti Sinkó Ervin szöveggel —, tehát a legkiválóbb Krleža szakértőink szövegeivel búcsúzott attól az írótól, akinek műveit a Forum Könyvkiadó is több ezres példányszámban jelentette meg.

A halálhír vétele után a zágrábi Jugoszláv Lexikográfiai Intézet, amelynek Krleža alapítója és három évtizeden át igazgatója is volt, úgy döntött, hogy felveszi nevét. Az év utolsó napján a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban megnyílt a Krleža életét és munkásságát bemutató reprezentatív kiállítás. Az író műveinek első kiadásai, fényképek, kéziratok, és egyéb dokumentumok által mutatják be a humanista író és enciklopédista életútját. A maribori Založba Obzorja viszont válogatott műveinek kiadására készül. Az előkészületek egy részében maga a szerző is közreműködött. A nagyszabású válogatás sajtó alá rendezését Krleža barátja, Josip Vidmar akadémikus végzi.

Miroslav Krleža, a jugoszláv és az európai irodalom nagy alkotójának halálhíre kivételes sajtóvisszhangot kapott világszerte. Az Unita, az Olasz Kommunista Párt lapja emlékeztet, hogy Krleža műveit negyven országban lefordították, s általuk világhírré tett szert. Más olasz lapok is hang-

súlyozzák életművének kivételes gazdagságát.

A magyar sajtó Krleža alkotómunkásságának európai és világméreteit méltatja. A Magyar Nemzet cikkírója emlékezett, hogy Krleža műveit annyit fordították és olvassák Magyarországon, hogy — tréfás túlzással — már-már a legnépszerűbb „magyar” írónak számított. A lapok közül Illyés Gyula nyilatkozatát is. A szófiai *Literaturen Front*, a Bolgár Írószövetség lapja szerint Krleža „azon alkotók közé tartozott, akik népük hangját és lelkiismeretét szóltatták meg”. A *Kultúra* című, szintén bolgár folyóirat megállapítja, hogy elhunyt írónk szellemi óriás volt, akinek személyében legalább öt alkotó munkálkodott: költő, drámaíró, regényíró, esszéista és kritikus”.

A Hszinhua kínai hírügynökség kiemeli, hogy olyan ember halt meg, aki a jugoszláv irodalom egész korszakára nyomta rá bélyegét. A *Hu-ventud Rebelde* című kubai napilap a halálhírzhez hozzáfűzi, hogy életművével Krleža nagy tekintélynek örvendett nemcsak hazájában, hanem Európában és az egész világon is.

A londoni *Times* rámutat, hogy Krleža domináns alakja volt a modern horvát és jugoszláv irodalomnak, jelentősége az Ivo Andrićéhoz hasonló, s hozzáteszi, hogy ő is várományosa volt a Nobel-díjnak. Megemlíti a továbbiakban, hogy Krleža — mint marxista — életének java részét a jugoszláviai szocializmusért folytatott harcnak szentelte.

Érthető Krleža halálának nagy nemzetközi visszhangja, hiszen a legtöbbet fordított jugoszláv író volt. Talán nincs is olyan európai nyelv, amelyre ne ültették volna át műveit. Csak a magyarországi olvasók körében több mint 250 000 példány kelt el könyveiből. De nemcsak regényíróként ismerték, hanem színpadi szer-

zőnek is. A hazai színpadokon művei mintegy 200 bemutatót értek meg, a Krleža-darabok előadásainak száma pedig a négyezer körül mozog. De a Glembay LTD-t, a Lédát, az Agóniát és egyéb színpadi alkotásait játszották Londontól Moszkváig, Stockholmtól Rómáig. Írói opusza egyébként mintegy ötven kötetre tehető.

JÁTEKFILM GION NÁNDOR REGÉNYE NYOMÁN. Január elején Kanizsán megkezdődött a *Naplemente* című játékfilm forgatása, melynek forgatókönyvét Eva Ras és Vicsek Károly írta Gion Nándor *Testvérem, Joáb* című regényének motívumai alapján. A filmet az újvidéki Neoplanta és a belgrádi centar filmvállalat készíti közösen, a rendező Vicsek Károly, az 1979. évi pulai fesztivál nagydíjasa.

A terv szerint a forgatás három hónapig tart, s a főbb szerepekben, több újvidéki, szabadkai és belgrádi színész lép fel, közöttük Eva Ras, Djordje Jelisić, Petar Kralj, Vesna Čiplić, Ljiljana Blagojević és Voja Brajević. Az első jelenetek forgatása után a csoport Versecre teszi át székhelyét, itt veszik filmszalagra az anyag legnagyobb részét.

EMLÉKEZÉS KORNELIJE STANKOVIĆRA. Kornelije Stanković neves délszláv zeneszerző születésének 150. évfordulója alkalmából Budapesten, a zeneszerző szülővárosában, vasárnap este díszhangverseny volt. Kornelije Stanković szerzeményeit Doroteja Spasić énekelte Dušan Trbojević zongora kíséretével, a kórusműveket pedig a budapesti ifjúkommunista énekkar, a KISZ-kórus adta elő. Az ünnepségen megjelentek a magyar főváros művelődési életének kiválóságai, valamint hazánk budapesti nagykövetségének tagjai.

NOLIT-DIJAK, 1981. Átadták az 1981. Nolit-díjakat Jovan Hristićnek *Csehov a drámaszerző*, illetve Jovan Deretićnek *A szerb regény 1800-tól 1950-ig* című könyvéért.

Jovan Hristić könyve meggyőzően szemlélteti, miért van az, hogy Csehov mindmáig a modern irodalom kimeríthetetlen kútforrása és a mindennapi élet legnagyobb költője.

Jovan Deretić, a szerb regényről szóló, úttörő jelentőségű művében újszerű szemszögből adott bepillantást annak forrásaiba és változásaiba, egyúttal pedig meghatározta számos mű irodalomtörténeti jelentőségét és művészi értékét.

KÖNYVAJÁNDÉK A BUKARESTI DÉLSZLÁV TANSZÉKNEK. Milan Marinković, hazánk bukaresti ügyvivője mintegy 150 könyvből álló ajándékot — szótárakat, monográfiákat és más kézikönyveket — adott át a Bukaresti Egyetem Délszláv Nyelvi Tanszékének. Az ezzel kapcsolatos ünnepélyen megjelent dr. Dumitru Gicouanu prorektor és Paul Miclea, az Idegen Nyelvi Tanszék dékánja, és mások.

A bukaresti egyetem szláv nyelvi tanszékét kerék kilencven esztendővel ezelőtt alapították, külön szerb-horvát nyelvi tanszak pedig harminc éve létezik. A tanszék keretében macedón és szlovén nyelvet is oktatnak, ezenkívül a jugoszláv—román művelődési kapcsolatokat tanulmányozzák.

HULLÁMGYÜRÜK EGY KÖNYV KÖRÜL. Azzal kezdődött, hogy a háromkötetesre tervezett mű második kötetének megjelenése után (az első még 30 évvel ezelőtt napvilágot látott, s magyarul is olvasható), összeült a Szocialista Szövetség Országos Választmányának a Josip Broz Tito emlékének ápolásával foglalkozó bizottsága. Megtárgyalta a művet,

és annyi elmarasztalni valót talált benne, hogy az ülésről kiadott közleményben annak a véleményének adott hangot, hogy a mű kiadójának talán nem is tartotta tiszteletben az ilyenkor szokásos társadalmi verifikációs eljárást.

Válaszul a megidézett kiadó, a rijékaei Liburnia és társkiadója, a zágrábi Mladost, levélben fordult a Szocialista Szövetség Országos Választmányára megfelelő bizottságának elnökéhez. A levélben elmondják az *Újabb adalékok Josip Broz Tito életrajzához* kiadásának előzményeit, majd kijelentik, hogy a könyv megjelentetésével kapcsolatos és a törvényben előírt valamennyi követelményt kezdettől fogva tiszteletben tartották, s ezt bizonyítani is tudják. Eszerint — áll a levélben — a projektumot megtárgyalta mindkét kiadóhoz öngazgató-testülete, a kiadói tanács, valamint a könyvkiadók és könyvterjesztők ügyviteli szövetsége is. Két recenzens véleményezte írásban, a nevük ott áll kinyomtatva a második kötet megfelelő lapján. Ezenkívül a készülő kiadvány adatait megküldték a Horvát Kommunista Szövetség Központi Bizottságának, valamint a köztársasági művelődésügyi titkárságnak. Időközben megalakult a Szocialista Szövetség Országos Választmányának a Josip Broz Tito emléket ápoló bizottsága, s a kiadók természetesen találták, hogy a projektum ennek a bizottságának az illetékességéhez tartozik, annál is inkább, mert az idő tájt jelent meg az *Újabb adalékok Josip Broz Tito életrajzához* betűhű kiadásának első köteté. Mivel birtokában vannak a köztársasági elnök kabinetirodája levelének, mely szerint Tito elvtárs hozzájárult az *Újabb adalékok*... folytatásához, a kiadók a verifikációs eljárást befejezettnek tekintették. A kutatómunka során a kiadók megkapták a Népfelszabadító

Háború Harcosegyesületei Szövetségének a köztársasági és tartományi egyesületekhez intézett levelét is, amely átfogó társadalmi akcióról tanúskodott. Mindezek és más jelzések alapján a kiadók úgy tekintették, hogy a kiadvány indokoltságának tekintetében mindennemű társadalmi hozzájárulást megszereztek.

Mindez azonban nem is annyira lényeges. Ennél sokkal fontosabb, hogy — minden jel szerint — sajnos, rossz könyv született, amely rossz szolgálatot tesz mind az embernek, mind pedig az ügynek. Ezzel kapcsolatban Petar Strčić, a zágrábi Horvát Levéltár igazgatója — egyebek között — a következőket írja a rijéakai Novi Listben: „*A Josip Broz Tito — adalékok egy életrajzhoz* címet viselő első kötethez képest, most, a végeredmény aránytalanul rosszabb, ami azért is különös, mert Vladimir Dedićer ma sokkal tapasztaltabb, ezenkívül történelmíróásunk és publicisztikánk az eltelt három évtizedben irigyléseméltó eredményeket ért el általában, és Josip Broz Tito élete és munkájával kapcsolatban külön. Érthetetlen, hogy ez a könyv nem hoz semmi újat tudományos szem-

pontból, hogy elemzései igen felületesek, s hogy tartalmi szempontból az ún. hollywoodi bulvárirodalom termékeivel tart rokonságot. Olvasóinkat, de minden jóakarátú külföldi olvasót is, leginkább a különféle alaptalan állítások, a truccos, a fecsegés szintjén mozgó tapintatlanságok, az ismert forradalmáraink és közéleti alakjainkról való pletykálkodás, egész sor történelmi esemény felületes elintézése fogja zavarni. Az író, ha egyszer-egyszer közli is értesüléseinek forrását, közlése más egyébbel alá nem támasztott fecsegéssé, vége-hossza nincs idézgetéssé, ellenőrizetlen visszaemlékezéssé válik” — írja Petar Strčić, és számos példával támasztja alá bírálatát.

Ez volt a kezdet. Azóta a sajtóban sorra jelentkeztek elmarasztaló hozzászólásaikkal vagy magyarázataikkal a Jelenkortörténeti Intézet képviselői, a Tito összegyűjtött műveit kiadó szerkesztő bizottság tagjai, a Jugoszláv Néphadsereg Hadtörténeti Intézetének vezetője, harcostársak, kortársak és sokan mások. A hullámverés még tart, a kibontakozás még várat magára.

A FORUM ÚJ KIADVÁNYAI

- Tóth Ferenc: *Topolya és környéke népballadái*
Grozdana Olujic: *Gyöngyházrózsa és más mesék*
Arsen Diklic: *A holtágban ősszel* (ifjúsági regény)
Szei István: *Történi történelem* (tanulmányok, kritikák, cikkek)
Gobby Fehér Gyula: *Az ellenállás fényei* (dokumentumdráma)
Tin Ujevic: *Szelek játékszere* (versek)
Lőrinc Péter: *Társadalom és művészet* (tanulmányok)
Majtényi Mihály: *Garabonciás — Bige Jóska házassága* (regény)
Majtényi Mihály: *Hétfejű sárkány* (regény)
Munk Artúr: *A hinterland* (regény)
A magyar gyermekirodalom élőfája (antológia)
Érik a mese (Jugoszláviai magyar gyermekmesék)
Burkus Valéria: *Magamon átszűrve* (emlékezések)
Szekeres László: *Amit az idő eltemetett* (Vajdasági régészeti kalauz)
Sziveri János: *Hidegpróba* (versek)
Penavin Olga: *Nagycsaládszervezet Szlavóniában* (néprajzi tanulmány)
Hódi Sándor: *Pszichológia és ideológia* (tanulmány)
Szombathy Bálint: *Poetry* (konkrét vizuális költemények)
Gulyás József: *Csillagok és patkányok* (versek)

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

- Bori Imre:* Arany János (tanulmány) 69
Heller Ágnes: A szükségletek jelentősége és jelentése Marx gondolatrendszerében (I., tanulmány) 86
Fekete J. József: Tanulmányok a pszichológiáról — negatív előjellel (recenzió) 101
Varga Zoltán: Ünnepek és örömeik (tanulmány) 106

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

- Hornyik Miklós:* Megrekedés vagy hanyatlás 121
Fekete J. József: A megélt történelem diszkrét regénye (Burkus Valéria: *Magamon átszűrve*) 125
Vajda Zsuzsa: Értékes néprajzi tanulmányok (Ujvári Zoltán: *Népszokás és népköltészet*) 127
Jung Károly: Egy hasznos kézikönyvről 131

T á j é k o z ó d á s

- Szombathy Bálint:* Mit hozhatnak a nyolcvanas évek? 134

KRÓNKA

- Borbély János—Bordás Győző: Eltemették Miroslav Krležát; Játékfilm Gion Nándor regénye nyomán; Emlékezés Kornelije Stankovićara; Nolit-díjak; Könyvajándék a Bukaresti Délszláv Tanszéknek; Hullámgyűrűk egy könyv körül 137

Címoldalunkon Zuko Džumhur karikatúrája Miroslav Krležáról

Decemberi számunkban az 1513. oldalon levő fénykép alatt Szaniszló Matild neve helyett, tévedésből Sárkány Rozáliáé jelent meg.

HÍD — irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. — 1982. január. Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet. — Szerkesztőség és kiadóhivatal 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1., 021/611-300, 51-es mellék. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 200, fél évre 100, egyes szám ára 20, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 400, fél évre 200 dinár; külföldön egy évre 12 dollár, fél évre 6 dollár. Diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 100 dinár. — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken.